

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ,
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ & ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΙΣ «ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»

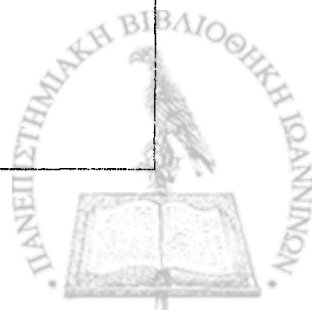
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

«ΟΜΑΔΙΚΗ ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ:
ΜΙΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ»

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Κ. LUCIANA BENINCASA

ΚΑΤΣΕΝΟΥ ΕΙΡΗΝΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα.....	1
Εισαγωγή.....	3

Κεφάλαιο Πρώτο: Το αντικείμενο της έρευνας

1. Ερευνητικά ερωτήματα.....	6
2. Σημαντικότητα της έρευνας.....	6
3. Περιορισμοί της έρευνας.....	10

Κεφάλαιο Δεύτερο: Ενωσιολογικό πλαίσιο

2.1 Τελετουργία και πολιτισμός.....	12
2.2 Τελετουργία και παράσταση.....	14
2.3 Τελετουργία και κοινότητα.....	15
2.4. Τελετουργία και κοινωνικό σύνορο.....	17
2.4.1 Δαβατήριες τελετουργίες.....	18
2.5 Τελετουργία και εκπαίδευση.....	19
2.6 Σύμβολο.....	21
2.7 Σύμβολο ή τελετουργία;.....	24

Κεφάλαιο Τρίτο: Μεθοδολογία της Έρευνας

3.1 Επιλογή ερευνητικής προσέγγισης:ερμηνευτική προσέγγιση.....	25
3.2 Επιλογή τεχνικής συλλογής δεδομένων: συνέντευξη.....	26
3.2.1 Συνεντεύξεις με ομάδες.....	29
3.3 Οι μετέχοντες στη συνέντευξη.....	31
3.4 Ανάλυση συνεντεύξεων.....	32

Κεφάλαιο Τέταρτο: Κοινωνικό και Ιστορικό Πλαίσιο

4.1 Εθνική συνείδηση.....	35
4.2. Εθνική συνείδηση και θρησκεία.....	36
4.3 Η ομαδική προσευχή στην καθημερινή ζωή του σχολείου.....	39

Κεφάλαιο Πέμπτο: Παρουσίαση και ανάλυση των ευρημάτων

5.1 Το νόημα της προσευχής.....	44
5.1.1 Προσευχή και ελληνική παράδοση στο λόγο των εκπαιδευτικών.....	44
5.1.2 Προσευχή, Θρησκευτικά, Γεωγραφία και ελληνική συνείδηση.....	45
5.1.3 Προσευχή και κοινωνική ενσωμάτωση.....	46
5.2 Αμφισβήτηση της προσευχής από δασκάλους.....	47
5.3 Οι Συστάδες.....	48

5.3.1 Η τήρηση της τάξης	48
5.4 Η εκφώνηση της προσευχής	49
5.4.1 Το συναίσθημα της ντροπής	49
5.4.2 Η διάθεση για προβολή	50
5.4.3 Το συναίσθημα της ζήλιας	50
5.5 Διαφορές ως προς το φύλο	51

Κεφάλαιο Έκτο: Ερμηνεία των ευρημάτων

6.1 Ενδυνάμωση του συναισθήματος του «ανήκειν»	52
6.2. Ενδυνάμωση της συνοχής της ομάδας... ..	53
6.3 ...αλλά και διάσπαση της συνοχής της ομάδας	54
6.4 Μαθαίνοντας το ρόλο του μαθητή	56
6.5 «Διαχειριστές εντυπώσεων»	58
6.6 «Μια γυναικεία δουλειά...»	59
6.7 «Έλληνες είμαστε, χριστιανοί ορθόδοξοι! »	60

Κεφάλαιο Εβδομο: Επίλογος

7.1 Περίληψη και - Συμπεράσματα	62
7.2 Θέματα για περαιτέρω μελέτη	65

Βιβλιογραφικές Αναφορές	67
-------------------------------	----

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	67
---------------------------------	----

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	73
-------------------------------	----

Παράρτημα	76
-----------------	----

Οδηγός Συνεντεύξεων	76
---------------------------	----

A. Ερωτήσεις κοινές για μαθητές/ μαθήτριες και εκπαιδευτικούς	76
---	----

B. Ερωτήσεις για εκπαιδευτικούς	76
---------------------------------------	----

Γ. Ερωτήσεις για μαθητές/ μαθήτριες	77
---	----

Οι μετέχοντες στη συνέντευξη	78
------------------------------------	----

Συνεντεύξεις με παιδιά	80
------------------------------	----

i) Ατομικές συνεντεύξεις	80
--------------------------------	----

ii) Ομαδικές συνεντεύξεις	87
---------------------------------	----

B) Συνεντεύξεις με εκπαιδευτικούς	97
---	----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για την ενασχόληση μου με την παρούσα εργασία υπήρξε ένα άρθρο του Κωνσταντίνου (1995α), που σχολίαζε την περίπτωση ενός μαθητή της Γ΄ Γυμνασίου, στον οποίο επιβλήθηκε διήμερη αποβολή και μειώθηκε η διαγωγή από κοσμοιοπάτη σε «επίμεμπτη».¹ Η αιτία της αποβολής του μαθητή ήταν η άρνησή του να εκφωνήσει την προσευχή. Το περιστατικό αυτό ανέσυρε από τη μνήμη μου προσωπικές εμπειρίες². Συγκεκριμένα, θυμήθηκα ότι κατά το σχολικό έτος 1992-1993 αποφεύγαμε συστηματικά -μαζί με άλλους συμμαθητές και συμμαθήτριες μου- να παραβρεθούμε στην προσευχή και, προκειμένου να μην υποστούμε την επίπληξη ή την τιμωρία του λυκειάρχη στην περίπτωση που αντιλαμβανόταν την άρνησή μας να συμμετάσχουμε στη διαδικασία, καταφεύγαμε σε διάφορους χώρους του σχολείου. Η πράξη αυτή από την πλευρά μου είχε το νόημα της συμβολικής «αντίστασης» απέναντι στην «εξουσία» του λυκειάρχη.

Από την άλλη πλευρά, ενδεικτική στάση μιας άλλης συμπεριφοράς είναι η δήλωση 14χρονης μαθήτριας, καθολικού δόγματος, του διαπολιτισμικού σχολείου στο Ελληνικό: *«όταν σηκώνομαι να πω το Πάτερ Ημών, κάνω το σταυρό μου, όπως οι ορθόδοξοι. Όταν είμαι κάτω, όπως οι καθολικοί. Όσο για το μάθημα των θρησκευτικών, δεν έχω λόγο να φύγω. Άλλωστε, οι διαφορές μας με τους ορθόδοξους δεν είναι μεγάλες»* (Τα Νέα 2002). Συναφή με την παραπάνω δήλωση είναι και τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα με θέμα «Απογραφή των Μουσουλμάνων Μαθητών εκτός Θράκης και Δωδεκανήσου: Ταυτότητες και Εκπαιδευτικές Πρακτικές» η οποία δημοσιεύθηκε το 1999. Όπως αναφέρεται στην έρευνα παρατηρήθηκε μια τάση μη ορθόδοξων μαθητών να επιθυμούν να παρίστανται στη

¹ Μια ανάλογη περίπτωση ενός μαθητή ο οποίος αρνήθηκε να εκφωνήσει την προσευχή αναφέρεται στο περιοδικό *Schooligans* (*Schooligans* 2006).

² Σύμφωνα με την άποψη του Robert Park, κύριου επιβλέπον της εμπειρικής έρευνας του Πανεπιστημίου του Σικάγου, οι ερευνητές θα πρέπει να επιλέγουν θέματα για τα οποία έχουν όχι μόνο επιστημονικό ενδιαφέρον, αλλά και προσωπικό. Θεωρούσε ότι οι προσωπικές εμπειρίες θα μπορούσαν να εντείνουν το ενδιαφέρον των ερευνητών για το θέμα της έρευνας και αυτό θα αποτελούσε ισχυρό κίνητρο για την ολοκλήρωση της ερευνητικής εργασίας η οποία πολλές φορές είναι χρονοβόρα και επίπονη (Κυριαζή 2001).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για την ενασχόληση μου με την παρούσα εργασία υπήρξε ένα άρθρο του Κωνσταντίνου (1995α), που σχολίαζε την περίπτωση ενός μαθητή της Γ΄ Γυμνασίου, στον οποίο επιβλήθηκε διήμερη αποβολή και μειώθηκε η διαγωγή από κοσμοιοπάτη σε «επίμεμπτη».¹ Η αιτία της αποβολής του μαθητή ήταν η άρνησή του να εκφωνήσει την προσευχή. Το περιστατικό αυτό ανέσυρε από τη μνήμη μου προσωπικές εμπειρίες². Συγκεκριμένα, θυμήθηκα ότι κατά το σχολικό έτος 1992-1993 αποφεύγαμε συστηματικά -μαζί με άλλους συμμαθητές και συμμαθήτριες μου- να παραβρεθούμε στην προσευχή και, προκειμένου να μην υποστούμε την επίπληξη ή την τιμωρία του λυκείου στην περίπτωση που αντιλαμβανόταν την άρνησή μας να συμμετάσχουμε στη διαδικασία, καταφεύγαμε σε διάφορους χώρους του σχολείου. Η πράξη αυτή από την πλευρά μου είχε το νόημα της συμβολικής «αντίστασης» απέναντι στην «εξουσία» του λυκείου.

Από την άλλη πλευρά, ενδεικτική στάση μιας άλλης συμπεριφοράς είναι η δήλωση 14χρονης μαθήτριας, καθολικού δόγματος, του διαπολιτισμικού σχολείου στο Ελληνικό: «*όταν σηκώνομαι να πω το Πάτερ Ημών, κάνω το σταυρό μου, όπως οι ορθόδοξοι. Όταν είμαι κάτω, όπως οι καθολικοί. Όσο για το μάθημα των θρησκευτικών, δεν έχω λόγο να φύγω. Άλλωστε, οι διαφορές μας με τους ορθόδοξους δεν είναι μεγάλες*» (Τα Νέα 2002). Συναφή με την παραπάνω δήλωση είναι και τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα με θέμα «Απογραφή των Μουσουλμάνων Μαθητών εκτός Θράκης και Δωδεκανήσου: Ταυτότητες και Εκπαιδευτικές Πρακτικές» η οποία δημοσιεύθηκε το 1999. Όπως αναφέρεται στην έρευνα παρατηρήθηκε μια τάση μη ορθόδοξων μαθητών να επιθυμούν να παρίστανται στη

¹ Μια ανάλογη περίπτωση ενός μαθητή ο οποίος αρνήθηκε να εκφωνήσει την προσευχή αναφέρεται στο περιοδικό *Schooligans* (*Schooligans* 2006).

² Σύμφωνα με την άποψη του Robert Park, κύριου επιβλέπον της εμπειρικής έρευνας του Πανεπιστημίου του Σικάγου, οι ερευνητές θα πρέπει να επιλέγουν θέματα για τα οποία έχουν όχι μόνο επιστημονικό ενδιαφέρον, αλλά και προσωπικό. Θεωρούσε ότι οι προσωπικές εμπειρίες θα μπορούσαν να εντείνουν το ενδιαφέρον των ερευνητών για το θέμα της έρευνας και αυτό θα αποτελούσε ισχυρό κίνητρο για την ολοκλήρωση της ερευνητικής εργασίας η οποία πολλές φορές είναι χρονοβόρα και επίπονη (Κυριαζή 2001).

σχολική προσευχή. Η Εύη Ζαμπέτα (2003) σε μία απόπειρα ερμηνείας των αποτελεσμάτων της παραπάνω έρευνας αναφέρει ότι «[οι μουσουλμάνοι μαθητές] φαίνεται ότι παρίστανται πάντοτε στην τελετουργία της καθημερινής προσευχής, έστω και αν δε συμμετέχουν στο θρησκευτικό της μέρος. Επίσης πολλοί εκπαιδευτικοί δηλώνουν ότι ορισμένοι μουσουλμάνοι μαθητές/ μαθήτριες συμμετέχουν στον εκκλησιασμό "οικειοθελώς", σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις κοινωνούν» (Ζαμπέτα 2003:185).

Παρότι πολλοί μη ορθόδοξων μαθητές / μαθήτριες εκδηλώνουν την επιθυμία να συμμετέχουν στην πρωινή σχολική προσευχή, είναι γεγονός ότι αυτό το φαινόμενο δεν αντιμετωπίζεται πάντοτε θετικά από τους εκπαιδευτικούς. Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση ενός καθηγητή θρησκευτικών ο οποίος επέπληξε μια καθολική μαθήτρια λυκείου επειδή εκφώνησε τη σχολική προσευχή. Όπως αναφέρει η μητέρα της μαθήτριας σε υπόμνημα που απέστειλε στον γυμνασιάρχη, στη διεύθυνση δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στην ορθόδοξη μητρόπολη Πατρών και στην καθολική επισκοπή Αθηνών, ο καθηγητής θρησκευτικών μπαίνοντας στην τάξη έκανε το εξής σχόλιο στη μαθήτρια: «Κακώς είπες το Πάτερ Ημών, έπρεπε να ερωτηθώ και δεν επιτρέπεται ένας καθολικός να λέει ορθόδοξη προσευχή. Επίσης απαγορεύεται ένας ορθόδοξος να πηγαίνει σε καθολική εκκλησία! Ούτε το πόδι του να πατήσει και εάν το κάνει, πρέπει να εξομολογηθεί» (Ν.Π.2000). Σύμφωνα με τη μητέρα της μαθήτριας τις επόμενες μέρες ακολούθησαν παρατηρήσεις του εκπαιδευτικού για το γάμο ορθόδοξων και καθολικών είτε στην ίδια τη μητέρα είτε στο παιδί της. Η μητέρα αναφέρει ότι όλα αυτά είχα ως αποτέλεσμα να έρθει αντιμέτωπη η κόρη της αλλά και το άλλο παιδί της το οποίο φοιτά στο ίδιο σχολείο «με έντονη εχθρική συμπεριφορά από ορισμένα παιδιά ή ευθεία απόρριψη από κάποια άλλα μόνο και μόνο γιατί ήταν καθολικές» (ο.π).

Με βάση τα προαναφερθέντα περιστατικά γίνεται φανερό ότι η σχολική προσευχή αποτελεί ορισμένες φορές αιτία διαμάχης ανάμεσα σε μαθητές / μαθήτριες και εκπαιδευτικούς. Επομένως, προκύπτουν εύλογα ερωτήματα σχετικά με το νόημα που έχει η συγκεκριμένη διαδικασία για όσους επιθυμούν είτε να συμμετέχουν είτε να απέχουν από αυτήν. Τα ερωτήματα αυτά τα οποία αναλύονται στο επόμενο κεφάλαιο αποτέλεσαν το έναυσμα της παρούσας εργασίας. Κατά τη διάρκεια της έρευνας

«επρόκειτο να αποκαλύψω παράξενα πράγματα που έγιναν οικεία, και οικεία πράγματα που έγιναν παράξενα»³ (McLaren 1999: 1).

³ Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η ελεύθερη προσαρμογή στην ελληνική γλώσσα αποσπασμάτων από την ξενόγλωσση, μη μεταφρασμένη στα ελληνικά, βιβλιογραφία επιχειρήθηκε από τη συγγραφέα, η οποία φέρει την ευθύνη για τη σωστή απόδοση της μετάφρασης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Το αντικείμενο της έρευνας

1. Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της έρευνας είναι η περιγραφή, η ανάλυση και η ερμηνεία του νοήματος της σχολικής προσευχής υπό την οπτική μαθητών / μαθητριών και εκπαιδευτικών πολυπολιτισμικών σχολείων⁴.

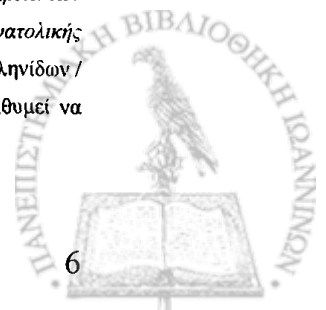
Τα επιμέρους ερωτήματα της έρευνας είναι τα εξής: Ποιο νόημα έχει για τους μαθητές / μαθήτριες η συμμετοχή στην πρωινή σχολική προσευχή; Ποιο νόημα έχει για τους εκπαιδευτικούς η συμμετοχή στη σχολική προσευχή; Υπάρχουν μαθητές / μαθήτριες ή δάσκαλοι οι οποίοι απέχουν από τη σχολική προσευχή; Αν ναι, τι νόημα αποδίδουν σε αυτή τους τη συμπεριφορά; Ποιο είναι σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς το νόημα της σχολικής προσευχής σε επίπεδο καθημερινής σχολικής πρακτικής; Υπάρχουν δάσκαλοι / δασκάλες ή μαθητές / μαθήτριες που πιστεύουν ότι πρέπει να αλλάξει κάτι στον τρόπο που γίνεται η δημόσια σχολική προσευχή ή ακόμα ότι πρέπει να καταργηθεί; Αν ναι, πώς αιτιολογούν την άποψη τους;

2. Σημαντικότητα της έρευνας

Η μαζική εισροή μεταναστών και παλλινοστούντων στην ελληνική κοινωνία⁵ δημιούργησε καινούριες συνθήκες στα ελληνικά σχολεία. Ενδεικτικά κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2002 – 2003 το ποσοστό των αλλοδαπών μαθητών στα

4 Σύμφωνα με την άποψη του Γκότοβου «ένα σχολείο ονομάζεται πολύ – πολιτισμικό, όταν σε αυτό φοιτούν μαθητές που ανήκουν σε περισσότερες από μια ομάδες με κριτήριο την εθνότητα, τη γλώσσα, τη θρησκεία ή το πολιτισμικό υπόβαθρο των μαθητών, στο βαθμό που οι αντίστοιχες διαχωριστικές γραμμές είναι κοινωνικά ενεργές» (Γκότοβος 1998: 107).

5 Από τη δεκαετία του '70 και μετά η Ελλάδα έχει μετατραπεί σε χώρα υποδοχής μεταναστών (Κασιμάτη 1999, Μάρκου 2003). Η Κασιμάτη σε άρθρο της τονίζει «Με αυτές τις εισροές άρχισε να διαφαίνεται η μετεξέλιξη της χώρας μας από περιφέρεια των μητροπολιτικών καπιταλιστικών κέντρων του δυτικού κόσμου σε καπιταλιστικό κέντρο του Τρίτου Κόσμου και της Ανατολικής Ευρώπης αργότερα» (Κασιμάτη 1999:14). Σύμφωνα, όμως, με έρευνα του Εθνικού Κέντρου Ερευνών το 87,2% των Ελληνίδων / Ελλήνων δεν επιθυμούν να έρχονται ξένοι μετανάστες για εγκατάσταση στην πατρίδα τους και το 60,2% δεν επιθυμεί να υπάρχουν διαφορετικές θρησκείες στην Ελλάδα (Πρετεντέρης 2003: 9).

δημοτικά σχολεία έφτασε το 8,6% του συνολικού πληθυσμού. Αντίστοιχα οι παλλινοστούντες μαθητές αποτελούσαν το 2% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού (Γκότοβος – Μάρκου 2003). Οι συνθήκες αυτές καθιστούν αναγκαίο να διερευνηθεί το νόημα που αποδίδουν μαθητές / μαθήτριες και δάσκαλοι / δασκάλες σε εκπαιδευτικές πρακτικές, όπως η σχολική προσευχή, που αποτελεί έκφραση ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού συστήματος.

Επιπλέον, η παρουσιαζόμενη έρευνα θέτει υπό διερεύνηση ένα θέμα για το οποίο ελάχιστα ερευνητικά δεδομένα υπάρχουν στην ελληνική βιβλιογραφία. Μέχρι σήμερα, σύμφωνα με τα στοιχεία που μπόρεσα να συλλέξω, μόνο ο Κωνσταντίνου έχει διεξάγει έρευνα σχετική με τη σχολική προσευχή με τον τίτλο «Σχολείο και προσευχή στη λυδία λίθο των μαθητών».⁶ Η έρευνα αυτή του Κωνσταντίνου έθεσε σε "δοκιμασία" τρεις υποθέσεις. Η πρώτη υπόθεση έχει ένα γενικό και προοιμιακό ρόλο αναφορικά με συγκεκριμένες διαδικασίες του σχολείου, στις οποίες εντάσσει και την πρωινή προσευχή και εξετάζει το πόσο κοντά είναι το σχολείο στις ανάγκες και προσδοκίες του μαθητή. Η δεύτερη προσεγγίζει το σχολείο ως χώρο «τυποκρατίας και στερεοτυπίας». Η τρίτη «μετρά» τον αυταρχισμό στις παιδαγωγικές σχέσεις.

Όσον αφορά την πρώτη υπόθεση τα ερευνητικά δεδομένα επιβεβαίωσαν ότι το σχολείο προσεγγίζει σε «μέτριο» βαθμό (60,75%) ή «μικρό» (35,51%) ή και καθόλου (2,80%) τις ανάγκες και προσδοκίες των μαθητών του σε επίπεδο γνωστικό και ψυχοσυναισθηματικό.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ερευνητικά δεδομένα της δεύτερης υπόθεσης τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη διαδικασία της σχολικής προσευχής. Ειδικότερα, το 60,36% θεωρούν ότι στη σχολική πραγματικότητα υπάρχουν αντιλήψεις και πρακτικές που έχουν καθιερωθεί ως παραδοσιακές και ότι ορισμένες από αυτές έχουν μετατραπεί σε διαδικασίες εθιμοτυπικές και έχουν πάρει μια μορφή τυποποιημένη και στερεότυπη. Ανάμεσα σε αυτές είναι η προσευχή και ο εκκλησιασμός. Ειδικότερα για την προσευχή μόνο το 14,95% τη χαρακτηρίζει ελεύθερη και συνειδητή επιλογή. Το 79,44% λέει ότι προσεύχεται κανείς κάνοντας μηχανικές κινήσεις και μόλις το 10% νιώθει ότι ενισχύεται η θρησκευτική του συνείδηση. Το 53,27% των ερωτηθέντων σε σχετική ερώτηση δήλωσαν ότι δεν εκφώνησαν ποτέ προσευχή κατά την περίοδο του λυκείου.

⁶ Βέβαια, το θέμα της σύνδεσης της εκπαίδευσης με τη θρησκεία έχει συζητηθεί εκτενώς και από άλλους μελετητές (π.χ. Σωτηρέλης & Χριστόπουλος 1999, Ζαμπέτα 2003). Οι έρευνες αυτές εστιάζουν στην ιστορική εξέταση της σχέσης θρησκείας και εκπαίδευσης, καθώς και στα νομικά και ηθικά ζητήματα που προκύπτουν από τη σχέση αυτή.

Η τρίτη θέση η οποία αναφέρεται στο αυταρχισμό ως κυρίαρχο στοιχείο της παιδαγωγικής σχέσης διερευνά κατά πόσο διαμορφώνονται συνθήκες στα σχολεία που συμβάλλουν στην προαγωγή διαλόγου και στην διαπραγμάτευση θεμάτων που έχουν σχέση με αξίες, κανόνες, προσανατολισμούς και τρόπους επικοινωνίας και συνεργασίας. Η πλειοψηφία των φοιτητών, 60,75%, που συμμετείχαν στην έρευνα αμφισβητεί την ύπαρξη τέτοιου είδους συνθηκών στα σχολεία. Ο Κωνσταντίνου ερμηνεύει τα στοιχεία αυτά ως μια διαπίστωση ότι *«το σχολείο περισσότερο επιβάλλει παρά διαπραγματεύεται με παιδαγωγικές διαδικασίες κανόνες, διαδικασίες και γενικά θέματα που έχουν θρησκευτικό, ηθικό και γενικά θρησκευτικό περιεχόμενο»* (Κωνσταντίνου 1995β: 52). Ωστόσο, σπεύδει να δηλώσει ότι το 39,25% των ερωτηθέντων οι οποίοι πιστεύουν ότι στο σχολείο υπάρχουν συνθήκες που ευνοούν το διάλογο και έκφραση διαφορετικών απόψεων αποτελεί ένα ενθαρρυντικό στοιχείο στη σημερινή εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Προκειμένου να διαπιστωθεί ο αυταρχισμός στην παιδαγωγική σχέση εκπαιδευτικών και εκπαιδευόμενων, οι «πρώην μαθητές» ρωτήθηκαν αν θα μπορούσαν να αρνηθούν την εκφώνηση της πρωινής προσευχής τοποθετούμενοι ενώπιον των εκπαιδευτικών και των συμμαθητών τους. Το 57,00% των «πρώην μαθητών» απάντησε θετικά. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνου, η συγκεκριμένη απάντηση δίνεται σε μια χρονική στιγμή που οι ερωτώμενοι δεν είναι πλέον μαθητές / μαθήτριες και συνεπώς δεν αισθάνονται τη «δέσμευση» και την «εξάρτηση» που είχαν ως μαθητές. Πάντως, το 43,00% των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι δεν θα μπορούσαν να αρνηθούν την εκφώνηση της πρωινής προσευχής. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα επιχειρήματα με τα οποία δικαιολόγησαν τη στάση τους. Σχεδόν οι μισοί από αυτούς είπαν ότι δε θα μπορούσαν να αρνηθούν την εκφώνηση της προσευχής επειδή γνώριζαν ότι η άρνηση τους θα επέσυρε επίπληξη, στιγματισμό και τιμωρία. Οι άλλοι μισοί είπαν ότι *«η εκφώνηση της προσευχής ανήκει στις υποχρεώσεις του καλού χριστιανού»* (Κωνσταντίνου 1995β: 52). Σχετικά με τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί ζητήματα άρνησης ή αντιπαράθεσης οι «πρώην μαθητές» απάντησαν: Με ήπιες κυρώσεις το 42,06%. Χωρίς κυρώσεις το 6,54% ενώ με αυστηρές κυρώσεις απάντησε το 41,12%. Σύμφωνα με τα ερευνητικά πορίσματα η τιμωρία σε περίπτωση άρνησης εκφώνησης της σχολικής προσευχής δημιουργεί αρνητικά συναισθήματα στα παιδιά. Συγκεκριμένα, οι μαθητές / μαθήτριες δήλωσαν ότι όταν τιμωρούνται νιώθουν οργή (28,8%), αντιπάθεια προς

τον εκπαιδευτικό (40,76) ή αίσθημα εκδίκησης (16,31%). Αξιοπρόσεκτο είναι ότι υπάρχει και ένα ποσοστό 10,28% που δήλωσε ότι κάνει χρήση βίας.

Με βάση τα συμπεράσματα της μελέτης ο Κωνσταντίνου επιβεβαίωσε τις τρεις αρχικές του υποθέσεις. Συγκεκριμένα, για τη σχολική προσευχή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η συγκεκριμένη διαδικασία καθώς και άλλες διαδικασίες που σχετίζονται με την οργάνωση της παιδαγωγικής επικοινωνίας εκπαιδευτικών - μαθητών «έχουν πάρει τυπική-τυποκρατική μορφή. δηλαδή χαρακτηρίζονται από ενέργειες μηχανικές και στερεότυπες. με αποτέλεσμα α) να μην προσελκύεται το ενδιαφέρον των μαθητών και β) να μη δημιουργούνται εκείνες οι συνθήκες που ευνοούν το μαθητή να διαμορφώσει την προσωπική και κοινωνική του ταυτότητα και πληρότητα στην επικοινωνία και την πράξη. και γ) να μην ευνοείται το μέρος που σχετίζεται με το θρησκευτικό του αυτοκαθορισμό» (Κωνσταντίνου 1995β: 47).

Το δείγμα της έρευνας του Κωνσταντίνου απαρτίστηκε από 107 πρωτοετείς φοιτητές του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης (Π.Τ.Δ.Ε.) του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Από αυτούς 83 (77,57%) ήταν κορίτσια και οι 24 (22,43 %) ήταν αγόρια. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνου, ο λόγος που προτιμήθηκαν οι πρωτοετείς φοιτητές / φοιτήτριες ήταν το γεγονός ότι οι αναμνήσεις από τα μαθητικά τους χρόνια ήταν περισσότερο πρόσφατες. Ως μέσο για τη συλλογή δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο. Όλες οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ήταν κλειστές εκτός από δύο. Σε αυτές τις τελευταίες οι φοιτητές / -τριες είχαν τη δυνατότητα να αιτιολογήσουν αναλυτικότερα τις απόψεις τους. Στο δείγμα της έρευνας αντιπροσωπεύτηκαν τα περισσότερα γεωγραφικά διαμερίσματα της Ελλάδας και ιδιαίτερα οι αστικές περιοχές (Κωνσταντίνου 1995β: 47).

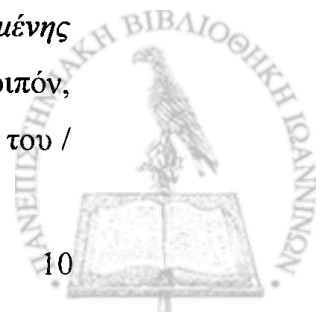
Η παρούσα έρευνα εξετάζει το φαινόμενο της σχολικής προσευχής από μία άλλη οπτική πλευρά. Δε στηρίζεται, δηλαδή, σε υποθέσεις που είτε θα επαληθευθούν είτε θα διαψευστούν από τα αποτελέσματα της έρευνας. Αντίθετα, στηρίζεται σε ερευνητικά ερωτήματα. Κύριος στόχος μου κατά το σχηματισμό των ερευνητικών ερωτημάτων υπήρξε να παραβλέψω το στοιχείο εκείνο που αντιλαμβανόμουν ως δεδομένα και να θέσω τα ερωτήματα εκείνα που θα οδηγήσουν στην αποκάλυψη του υποκειμενικού βιώματος των ατόμων. Για παράδειγμα, δε στηρίχθηκα στα προσωπικά μου βιώματα για το σχηματισμό των ερευνητικών ερωτημάτων. Συγκεκριμένα, προσπάθησα να αποφύγω την παρόρμηση που είχα να στηρίξω τα

ερωτήματα της έρευνας στο αν και κατά πόσο η πρωινή προσευχή αποτελεί ελεύθερη επιλογή των μαθητών. Άντ' αυτού ξεκίνησα με γενικά ερωτήματα τα οποία εστιάζονται στην αναζήτηση του υποκειμενικού βιώματος των ατόμων. Τα ερωτήματα αυτά αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο να αποκαλυφθούν νέα στοιχεία. πολλές φορές απρόβλεπτα. Ένα άλλο στοιχείο που διαφοροποιεί την παρούσα έρευνα από την έρευνα του Κωνσταντίνου είναι το γεγονός ότι η σχολική προσευχή γίνεται αντιληπτή ως διαδικασία που επηρεάζει την επικοινωνία όχι μόνο εκπαιδευτικών και μαθητών, όπως υπέθεσε ο Κωνσταντίνου (1995β), αλλά και των μαθητών μεταξύ τους.

3. Περιορισμοί της έρευνας

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας δεν μπορούν να γενικευθούν και δεν εστιάζονται στην αναζήτηση νόμων και κανονικότητων. Ο μικρός αριθμός των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα επιτρέπει αφενός να γίνει σε βάθος μελέτη των υποκειμενικών τους βιωμάτων, αφετέρου, όμως, περιορίζει την έκταση της έρευνας σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Πρέπει να ληφθεί μάλιστα υπόψη ότι το άτομο που διεξάγει την έρευνα ερχόμενο στο πεδίο της έρευνας έχει τις δικές του ιδέες και αντιλήψεις για το υπό μελέτη φαινόμενο. Γενικότερα, η προσπάθεια απόδοσης νοήματος, δεν είναι μια ουδέτερη αναζήτηση της αλήθειας, αλλά προϋποθέτει την εμπλοκή του ερευνητή / τριας στη συνάφεια αυτών που παρατηρεί (Μιχαλοπούλου - Βείκου χ.χ). Υπό αυτές τις προϋποθέσεις η πιθανότητα να επηρεάσουν οι υποκειμενικές ιδέες και η γενικότερη στάση και συμπεριφορά του ερευνητή / τριας το φαινόμενο που μελετά είναι δύσκολο να εξαλειφθεί. Μία θεωρητική θέση -που λαμβάνεται γενικότερα υπόψη στην παρούσα έρευνα είναι εκείνη των Μπέργκερ & Λούκμαν (Μπέργκερ & Λούκμαν 2003), σύμφωνα με την οποία ποτέ δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί από οποιοδήποτε άτομο μία απόλυτα αντικειμενική προσέγγιση της πραγματικότητας. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι «αντιλαμβανόμαστε το νόημα μόνο συγκεκριμένων όψεων της πραγματικότητας, όσων είναι σχετικές με εμάς είτε για τις ανάγκες της καθημερινής ζωής είτε από την οπτική μιας συγκεκριμένης μεθόδου ή θεωρητικής σκοπιάς» (Benincasa 1997: 39). Οποιαδήποτε, λοιπόν, ερμηνευτική προσέγγιση θα εμπεριέχει πάντοτε το στοιχείο του υποκειμενισμού του /

της ερευνήτριας. Η μείωση του υποκειμενισμού του / της ερευνήτριας εξαρτάται από την ικανότητά του να αποστασιοποιείται από το αντικείμενο της έρευνας, γεγονός που του επιτρέπει να μην ταυτίζει τον εαυτό του με αυτό. Η ανάπτυξη της στάσης αυτής αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της αναστοχαστικής ικανότητας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Γκέφου - Μαδιανού, η αναστοχαστική ικανότητα «*συνεπάγεται την ένταξη μέσα στο εθνογραφικό κείμενο μιας αυτοσυνείδητης περιγραφής των συνθηκών παραγωγής της γνώσης, καθώς αυτή παράγεται*» (Γκέφου - Μαδιανού 1998: 88) καθώς και «*τη συνειδητοποίηση και την αποδοχή του γεγονότος ότι η επιστημονική έρευνα προσφέρει μόνο μία μερική αναπαράσταση της πολλαπλότητας που συνιστά την ανθρώπινη ύπαρξη και είναι de facto ατελές έργο*» (Δημητρίου - Κοτσώνη & Δημητρίου 1996: 17).

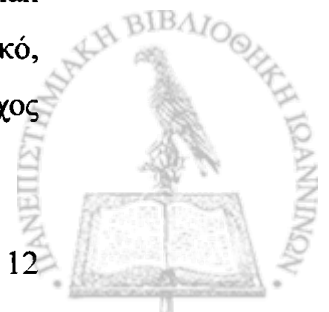
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Εννοιολογικό πλαίσιο

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναλυθούν οι έννοιες που αποτέλεσαν το βασικό κορμό πάνω στον οποίο στηρίχθηκε η ερμηνεία των δεδομένων της έρευνας. Οι έννοιες δεν προσδιορίστηκαν εκ των προτέρων, αλλά αποτέλεσαν «μέσα ευαισθητοποίησης προς την κοινωνική πραγματικότητα, τα οποία καθοδηγούν τον ερευνητή στην ανάλυση των στοιχείων, αλλά και προσαρμόζονται σε αυτά καθώς εξελίσσεται η έρευνα» (Κυριαζή 2001: 52). Υπό αυτή την οπτική το εννοιολογικό πλαίσιο διαμορφώθηκε στην τελική του μορφή μέσα από ένα συνεχή διάλογο μεταξύ θεωρητικών παραδοχών, ερευνητικών πορισμάτων και εμπειρικών ευρημάτων, που ολοκληρώθηκε συνάμα με την ερμηνεία των ευρημάτων.

2.1 Τελετουργία και πολιτισμός.

Σε όλες τις κοινωνίες και από τότε που το ανθρώπινο είδος άρχισε να συγκροτείται σε ομάδες οι άνθρωποι οργανώνουν τελετουργίες. Οι πρώτοι που άρχισαν να ασχολούνται με την εξέταση του φαινομένου των τελετουργιών ήταν οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι. Οι ανθρωπολόγοι αυτοί στις αρχές του 19ου αιώνα συνέδεαν τον όρο «τελετουργία» με τις διάφορες θρησκευτικές τελετουργίες των «πρωτόγονων» λαών. Οι τελετουργίες, όμως, σύμφωνα με το McLaren δεν ανήκουν στο μασσολείο της κοινωνίας. Αντίθετα, τις συναντάμε και στη σημερινή κοινωνία. Παραμένουν το ίδιο ζωντανές όπως στην αρχαία Ελλάδα και τη Βαβυλώνα (McLaren 1999). Στη σημερινή εποχή, όμως, τα όρια μιας δραστηριότητας που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τελετουργία έχουν γίνει ευρύτερα από ότι στο παρελθόν και περιλαμβάνουν δυναμικά και απλές κοσμικές πράξεις, όπως χαιρετισμούς (Goffman 1959) και άλλες δραστηριότητες που διεξάγονται σύμφωνα με ένα ορισμένο τυπικό, όπως οι πανελλήνιες εξετάσεις (Benincasa 1997, Μαυρογιώργος 2001) ή ο έλεγχος

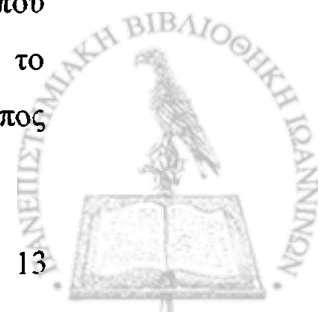

των διαβατηρίων, όταν ένας άνθρωπος ταξιδεύει σε μία άλλη χώρα (Hendry 1999). Πάντως, ακόμα και στις περιπτώσεις των θρησκευτικών τελετουργιών οι τελετουργίες αυτές πρέπει να εξετάζονται χωριστά από την πίστη με την οποία συνδέονται, καθώς οι άνθρωποι είναι πιθανό να συμμετέχουν σε αυτές για καθαρά κοινωνικούς λόγους (Kertzer 1988, Hendry 1999).

Για τον προσδιορισμό της εν λόγω έννοιας έχουν διατυπωθεί πολλοί και αρκετές φορές αντικρουόμενοι ορισμοί. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Quantz δεν υπάρχει σωστός ή λάθος ορισμός της τελετουργίας. Ένας ορισμός μπορεί να θεωρηθεί λιγότερο ή περισσότερο χρήσιμος στο βαθμό που διευκολύνει την προσπάθειά μας να καταλάβουμε τον κόσμο όπου ζούμε (Quantz 1999).

Κατά τον Quantz η τελετουργία έχει τρία βασικά χαρακτηριστικά: α) είναι μία παράσταση η οποία απευθύνεται σε ένα κοινό με σκοπό να το επηρεάσει β) είναι συμβολική διότι κατά τη διεξαγωγή μιας τελετουργίας χρησιμοποιούνται σύμβολα τα οποία αναπαριστούν έμμεσα κάποια νοήματα και γ) είναι τυποποιημένη (formalized) διότι έχει πάντα μία συγκεκριμένη δομή βάση της οποίας εξελίσσεται. Η δομή αυτή είναι από μόνη της φορέας νοήματος (ο.π). Ο ορισμός που δίνει ο Quantz μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αφετηρία για την περιγραφή της τελετουργίας. Σκιαγραφεί τα βασικά χαρακτηριστικά της χωρίς να την περιορίζει σε αυστηρά πλαίσια. Παράλληλα είναι αρκετά ευρύς ώστε επιτρέπει να γίνει μια δημιουργική σύνθεση όλων αυτών των χαρακτηριστικών που έχουν αποδοθεί κατά καιρούς στην τελετουργία.

Η τελετουργία συνδέεται στενά με τον πολιτισμό. Πράγματι, σύμφωνα με τον McLaren: *«Στην καρδιά κάθε περιγραφής όπου η τελετουργία παίζει τον κεντρικό πρωταγωνιστικό ρόλο βρίσκεται ο πολιτισμός»* (McLaren 1999: xli). Οι ερμηνείες, όμως, που έχουν δοθεί για την περιγραφή του φαινομένου του πολιτισμού είναι πολλές και αντανακλούν ένα φάσμα διαφορετικών της παρούσας προσέγγισης ο πολιτισμός γίνεται αντιληπτός ως ένα είδος επικοινωνίας και μεταβίβασης της γνώσης στις επόμενες γενιές. Όπως αναφέρει ο Λιτς *«ο πολιτισμός επικοινωνεί, η ίδια σύνθετη διαπλοκή των πολιτισμικών γεγονότων μεταφέρει πληροφορίες σε όσους συμμετέχουν σε αυτά»* (Λιτς 1993: 11). Ο πολιτισμός μεταβιβάζεται μέσα από ένα περίπλοκο συμβολικό σύστημα το οποίο περιλαμβάνει τη γλώσσα, τις τελετουργίες, τους μύθους, τις παροιμίες, αλλά και όλα τα λεκτικά και μη λεκτικά σύμβολα που χαρακτηρίζουν μια συγκεκριμένη κοινωνία ή ομάδα. Ο Geertz βλέπει αυτό το συμβολικό σύστημα ως ένα ιστό σημασιών το οποίο υφαίνει ο ίδιος ο άνθρωπος

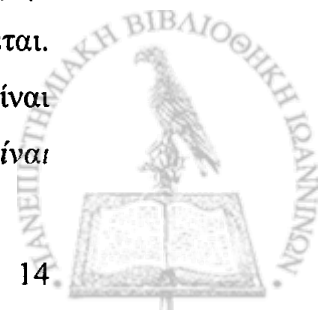

(Geertz 2003: 17). Επομένως, η περιγραφή, η ανάλυση και η ερμηνεία του νοήματος που αποδίδουν τα άτομα στα σύμβολα, στις τελετουργίες και στα πολύπλοκα πολιτισμικά φαινόμενα μπορεί να αποκαλύψει πολλά μηνύματα για τον κώδικα επικοινωνίας ενός πολιτισμικού συστήματος.

2.2 Τελετουργία και παράσταση

Η τελετουργία, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως παράσταση (Lewis 1980, McLaren 1999, Quantz 1999). Σύμφωνα με το Schechner, οι τελετουργίες «εμπεριέχουν πάντα στοιχεία δραματικότητας, διότι οι μετέχοντες δεν κάνουν απλά κάποια πράγματα, αλλά προσπαθούν να δείξουν στους άλλους τι κάνουν ή τι έκαναν» (Schechner, στον Quantz 1999: 507). Ο Goffman χρησιμοποιεί τον όρο «παράσταση» για να αναφερθεί «σε όλες τις δραστηριότητες ενός ατόμου, που συντελούνται κατά τη διάρκεια μιας περιόδου όταν βρίσκεται συνεχώς μπροστά από συγκεκριμένους παρατηρητές και όταν οι πράξεις του αυτές έχουν κάποια επίδραση στη συμπεριφορά του κοινού» (Goffman 1959: 32). Χρησιμοποιώντας τους δραματουργικούς όρους του Goffman, ο άνθρωπος είναι ένας ερμηνευτής που -μέσω της παράστασης που δίνει στις καθημερινές συναναστροφές του- προσπαθεί να πείσει το κοινό που τον παρακολουθεί ότι διαθέτει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Goffman 1959).

Η κοινωνική θέση, επίσης, στην οποία ανήκει κάποιος υπαγορεύει στο άτομο συγκεκριμένο ρόλο (Goffman 1959). Υπό αυτό το πρίσμα ο απορρέων ρόλος του μαθητή που εκφωνεί την προσευχή είναι διαφορετικός από τη θέση του δασκάλου ή του μαθητή που απλά συμμετέχει στη διεξαγωγή του τελετουργικού. Ωστόσο, δε θα πρέπει να βλέπουμε το άτομο ως υποχείριο του απορρέοντα από τη θέση που βρίσκεται ρόλου. Όπως σχολιάζει και η Μακρυνιώτη, «η έμφαση και η ισχύς των κανόνων και του τελετουργικού προσδίδουν ένα στοιχείο προβλεψιμότητας στην κοινωνική ζωή και υπαγορεύουν στο άτομο να επιδείξει ένα εαυτό έτοιμο να επιβεβαιώσει και να συντηρήσει αυτή ακριβώς την προβλεψιμότητα» (Μακρυνιώτη 1996:18). Παρόλα αυτά, υπάρχει πάντα η πιθανότητα το άτομο να επιλέξει να μην ανταποκριθεί στο ρόλο που του υπαγορεύει η θέση στην οποία βρίσκεται. Γενικότερα, η θεωρητική θέση που ακολουθείται στη συγκεκριμένη προσέγγιση είναι η εξής: «οι κανόνες μιας ορισμένης αλληλεπίδρασης, αλλά και οι κανόνες γενικά, είναι

σημαντικοί χωρίς να προσδιορίζουν απολύτως την ανθρώπινη συμπεριφορά» (Μακρυγιάννη 1996: 20).

Εν προκειμένω, είτε το άτομο εναρμονιστεί πλήρως με τα χαρακτηριστικά του ρόλου που απορρέουν από τη θέση στην οποία βρίσκεται είτε αποφασίσει να διαφοροποιηθεί ή να παραιτηθεί εντελώς από την ερμηνεία ενός συγκεκριμένου ρόλου, η δραστηριότητά του διακατέχεται ανελλιπώς από ορισμένα χαρακτηριστικά δραματουργικής ποιότητας. Μερικά από αυτά είναι εκείνα που αναφέρει ο Goffman: «*ανησυχία για τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται τα πράγματα, εκούσια ή ακούσια αισθήματα ντροπής, αμφιθυμία για τον ίδιο τον εαυτό και το κοινό*» (Goffman 1959: 230).

2.3. Τελετουργία και κοινότητα

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της τελετουργίας είναι ότι μπορεί να συμβάλλει στην ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνική ομάδα. Η κοινωνική ομάδα ή κοινότητα⁷ στην παρουσιαζόμενη εργασία ορίζεται ως το σύνολο των ανθρώπων στο οποίο ανήκει κάποιος και το οποίο είναι μεγαλύτερο από την οικογένεια, αλλά πιο άμεσο από την αφηρημένη έννοια «κοινωνία». Είναι ο χώρος στον οποίο δραστηριοποιούνται τα άτομα και αποκτούν τις πιο θεμελιώδεις και ουσιαστικές εμπειρίες της κοινωνικής ζωής έξω από όρια του σπιτιού. Στα πλαίσια της κοινωνικής ομάδας το άτομο βιώνει το συναίσθημα ότι ανήκει κάπου. Το συναίσθημα αυτό είναι πρωταρχικής σημασίας για τη ζωή του ατόμου (Cohen 1985).

Η τελετουργία, σύμφωνα με την άποψη του Lewis, είναι μια παράσταση, μέσα από την οποία το άτομο δείχνει και επιβεβαιώνει ότι είναι μέλος μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας (Lewis 1980). Σύμφωνα με την Orpin, όπως ερμηνεύεται από τη Benincasa, η τελετουργία επιτρέπει στους ανθρώπους να μοιράζονται συγκινήσεις και να ταυτίζονται με τα άλλα μέλη της ομάδας (Benincasa 2003). Πραγματικά, αυτό που είναι σημαντικό, προκειμένου να εκφραστεί η σύνδεση του ατόμου με μία κοινωνική ομάδα, είναι η συμμετοχή του σε κοινές κοινωνικές δραστηριότητες, όπως είναι οι τελετουργίες. Σύμφωνα με τον Kertzer η τελετουργία δίνει τη δυνατότητα στους

7 Στην παρούσα εργασία ο όρος κοινότητα χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο κοινωνική ομάδα και τους αποδίδεται η ίδια ερμηνεία.

ανθρώπους να εκφράζουν την προσήλωση τους σε ένα οργανισμό ή ένα κίνημα χωρίς να απαιτείται συναίνεση απόψεων (Kertzer 1988). Το γεγονός αυτό έχει μεγάλη σημασία για ορισμένες ομάδες οι οποίες επιθυμούν να αυξήσουν την πολιτική τους επιρροή πάνω σε ένα σύνολο ατόμων. Έρευνες στην ψυχολογία της δέσμευσης έχουν κάνει φανερό ότι η τελετουργία μπορεί να συμβάλλει ώστε να δημιουργηθούν ισχυροί δεσμοί ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνική ομάδα. Μια πολιτική οργάνωση, δηλαδή, είναι δυνατόν να χρησιμοποιήσει την ιδιότητα της τελετουργίας να γεννά στα άτομα τα οποία μετέχουν σε αυτήν το συναίσθημα της σύνδεσης με την ομάδα που τη διεξάγει, προκειμένου να δημιουργήσει καινούρια μέλη χωρίς απαραίτητα να απαιτείται συναίνεση απόψεων. Όπως χαρακτηριστικά έχει αναφέρει και ο Kertzer «πολιτικά και κοινωνιολογικά μιλώντας είμαστε αυτό που κάνουμε και όχι αυτό που σκεφτόμαστε» (Kertzer 1988: 68).

Οι Laburthe - Torla & Warnier βλέπουν από μια άλλη οπτική την ιδιότητα της τελετουργίας να προκαλεί στο άτομο τη διάθεση να πάρει μέρος σε αυτήν. Θεωρούν, δηλαδή, ότι οι τελετουργικές συνήθειες διατηρούνται εξαιτίας της ανάγκης που προκαλούν στα άτομα να συμπεριφερθούν όπως «κάνουν όλοι», όπως «κάνανε οι πατεράδες μας». Κατ' αυτόν τον τρόπο ασκείται μια κοινωνική πίεση στα άτομα που πηγάζει από την ανάγκη του ανθρώπου να μη διαφέρει από το σύνολο. Είναι δυνατόν, λοιπόν, να πάρουν μέρος σε μια τελετουργία άτομα τα οποία δε ταυτίζονται με το επίσημα διατυπωμένο νόημα. Συμμετέχουν, όμως, εξαιτίας της αδυναμίας τους να διαφοροποιηθούν (Laburthe - Torla & Warnier 2003).

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ανεξάρτητα από τους λόγους για τους οποίους το κάθε άτομο συμμετέχει σε μια τελετουργία, τελικά αυτό που επιτυγχάνεται μέσα από τη συμμετοχή πολλών ατόμων σε μια τέτοιου είδους ομαδική δραστηριότητα είναι η αποφυγή των συγκρούσεων μέσα στην ομάδα. Πράγματι, σύμφωνα με την άποψη που έχει διατυπώσει ο Durkheim, όταν τα άτομα συμμετέχουν σε τελετουργίες αναπτύσσονται συναισθήματα ενότητας και ομοψυχίας (Durkheim στον Quantz 1999). Ειδικότερα, στο χώρο του σχολείου οι τελετουργίες μπορούν να συμβάλλουν στην μείωση των συγκρούσεων ανάμεσα στους μαθητές (Gehrke στον McLaren 1999).

2.4. Τελετουργία και κοινωνικό σύνορο

Ο Cohen θεωρεί ότι «μια λογική ερμηνεία της έννοιας κοινότητα υποδηλώνει δύο θέσεις: ότι τα μέλη μια ομάδας ανθρώπων α) έχουν κάτι κοινό μεταξύ τους το οποίο β) τους διαχωρίζει από άλλες κοινωνικές ομάδες. Επομένως η έννοια της κοινότητας εμπεριέχει ταυτόχρονα και την ομοιότητα και τη διαφορά» (Cohen 1985: 12). Η παραδοχή των παραπάνω θέσεων οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι η έννοια της ομάδας είναι συμπληρωματική με την έννοια του συνόρου το οποίο συμβάλλει στο να γίνει αισθητή η διάκριση ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες.

Τα σύνορα μιας ομάδας μπορούν να καθοριστούν μέσω των διάφορων τελετουργιών (Kertzer 1988). Σύμφωνα μάλιστα με την άποψη του Cohen, η τελετουργία κατέχει ένα μόνιμο χώρο στο ρεπερτόριο των συμβολικών διαχωριστικών μέσω των οποίων τα σύνορα της κοινωνίας επιβεβαιώνονται και επιβάλλονται (Cohen 1985). Ο Bourdieu έχει υποστηρίξει ότι το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό των τελετουργιών είναι ότι αποτελούν ένα σύνορο που διαχωρίζει αυτούς που μετέχουν στην τελετουργία από εκείνους που δε μετέχουν καθόλου. Επιπλέον, αναφέρει ότι η τελετουργία ως κοινωνικό σύνορο «εμποδίζει» όσους είναι εντός των συνόρων να παρεκκλίνουν και να βγουν έξω από τα καθορισμένα όρια. Ονομάζει, μάλιστα, τις διάφορες τελετουργίες τελετές «εγκατάστασης» και δηλώνει ότι κύριο χαρακτηριστικό τους είναι να παρουσιάζουν ιδιότητες κοινωνικής φύσης ως ιδιότητες φυσικής φύσης (Bourdieu 1999).

Εκ πρώτης όψεως η άποψη ότι η τελετουργία αποτελεί κοινωνικό σύνορο έρχεται σε αντίθεση με την άποψη που υποστηρίχθηκε στην παραπάνω ενότητα ότι, δηλαδή, η τελετουργία δημιουργεί στην ομάδα δεσμούς ενότητας. Στην ουσία, όμως, αυτά τα δύο φαινόμενα συνδέονται στενά. Διότι, αν υποθέσει κανείς, ότι η τελετουργία βοηθά στο να γεννηθούν συναισθήματα ενότητας σε όσους θεωρούν ότι ανήκουν στην ίδια ομάδα και αυτοαποκαλούνται «εμείς», ταυτόχρονα συμβάλλει στο να αναπτυχθούν συναισθήματα που διαχωρίζουν όλους τους άλλους που δεν ανήκουν σε «εμάς» (Quantz 1999).

Τα σύνορα, όμως, δεν προσδιορίζονται με κάποιο αντικειμενικό κριτήριο (Cohen 1985). Αντίθετα, η αξία τους πηγάζει από τις υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις των ατόμων. Ουσιαστικά, τα σύνορα υπάρχουν στο μυαλό μόνο όσων τα αντιλαμβάνονται ως τέτοια (Cohen 1985). Επομένως, ακόμα και οι πλέον «φυσικές» από τις ταξινομήσεις στηρίζονται σε χαρακτηριστικά τα οποία είναι κατά ένα μεγάλο

βαθμό διαφορούμενα και αποτελούν πηγή διαμάχης και άγχους (Λιτς 1993, Bourdieu 1999). Η αντίληψη των συνόρων βάσει υποκειμενικών κριτηρίων έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνει η συμβολική έκφραση των συνόρων μιας ομάδας, όσο τα σύνορα αυτά υποτιμούνται και αμφισβητούνται από πολλούς (Cohen 1985).

2.4.1 Διαβατήριες τελετουργίες

Μια ιδιαίτερη κατηγορία τελετουργιών που χρησιμεύουν ως κοινωνικά σύνορα αποτελούν οι διαβατήριες⁸ τελετουργίες (rites of transition). Οι τελετουργίες αυτές απαντώνται σε όλες τις κοινωνίες και συμβάλλουν στην καθιέρωση της μετάβασης ενός ατόμου από μία ομάδα σε μία άλλη ή από μία κοινωνική κατάσταση σε μία άλλη. Ο όρος «διαβατήριες τελετουργίες» ανήκει στον Arnold van Gennep, ο οποίος το 1908 τεκμηρίωσε θεωρητικά τον όρο αυτό ως αναλυτική κατηγορία για την εξέταση των κοινωνικών φαινομένων (Laburthe-Torla & Warnier 2003).

Ο γάμος είναι μία σχεδόν παγκόσμια διαβατήρια τελετουργία από την εργένικη ζωή στη ζωή του παντρεμένου (Laburthe-Torla & Warnier 2003). Στις περιπτώσεις που η εισαγωγή στην ομάδα είναι υποχρεωτική, όπως ο στρατός, δίνεται μεγάλη έμφαση στις διαβατήριες τελετουργίες. Βασικός σκοπός αυτών των τελετουργικών είναι να αλλάξουν τον ορισμό του ατόμου από τις προηγούμενες υποχρεώσεις και ρόλους και να το εισάγουν στους καινούριους. Κατά την άποψη του Kertzer: «Όσο μεγαλύτερη είναι η μετάβαση τόσο πιο πολύ εισάγονται οι τελετές» (Kertzer 1988: 21).

Ο McCadden (1997) χρησιμοποιεί πολύ εύστοχα τη θεωρία του Van Gennep και του Turner, σχετικά με τις διαβατήριες τελετουργίες, για να ερμηνεύσει τον τρόπο με τον οποίο ορισμένες δραστηριότητες που εκτυλίσσονται σε ένα νηπιαγωγείο συμβάλλουν ώστε οι μαθητές / μαθήτριες α) να αποκοπούν από τις συνήθειες και τις συμπεριφορές που είχαν στο σπίτι, β) να μεταβούν ομαλά στο χώρο του νηπιαγωγείου και γ) να εσωτερικεύσουν τις υποχρεώσεις που συνεπάγεται ο ρόλος του μαθητή (McCadden 1997).

Μια άλλη διάσταση των διαβατήριων τελετουργιών είναι ότι συνδέουν το άτομο με μία κοινωνική οργάνωση και ενδυναμώνουν το σεβασμό του ατόμου γι' αυτή (Quantz 1999). Συγκεκριμένα, παρόλο που η συμμετοχή ενός ατόμου σε μία

⁸ Στην ελληνική βιβλιογραφία αντί του όρου «διαβατήριες» τελετουργίες μπορεί να συναντήσει κανείς και τους όρους τελετές εισαγωγής και τελετές μετάβασης.

τελετουργία δε συνεπάγεται πάντα την πίστη, συνεπάγεται σαφώς την αποδοχή μιας ορισμένης τάξης πραγμάτων και μιας συγκεκριμένης εξουσίας (McLaren 1999). Αυτό που τελικά επιτυγχάνεται μέσα από τη συμμετοχή των ανθρώπων σε διαβατήριες τελετουργίες, όπως η κηδεία, ο γάμος ή τελετουργίες που διεξάγονται για να επισφραγίσουν το πέρασμα από μια βαθμίδα εκπαίδευσης σε μια άλλη, είναι η ενδυνάμωση στη συνείδηση των μετεχόντων μιας συγκεκριμένης ηθική τάξης (Turner 1982).

2.5 Τελετουργία και εκπαίδευση

Η καθημερινή ζωή του σχολείου είναι γεμάτη από τελετουργίες (McLaren 1999). Πολλοί μελετητές μάλιστα έχουν επισημάνει ότι αυτή η δραστηριότητα παίζει πολύ μεγάλο ρόλο στην καθημερινή επικοινωνία μαθητών και εκπαιδευτικών. Οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί, όμως, πολύ σπάνια αναφέρονται σε αυτή τη δραστηριότητα σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής (Quantz 1997). Επιπλέον, όσον αφορά την εκπαιδευτική έρευνα οι σχολικές τελετουργίες δεν έχουν τύχει συστηματικής μελέτης (McLaren 1999: 27).

Το εύρος των δραστηριοτήτων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως τελετουργία είναι μεγάλο και περιλαμβάνει τις επίσημες σχολικές τελετουργίες όσο και τις ανεπίσημες, μικρές τελετουργίες που απαντώνται στην καθημερινή αλληλεπίδραση μαθητών και εκπαιδευτικών. Ωστόσο, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί, όταν αναφέρονται στην τελετουργία, συνήθως εννοούν τις επίσημες τελετουργίες (Quantz 1997). Στο χώρο του ελληνικού σχολείου ως επίσημες τελετουργίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν η πρωινή προσευχή και ο εκκλησιασμός. Στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης οι τελετές αποφοίτησης θα μπορούσαν να ειπωθούν ως επίσημες τελετουργίες.

Σύμφωνα με την άποψη ορισμένων μελετητών οι ανεπίσημες τελετουργίες είναι αυτές που αποκαλύπτουν περισσότερα και πιο ουσιώδη στοιχεία για τη σχολική επικοινωνία (Quantz 1997, McLaren 1999). Ως ανεπίσημη τελετουργία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ο ιδιαίτερος τρόπος που κάθε εκπαιδευτικός χρησιμοποιεί για να ξεκινήσει το μάθημα της ημέρας, όπως το σβήσιμο του πίνακα ή το χτύπημα ενός μολυβιού στην έδρα. Τέτοιες τυποποιημένες δραστηριότητες βοηθούν τους μαθητές να προετοιμαστούν ψυχολογικά για την έναρξη του μαθήματος. Ο McLaren, ο οποίος

διεξήγαγε μελέτη σε ένα καθολικό σχολείο στις Αζόρες, διαπίστωσε ότι η επίσημη τελετουργία της σχολικής προσευχής, κυρίως, όμως, οι ανεπίσημες τελετουργίες που τελούνται „καθημερινά στην τάξη, συμβάλλουν ώστε να διατηρηθούν κυρίαρχα πρότυπα τα οποία αναπαράγουν εθνικές και ταξικές διακρίσεις (McLaren 1999).

Πέραν, όμως, των επίσημων και ανεπίσημων σχολικών τελετουργικών που πραγματοποιούνται καθημερινά στο σχολείο ως τελετουργία έχει χαρακτηριστεί και όλη η περίοδος της μαθητείας των παιδιών στην εκπαίδευση. Ορισμένοι μελετητές, μάλιστα, αντιλαμβάνονται την εκπαίδευση ως μια επίπονη τελετή μύησης (McLaren 1999). Ακόμη και οι πανελλήνιες εξετάσεις έχουν ερμηνευθεί ως τελετουργία (Benincasa 1997, Μαυρογιώργος 2001). Ειδικότερα η Benincasa ανέδειξε μέσω της εμπειρικής έρευνας στοιχεία που αποδεικνύουν ότι οι πληροφορητές, κάτοικοι μιας μικρής επαρχιακής πόλης αντιλαμβάνονται τις πανελλήνιες εξετάσεις ως μια τελετουργία μέσω της οποίας το κράτος επιχειρεί να καλλιεργήσει το μύθο περί αξιοκρατίας παρά τα αντίθετα στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας τα οποία διαψεύδουν αυτόν το μύθο. Περαιτέρω, ερμήνευσε τις πανελλήνιες εξετάσεις ως διαβατήρια τελετουργία η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί σε τρία επίπεδα.

Πρώτα από όλα οι συγκεκριμένες εξετάσεις δίνουν τη δυνατότητα στους εξεταζόμενους να «μεταβούν» σε μια άλλη κοινωνική ομάδα, την κοινωνική ομάδα των φοιτητών. Οι φοιτητές, όπως είναι γνωστό, αλλά και γενικότερα οι πτυχιούχοι ανωτέρων και ανωτάτων σχολών αντιμετωπίζονται από την κοινωνία ως άτομα με κύρος. Βέβαια τα αποτελέσματα των εξετάσεων μπορεί να δώσουν τη ευκαιρία σε ορισμένα άτομα να μεταβούν στην πανεπιστημιακή κοινότητα, σε κάποιους άλλους, όμως όχι. Υπό αυτή την οπτική οι πανελλήνιες εξετάσεις είναι ένας τρόπος να «νομιμοποιηθεί» η διάκριση.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο τα παιδιά και οι γονείς τους βλέπουν τις πανελλήνιες εξετάσεις ως ένα κατώφλι προς ένα άλλο στάδιο ζωής, το στάδιο της ενηλικίωσης. Τα παιδιά είτε επιτύχουν είτε αποτύχουν στις εξετάσεις θα αρχίσουν να θεωρούν τον εαυτό τους, αλλά και να αντιμετωπίζονται από την υπόλοιπη κοινωνία, ως ενήλικες.

Τέλος, οι πανελλήνιες εξετάσεις ενσαρκώνουν τον εθνικό μύθο του αγώνα. Οι μετέχοντες σε αυτές είναι δυνατόν να κατέχουν ορισμένα χαρακτηριστικά από την ιδιότητα του αγωνιστή. Το να είναι, όμως, κάποιος αγωνιστής και να μάχεται για να επιτύχει θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό στην ελληνική κοινωνία. Από αυτήν την οπτική η τελετουργία των πανελλήνιων μπορεί να ερμηνευθεί ως μια

δραστηριότητα που δίνει τη δυνατότητα να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία (Benincasa 1997).

Ο McLaren, ασκώντας κριτική στις μελέτες που έχουν γραφτεί κατά καιρούς για την τελετουργία, υποστηρίζει ότι οι περισσότερες είναι επηρεασμένες από τη θεωρία του Durkheim. Ερμηνεύουν, δηλαδή, την τελετουργία ως ένα παράγοντα κοινωνικής σταθερότητας. Επιπλέον, αμφιβάλλει για το κατά πόσο οι έρευνες αυτές ανταποκρίνονται στις καθημερινές εμπειρίες των μαθητών. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, οι περισσότερες από αυτές δεν προκύπτουν από επιτόπια παρατήρηση και επεξεργασία ποιοτικών δεδομένων (McLaren 1999).

2.6 Σύμβολο

Ο εξωτερικός κόσμος κατακλύζεται από αμέτρητα ερεθίσματα. Το ανθρώπινο όν, όμως, δεν έχει τη δυνατότητα να επεξεργαστεί όλα αυτά τα ερεθίσματα και να σχηματίσει συνείδηση. Ο σχηματισμός της συνείδησης του ατόμου πραγματοποιείται με τη βοήθεια ενός συστήματος κατηγοριοποίησης και συγκεκριμένα ενός συμβολικού συστήματος κατηγοριοποίησης που το βοηθά να βάλει σε μια τάξη το «χάος» των ερεθισμάτων που τον περιβάλλει. Τα συμβολικά συστήματα είναι τα πρωταρχικά «εργαλεία» με τα οποία ο άνθρωπος ερμηνεύει τον εξωτερικό κόσμο, αλλά και τον ίδιο τους τον εαυτό (Kertzer 1988). Για αυτό, σύμφωνα με την άποψη του Geertz, κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου είναι η ικανότητα να δημιουργεί σύμβολα και να κατασκευάζει έννοιες (Geertz 2003).

Τα σύμβολα, όμως, είναι κοινωνικές κατασκευές (Elder & Cobb 1983:29). Ο όρος «κοινωνική κατασκευή» χρησιμοποιείται για να υπογραμμίσει την άποψη ότι τα σύμβολα δεν έχουν ένα ακριβές, καθορισμένο και παρατηρήσιμο νόημα (Cohen 1983, Elder & Cobb 1983, Μπέργκερ & Λούκμαν 2003), αλλά ότι η σημασία τους κατασκευάζεται από τις υποκειμενικές νοηματοδοτήσεις των ανθρώπων. Σύμφωνα με την άποψη του Μικράκη τα σύμβολα από μόνα τους στερούνται νοήματος. Αποκτούν νόημα μέσω της προσωπικής ερμηνείας κάθε χρήστη. Υπό αυτή την οπτική τα σύμβολα ενέχουν το στοιχείο της υποκειμενικότητας του κάθε χρήστη (Μικράκης 1998). Ορισμένα σύμβολα μπορεί να αναφέρονται σε κάτι ορατό και αισθητό, όπως για παράδειγμα το δέντρο ή η αγελάδα, και άλλα μπορεί να περιγράφουν συναισθήματα, ιδέες, καταστάσεις, εμπειρίες κ.τ.λ. Κατά την Κυριαζή «η πλέον

εκλεπτυσμένη και σύνθετη μορφή των συμβόλων είναι στο επίπεδο της γλώσσας» (Κυριαζή 2001: 38).

Τα συμβολικά συστήματα που χρησιμοποιούν τα άτομα για να κατασκευάσουν νόημα και να επικοινωνήσουν υπάρχουν βαθιά εδραιωμένα στην κουλτούρα και τη γλώσσα και «αποτελούν ένα πολύ ιδιαίτερο είδος κοινοτικής εργαλειοθήκης» (Turner 1997: 45), με την έννοια ότι η σημασία τους είναι κατανοητή σε όλα αυτά τα άτομα που μετέχουν στον ίδιο πολιτισμό. Βέβαια, μπορεί να υπάρχουν ατομικές διαφοροποιήσεις στην ερμηνεία των συμβόλων, αλλά η χρήση τους «βασίζεται και εκδιπλώνεται πάνω στο κοινό στο οποίο μετέχουν οι άνθρωποι της συγκεκριμένης ομάδας» (Λυδάκη 2001: 200). Υπ' αυτό το πρίσμα στα σύμβολα εμπεριέχεται ο πολιτισμός και μέσω των συμβόλων ο πολιτισμός μεταβιβάζεται από τη μία γενιά στην άλλη⁹ (Ortner 1979, Geertz 2003). Σύμφωνα με την Ortner, μάλιστα, σε κάθε πολιτισμό υπάρχουν ορισμένα σύμβολα «κλειδιά», τα οποία αναπαριστούν τις κεντρικές του διαστάσεις (Ortner 1979). Τα σύμβολα «κλειδιά» είναι αυτά που ο Turner (1967) ονόμασε κυρίαρχα ή εστιακά σύμβολα.¹⁰

Όπως αναφέρθηκε, τα σύμβολα δεν έχουν το ίδιο νόημα για όλα τα άτομα. Για ορισμένους, για παράδειγμα, οι σπουδές μπορεί να ισοδυναμούν με την επαγγελματική αποκατάσταση ενώ για άλλους να συνδέονται με την κοινωνική αναγνώριση ή την πνευματική καλλιέργεια. Όταν, όμως, τα άτομα αναφέρονται στις σπουδές μιλούν σαν να έχουν ένα και μοναδικό νόημα. Τα σύμβολα σχετίζονται με τα σημασιόμενά τους μέσω κοινωνικών συμβάσεων τις οποίες οι άνθρωποι έχουν μάθει να χρησιμοποιούν στην καθημερινή τους ζωή. Συνηθίζουν μάλιστα τόσο πολύ να χρησιμοποιούν τις συμβάσεις αυτές, που μοιάζουν «φυσικές» (Chandler 1994). Πράγματι, σύμφωνα με την άποψη του Berger, μια από τις σημαντικότερες

9 Για την περιγραφή του φαινομένου του πολιτισμού έχουν διατυπωθεί πολλοί και αρκετές φορές αντικρουόμενοι ορισμοί. Στην παρούσα εργασία δεχόμαστε την άποψη ότι ο πολιτισμός αποτελεί μια μορφή επικοινωνίας και μεταβίβασης της γνώσης στις επόμενες γενεές. Σύμφωνα με τον Geertz: «η έννοια του πολιτισμού δηλώνει ένα ιστορικά μεταβιβαζόμενο πρότυπο σημασιών, το οποίο ενσαρκώνεται στα σύμβολα, ένα σύστημα κληροδοτημένων αντιλήψεων εκπεφρασμένων σε συμβολική μορφή, μέσω του οποίου οι άνθρωποι επικοινωνούν, διακινούνται και αναπτύσσουν τη στάση τους για τη ζωή» (Geertz 2003: 97).

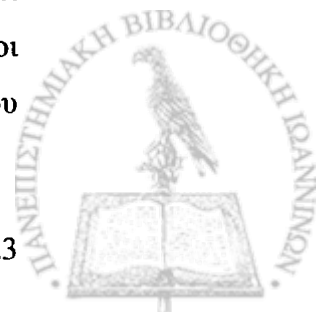
10 Ο Turner διαχώρισε τα σύμβολα στα «κυρίαρχα» και στα «συντελεστικά» (instrumental). Τα κυρίαρχα σύμβολα τα συναντάμε σε πολλά μέρη της τελετουργίας. Ωστόσο, η ερμηνεία τους έχει μια σχετικά μεγάλη αυτονομία σε ολόκληρο το συμβολικό σύστημα. Ένα κυρίαρχο σύμβολο για παράδειγμα της σχολικής προσευχής είναι ο σταυρός. Τα «συντελεστικά» σύμβολα είναι τα μέσον για να επιτευχθούν συγκεκριμένοι στόχοι σε μια τελετουργική παράσταση. Τα «συντελεστικά» σύμβολα είναι δυνατόν να εξεταστούν μόνο σε σχέση με το συμβολικό σύστημα μιας τελετουργίας και αυτό γιατί το νόημα τους προσδιορίζεται μόνο σε σχέση με τα άλλα σύμβολα της τελετουργίας. «Συντελεστικά» σύμβολα, για παράδειγμα, θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα προστάγματα «ανάπαυση, προσοχή» που απευθύνει ο λυκειάρχης στους μαθητές πριν ξεκινήσει η σχολική προσευχή (Turner 1967).

διαστάσεις της συμβολικής διαδικασίας είναι η κατασκευή αυτού που οι περισσότεροι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ως δεδομένη πραγματικότητα (Berger στον Kertzer 1988). Η αίσθηση δηλαδή που σχηματίζεται στη συνείδηση των ανθρώπων ότι η άποψη που έχουν για την εξωτερική πραγματικότητα είναι δεδομένη και αντικειμενική. Την διάσταση απόψεων που έχουν για τον ορισμό του φαινομένου «την ερμηνεύουν σαν επικοινωνιακή αποτυχία ή ως ανεπαρκής γνώση των "γεγονότων". Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην αναγνωρίζουμε την πιθανότητα να αποδίδουμε διαφορετικές ερμηνείες στα ίδια σύμβολα και έτσι ο μύθος του κοινού και μοναδικού νόηματος αναπαράγεται» (Elder & Cobb 1983: 33). Το ότι ο κάθε άνθρωπος αποδίδει το προσωπικό του νόημα σε κάθε σύμβολο ή ακόμα ότι το ίδιο σύμβολο μπορεί να έχει πολλές και αντικρουόμενες σημασίες για τον ίδιο το ίδιο άτομο, είναι ένα φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί από κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους. Ο Turner ονόμασε αυτήν την «ιδιότητα» των συμβόλων πολυσημία (Turner 1967).

Εξαιτίας της πολυσημίας τους, τα σύμβολα είναι αποτελεσματικά στη δημιουργία του αισθήματος της ομαδικότητας. Σύμφωνα με την άποψη του Cohen τα σύμβολα «βοηθούν» τα άτομα να βιώσουν το αίσθημα της ομάδας ακριβώς επειδή δεν έχουν ένα ακριβές και καθορισμένο νόημα (Cohen 1985). Συγκεκριμένα, σε μια τελετουργία (π.χ. η τελετή του γάμου) μπορεί να μετέχουν άτομα που έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για τη σημασία του τελετουργικού, ωστόσο, αυτό που εν τέλει μετρά είναι η συμμετοχή τους στην εν λόγω τελετουργία μέσω της οποίας επιβεβαιώνεται ή σύνδεσή τους με την ομάδα. Τα σύμβολα, δηλαδή, μπορούν να έχουν ένα δυνατό συναισθηματικό αποτέλεσμα στους ανθρώπους, συγκεντρώνοντάς τους όλους μαζί γύρω από το σύμβολο της ομάδας, παρά το γεγονός ότι οι μετέχοντες μπορεί να ερμηνεύουν το σύμβολο διαφορετικά. Με αυτό τον τρόπο το σύμβολο είναι ένα μέσο γεφύρωσης του ατομικού με το συλλογικό (Μικράκης 1998).

Στο βαθμό, όμως, που ένα σύμβολο δημιουργεί την αίσθηση της ομάδας σε ορισμένα άτομα, μπορεί να λειτουργήσει αντίστοιχα και ως σύνορο, δηλαδή σύμβολο διαφορετικότητας απέναντι σε κάποιους άλλους που δεν έχουν οικειοποιηθεί το νόημα του συγκεκριμένου συμβόλου. Για παράδειγμα, το έμβλημα μιας ομάδας συνήθως συσπειρώνει τους οπαδούς της και τους δημιουργεί το συναίσθημα, ότι μοιράζονται κοινά στοιχεία. Ταυτόχρονα, όμως, στη θέα του ίδιου συμβόλου οι οπαδοί μιας αντίπαλης ομάδας ανακαλούν στην μνήμη τους τα στοιχεία εκείνα που

τους διαχωρίζουν από τους αντιπάλους τους (Cohen 1985). Γενικά, στην ανθρωπολογική βιβλιογραφία έχει αναγνωριστεί ότι τα σύμβολα μπορούν να λειτουργήσουν σαν ερεθίσματα των συναισθημάτων και να προκαλέσουν στα άτομα ισχυρά συναισθήματα (Turner 1976).

Τα σύμβολα, σύμφωνα με τον Turner, αποτελούν «τελεστές» της κοινωνικής διαδικασίας. Αυτό σημαίνει ότι όταν τοποθετηθούν σε μια ορισμένη τάξη, σε ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο -ιδιαίτερα σε ένα τελετουργικό- παράγουν ουσιαστικά κοινωνικές μεταλλαγές (Γκέφου - Μαδιανού χ.χ). Με αυτή τη λογική θα μπορούσαν να ερμηνευθούν π.χ. οι διαβατήριες τελετουργίες που συμβάλλουν ώστε οι μετέχοντες σε αυτές να αλλάζουν τον ορισμό και τη σημασία που αποδίδουν στο ρόλο τους και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτόν και, επίσης, να εισάγονται σε μία νέα κοινωνική θέση. Σύμφωνα με το Bourdieu, μέσω της ορκωμοσίας στο πανεπιστήμιο δηλώνεται επίσημα και εγκαθιδρύεται η αλλαγή της ιδιότητας του ατόμου από φοιτητή σε άνεργο προς αναζήτηση εργασίας.

2.7 Σύμβολο ή τελετουργία;

Πολλές φορές τα όρια ανάμεσα στην έννοια του συμβόλου και της τελετουργίας είναι δυσδιάκριτα. Για παράδειγμα, η σχολική προσευχή «*εφόσον τηρείται συλλογικά σύμφωνα με ένα ορισμένο εθιμοτυπικό [...] αποτελεί τελετουργία*» (Hofstede, στην Benincasa 2003:12), όμως για ορισμένους ανθρώπους μπορεί να αποτελεί ταυτόχρονα σύμβολο της θρησκευτικής πίστης. Σύμφωνα με τη Bell, η τελετουργία διαχωρίζεται από τις πνευματικές κατηγορίες (σύμβολα, μύθοι, κ.λπ.), όπως η σκέψη διαχωρίζεται από την πράξη (Bell 1992).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Μεθοδολογία της έρευνας

Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφεται η μεθοδολογία της έρευνας και παρέχονται πληροφορίες σχετικές με την επιστημονική προσέγγιση που υιοθετήθηκε για τη διερεύνηση του θέματος της έρευνας. Παρουσιάζεται, επίσης, η διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη συλλογή των δεδομένων, καθώς και η διαδικασία της περιγραφής, της ανάλυσης και της ερμηνείας των δεδομένων.

3.1 Επιλογή ερευνητικής προσέγγιση : ερμηνευτική προσέγγιση

Βασικός στόχος της παρούσας έρευνας είναι η κατανόηση του κοινωνικού φαινομένου της σχολικής προσευχής υπό την οπτική των υποκειμένων που λαμβάνουν μέρος σε αυτή. Το εγχείρημα αυτό είναι δυνατόν να επιτευχθεί μέσω της ερμηνευτικής προσέγγισης. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης προσέγγισης η κοινωνική πραγματικότητα θεάται εκ των έndon, δηλαδή από την πλευρά των δράντων υποκειμένων. Η υποκειμενική / ερμηνευτική προσέγγιση βασίζεται στην υπόθεση ότι ο άνθρωπος είναι ένα δρών δημιουργικό υποκείμενο το οποίο δίνει νόημα στην πραγματικότητα που το περιβάλλει και που ενεργεί αυτόνομα, σύμφωνα με τη δική του ελεύθερη βούληση, καθώς προσπαθεί να συνειδητοποιήσει το νόημα των προθέσεών του (Benincasa 1997). Το κέντρο της ερευνητικής διαδικασίας αποτελούν οι ερμηνείες που αποδίδουν τα άτομα στη συμπεριφορά τους και στα κοινωνικά φαινόμενα. Κύρια επιδίωξη του ερευνητή/ της ερευνήτριας είναι να αποκαλύψει το υποκειμενικό βίωμα των ατόμων που εμπλέκονται στο φαινόμενο που εξετάζεται. Σκοπός του είναι «να εικάζει σημασίες, να αποτιμά τις εικασίες και να συνάγει εξηγητικά συμπεράσματα» (Geertz 2003:31). Αυτό που επιδιώκει ο ερευνητής/ η ερευνήτρια δεν είναι να ανακαλύψει μια αντικειμενική αλήθεια, αλλά να αποκαλύψει το υποκειμενικό βίωμα των ατόμων που εμπλέκονται στο φαινόμενο που εξετάζεται.

Ο ερευνητής/ η ερευνήτρια πρέπει να μεταφέρει όσα ειπώθηκαν, όπως ακριβώς ειπώθηκαν, και *«η ερμηνευτική του διαδικασία συνίσταται στην προσπάθεια να περισωθεί το λεχθέν αυτού του λόγου από τις εφήμερες περιστάσεις του και να παγιωθεί με αναγνώσιμους όρους»* (ό.π.: 31) στα πλαίσια ενός ερμηνευτικού πλαισίου. Σύμφωνα με τη Πηγιάκη η ερμηνευτική προσέγγιση είναι ο καταλληλότερος τρόπος να εφαρμοστεί η μεθοδολογία του «κατανοείν» (Verstehen) του Max Weber. *«Το φαινόμενο εξετάζεται στο σύνολο του με όλη του την πολυπλοκότητα, χωρίς προσπάθεια να απλουστευθεί, να απαλλαγεί από τα δυσνόητα στοιχεία του, για να μπορέσει να έρθει στα μέτρα του ερευνητή και να μεταβληθεί σε μετρήσιμα ποσά»* (Πηγιάκη 1988: 56).

Ο στόχος της ερμηνευτικής προσέγγισης είναι δυνατόν να επιτευχθεί μέσα από μια προσέγγιση ανοιχτή. Αυτό σημαίνει ότι στα πλαίσια της συγκεκριμένης προσέγγισης η θεωρία βρίσκεται σε μια συνεχή διαλεκτική σχέση με το πεδίο της έρευνας. Οι έρευνες αυτού του τύπου ξεκινάνε με γενικά περιγραφικά ερωτήματα γύρω από το υπό εξέταση φαινόμενο τα οποία στην συνέχεια μεταβάλλονται με βάση τις πληροφορίες που αντλούνται από το πεδίο έρευνας μέχρι να αποσαφηνιστεί ένα θεωρητικό πλαίσιο δια μέσου της ερευνητικής διαδικασίας (Hammersley & Atkinson 1995, Κυριαζή 2001, Λυδάκη 2001). Σε αυτήν την εύκαμπτη και ευέλικτη δομή της ποιοτικής διαδικασίας έγκειται και όλη η δυσκολία του ερευνητή/ της ερευνήτριας: το θέμα δηλαδή δεν οριστικοποιείται από την αρχή της έρευνας, αλλά ανακατασκευάζεται σε όλη τη διάρκειά της.

3.2 Επιλογή τεχνικής συλλογής δεδομένων: συνέντευξη

Ο καλύτερος τρόπος για να διεισδύσουμε στην υποκειμενικότητα των ατόμων είναι να συνδιαλεχθούμε μαζί τους. Σύμφωνα με την άποψη της Λυδάκη *«η πρόσληψη της πραγματικότητας, η κατασκευή των νοημάτων και οι στρατηγικές που ακολουθεί κανείς στην ζωή του, μαθημένες στο κοινωνικό περιβάλλον, γίνονται εμφανείς μέσα από αυτά που λέει- ή αποσιωπά – και η μελέτη του λόγου δίνει πολλές πληροφορίες για τα ήθη των ανθρώπων»* (Λυδάκη 2001:200). Επομένως η συνέντευξη είναι μια πολλά υποσχόμενη τεχνική για να έρθουμε σε επαφή με τα υποκειμενικά νοήματα που τα άτομα αποδίδουν στη δραστηριότητα τους.

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας διεξήχθησαν ατομικές συνεντεύξεις με μαθητές / μαθήτριες και εκπαιδευτικούς, καθώς και ομαδικές συνεντεύξεις με μαθητές / μαθήτριες της πρώτης και της δευτέρας τάξης. Προκειμένου να απαντήσουν όλα τα υποκείμενα της έρευνας στα ίδια ερωτήματα κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων χρησιμοποίησα μία λίστα που περιλάμβανε όλα τα θέματα που έπρεπε να συζητηθούν.¹¹ Σύμφωνα με τον Patton μία τέτοια λίστα θα μπορούσε να ονομαστεί «οδηγός συνεντεύξεων» (Patton 1987). Ο οδηγός των συνεντεύξεων δεν περιλάμβανε τα ίδια ερωτήματα από την αρχή μέχρι το τέλος της έρευνας. Αντίθετα, εμπλουτιζόταν -στα αρχικά κυρίως στάδια- με καινούρια ερωτήματα που προέκυπταν από τις απαντήσεις των υποκειμένων. Για παράδειγμα στις δυο πρώτες συνεντεύξεις συνειδητοποίησα ότι ένα κεντρικό θέμα που θεωρούσαν σημαντικό οι μαθητές / μαθήτριες κατά τη διάρκεια της προσευχής ήταν ο σχηματισμός των συστάδων. Έκρινα σκόπιμο λοιπόν να περιλάβω στις επόμενες συνεντεύξεις ερωτήματα σχετικά με το θέμα αυτό. Ο οδηγός των συνεντεύξεων σταμάτησε να εμπλουτίζεται με καινούρια ερωτήματα όταν πλέον όλα τα υποκείμενα επαναλάμβαναν τα ίδια στοιχεία. Κατά μία έννοια λοιπόν θα μπορούσε να ειπωθεί ότι «τόσο οι ερωτήσεις, όσο και οι απαντήσεις ανακαλύφθηκαν σε κάποιο βαθμό από τα υποκείμενα της έρευνας» (Spradley 1979: 84).

Η επιτυχία των συνεντεύξεων κατά ένα μεγάλο μέρος βασίζεται στην αλληλεπίδραση και την αναπτυσσόμενη σχέση μεταξύ του ατόμου που διεξάγει τη συνέντευξη και του ατόμου που συμμετέχει ως ερωτώμενο. Για το λόγο αυτό σε όλες τις συνεντεύξεις προσπάθησα να δημιουργήσω τις προϋποθέσεις ώστε τα υποκείμενα της έρευνας να νιώσουν άνετα. Συνεπώς, πριν από κάθε συνέντευξη φρόντιζα να ενημερώνω εν συντομία τα υποκείμενα για το θέμα της έρευνας και να τους διαβεβαιώνω ως προς τη διασφάλιση της ανωνυμίας των προσωπικών τους δεδομένων (Bogdan & Biklen 1982).

Πολλές φορές το θετικό κλίμα της συνέντευξης δυσχεραίνει, όταν ο ερευνητής/ η ερευνήτρια γνωρίζει το συνεντευξιαζόμενο άτομο (Spradley 1979). Συγκεκριμένα, σε μία περίπτωση πήρα συνέντευξη από μία μαθήτρια και τους γονείς της που είναι άτομα με τα οποία συνδεόμουν φιλικά. Οφείλω να παραδεχτώ ότι καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης διερωτόμουν με ποιο τρόπο θα γινόταν αντιληπτός -από

¹¹ Στο παράρτημα της εργασίας παρατίθεται ο οδηγός συνεντεύξεων που περιέχει τις βασικές ερωτήσεις που συζητήθηκαν με τα υποκείμενα της έρευνας.

την πλευρά των «φιλικών» αυτών προσώπων- ο ρόλος μου. Ομολογουμένως, οι σκέψεις αυτές με εμπόδιζαν να επικεντρωθώ στους στόχους τις έρευνας.

Όσον αφορά την προθυμία των υποκειμένων της έρευνας να συζητηθούν μαζί μου, οι περισσότεροι δάσκαλοι / δασκάλες δέχονταν άμεσα να μιλήσουν για το θέμα μαζί μου. Αντίθετα, η προθυμία των παιδιών διαφοροποιούνταν ανάλογα με την ηλικία συγκεκριμένα, τα παιδιά της πρώτης και δευτέρας τάξης δέχονταν να συμμετάσχουν στην συνέντευξη, τα μεγαλύτερα όμως παιδιά κατά τα πρώτα λεπτά της συνέντευξης ήταν τρόπον τινά επιφυλακτικά.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν άλλοτε στο σχολικό περιβάλλον των παιδιών, άλλοτε στα σπίτια των δασκάλων ή των παιδιών και κάποιες φορές στο δικό μου σπίτι. Ο λόγος για τον οποίο θέλησα να διεξαγάγω συνεντεύξεις στο σχολικό περιβάλλον των παιδιών ήταν ο ακόλουθος: θεωρούσα ότι τα παιδιά θα μπορούσαν να μου μιλήσουν πιο άνετα στο περιβάλλον που δραστηριοποιούνται καθημερινά και στο χώρο αυτό θα είχα την ευκαιρία να μιλήσω τόσο με τα ίδια τα παιδιά, όσο και με τους δασκάλους τους. Έτσι, θα μπορούσα κάπως να συγκρίνω τις απόψεις τους γύρω από το θέμα της έρευνας.

Για την καταγραφή των πληροφοριών χρησιμοποίησα μαγνητόφωνο. Όπως αναφέρει και η Λυδάκη η χρήση του μαγνητοφώνου προκαλεί διαφορετικά συναισθήματα (Λυδάκη 2001). Ως προς την έρευνά μου, ορισμένοι δάσκαλοι / δασκάλες αντιμετώπισαν με διστακτικότητα την προοπτική να καταγραφούν οι σκέψεις τους. Σύμφωνα με το Μάγο πολλοί εκπαιδευτικοί σε διάφορες εκπαιδευτικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα αλλά και στο διεθνή χώρο έδειξαν διστακτικότητα απέναντι στη χρήση μαγνητοφώνου. Ο ίδιος αποδίδει αυτή τη διστακτικότητα «στη μη εξοικείωση πολλών εκπαιδευτικών με τις ερευνητικές διαδικασίες και στη σύνδεση της συνέντευξης με την αξιολόγηση» (Μάγος 2005: 8). Σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς, οι μαθητές / μαθήτριες της πρώτης και της δευτέρας τάξης -στο πλαίσιο των ομαδικών συνεντεύξεων- γίνονταν ιδιαίτερα ομιλητικοί όταν κατέγραφε το μαγνητόφωνο. Δε συνέβαινε όμως το ίδιο και με τις ατομικές συνεντεύξεις. Συνήθως τα παιδιά χρειάζονταν ένα χρονικό διάστημα μέχρι να νιώσουν άνετα και να αρχίσουν να εκφράζονται.

Όσον αφορά στην ειλικρίνεια των υποκειμένων της έρευνας σχετικά με τις απαντήσεις τους, είναι ένα θέμα το οποίο δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Πολλοί παράγοντες μπορεί να επηρεάζουν γενικά την κρίση των

υποκειμένων στη διαμόρφωση των απαντήσεων τους, όπως η πρόθεση τους να αποκρύψουν κάποια πράγματα ή να εντυπωσιάσουν το συνομιλητή τους (Πηγιάκη 1988: 105). Σύμφωνα με τους Holy & Stuchlik, κατά την ερμηνεία της Benincasa. *«κάθε δήλωση θα εξαρτηθεί από τον ορισμό της περίπτωσης που δίνει ο ομιλητής»* (Benincasa 1997: 39). Ο Parker, επίσης, αναφέρει ότι *«η συνέντευξη από μόνη της είναι μία περίπτωση, ένα περιβάλλον ή ένα πλαίσιο, το οποίο αναπόφευκτα θα επηρεάσει το περιεχόμενο»* (Parker 1984:22). Ιδιαίτερα τα παιδιά, τα περισσότερα από τα οποία δεν έχουν συνηθίσει να έχουν την πρόθυμη και αμέριστη προσοχή ενός ενήλικου, ανάλογα με το νόημα που αποδίδουν στη συνέντευξη, επηρεάζονται ως προς την ποιότητα της απάντησής τους (Parker 1984). Στην περίπτωση αυτή το έργο του ερευνητή/ της ερευνήτριας είναι να εντοπίσει τους παράγοντες που επηρεάζουν τη συνέντευξη και να θεωρήσει αυτούς στοιχεία της έρευνας, που δεν πρέπει να αποβληθούν, αλλά αντίθετα να χρησιμεύσουν στην αποκάλυψη του λόγου που τα δημιουργεί (Πηγιάκη 1988). Η αναλυτική περιγραφή των συνθηκών της συνέντευξης και η προσεκτική ανάλυση και ερμηνεία των λεγόμενων των υποκειμένων μπορεί να οδηγήσει στην κατά το δυνατό πληρέστερη ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Ωστόσο, μία πληρέστερη ερμηνεία ενός κοινωνικού φαινομένου δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω συνεντεύξεων. Το υποκειμενικό βίωμα των δρώντων υποκειμένων είναι δυνατό να γίνει καλύτερα προσιτό μέσα από το συνδυασμό συνέντευξης και συμμετοχικής παρατήρησης, καθώς και με μακροχρόνια παραμονή του ερευνητή/ της ερευνήτριας στο φυσικό χώρο της έρευνας. Κάτι τέτοιο, βέβαια, θα ξεπερνούσε τα όρια μιας μεταπτυχιακής εργασίας.

3.2.1 Συνεντεύξεις με ομάδες

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έκρινα αναγκαίο να διεξάγω ομαδικές συνεντεύξεις με τους μαθητές / μαθήτριες της πρώτης και δευτέρας τάξης. Η απόφαση αυτή στηρίχθηκε στην υπόθεση ότι η ομαδική συνέντευξη μπορεί να συμβάλει, ώστε να αποκτήσουν οι μικροί μαθητές / μαθήτριες θάρρος και να εκφραστούν ελεύθερα, δεδομένου ότι συνήθως νιώθουν αμηχανία και φόβο μπροστά στην προοπτική να συνδιαλεχθούν με έναν ενήλικα που βλέπουν για πρώτη φορά (Lewis 1995). Ακόμη, τα παιδιά άνω των 6 ετών μπορούν να είναι πάρα πολύ αποτελεσματικά μετέχοντας

σε ομαδικές συνεντεύξεις, πιθανώς γιατί παρέχουν πλέον αυθόρμητες και λιγότερο κοινωνικά επηρεασμένες απαντήσεις (Vought, στους Heary & Hennessy 2002: 51). Θετικό στοιχείο των ομαδικών συνεντεύξεων αποτελεί και το γεγονός ότι ευνοούν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στα άτομα που συμμετέχουν σε αυτές, με αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές να παρέχεται ένα ευρύ φάσμα απαντήσεων. Για παράδειγμα ο Lewis βρήκε ότι *«η αντίληψη δεκάχρονων μαθητών με σοβαρές μαθησιακές δυσκολίες αυξήθηκε σε καταστάσεις ομαδικής συνέντευξης, καθώς τα παιδιά προκαλούσαν και διεύρυναν το ένα τις ιδέες του άλλου»* (Lewis στους Cohen & Manion 1994:395).

Ωστόσο, τα θετικά χαρακτηριστικά των ομαδικών συνεντεύξεων δεν ισχύουν σε όλες τις περιπτώσεις. Η πιθανότητα να λειτουργήσει θετικά η αλληλεπίδραση που δημιουργείται σε μία ομάδα ώστε να παράγει πλούσια και αξιόλογα δεδομένα εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως *«η σύνθεση της ομάδας, το θέμα της συνέντευξης, η σχέση του συνεντευξιζόμενου με την ομάδα και το γενικό πλαίσιο της συνέντευξης»* (Morgan 1996:138). Ουσιαστικά, στο βαθμό που ενισχύει η αλληλεπίδραση την ποιότητα και την ποσότητα των δεδομένων, εξίσου δύναται και να τη βλάψει (Morgan 1996, Heary & Hennessy 2002). Αρνητικό σημείο των ομαδικών συνεντεύξεων κατά τη διεξαγωγή αυτής της έρευνας ήταν το γεγονός ότι τα πλέον ομιλητικά παιδιά ήθελαν συνεχώς να παίρνουν το λόγο, με αποτέλεσμα να μην ακούγονται οι απόψεις των λιγότερο τολμηρών και πιο συνεσταλμένων παιδιών.

Πέραν τούτων, η τεχνική των ομαδικών συνεντεύξεων δεν κρίνεται κατάλληλη σε περιπτώσεις κατά τις οποίες οι άνθρωποι καλούνται να μιλήσουν για προσωπικά θέματα (Morgan 1996, Heary & Hennessy 2002). Για το λόγο αυτό θεώρησα σκόπιμο να μη διεξαγάω ομαδικές συνεντεύξεις με τους δασκάλους και με τους μεγαλύτερους μαθητές /μαθήτριες, διότι αυτοί κατά τη γνώμη μου θα ανέφεραν προσωπικές εμπειρίες και θα εξέφραζαν απόψεις που σε άλλη περίπτωση δε θα επιθυμούσαν να εκφράσουν δημόσια.

Ο αριθμός των ατόμων που καλούνται να συμμετάσχουν στην ομαδική συνέντευξη εξαρτάται κυρίως από τον ίδιο τον ερευνητή/ της ερευνήτριας και τις ιδιαιτερότητες του θέματος της έρευνας (Lewis 1995, Morgan 1996). Στην έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε μία ομαδική συνέντευξη στην οποία συμμετείχαν τέσσερις μαθητές / μαθήτριες της πρώτης τάξης. Με τους μεγαλύτερους μαθητές / μαθήτριες ομαδικές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν μόνο στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες τα ίδια τα παιδιά επιθυμούσαν να συμμετάσχει κάποιος φίλος τους,

προκειμένου να νιώσουν άνετα και να μιλήσουν ελεύθερα. Συγκεκριμένα, σε τρεις περιπτώσεις διεξήχθησαν ομαδικές συνεντεύξεις με μαθητές της τετάρτης της πέμπτης και της έκτης τάξης στις οποίες συμμετείχαν από δύο μαθητές / μαθήτριες σε κάθε συνέντευξη. Οι συνεντεύξεις έγιναν στα σχολεία των παιδιών και συγκεκριμένα στην αίθουσα εκδηλώσεων του σχολείου, κατά τη διάρκεια του διαλείμματος. Οι συνεντεύξεις διαρκούσαν συνήθως από σαράντα μέχρι εξήντα λεπτά. Τα ερωτήματα που τέθηκαν στις ομαδικές συνεντεύξεις ήταν τα ίδια με αυτά των ατομικών συνεντεύξεων. Κάθε παιδί εξέφραζε ελεύθερα την άποψη του, ενώ είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν και διάλογο μεταξύ τους. Όταν τα παιδιά διαφωνούσαν σε ορισμένα θέματα κατά τη συζήτηση, τα προέτρεπα να συνεχίσουν το διάλογο και να αναπτύξουν τα επιχειρήματά τους.

3.3 Οι μετέχοντες στη συνέντευξη

Όσον αφορά τα άτομα τα οποία συμμετείχαν στην έρευνα έκρινα απαραίτητο να έχουν τα παρακάτω χαρακτηριστικά: με δεδομένο ότι στόχος της έρευνας ήταν η ερμηνεία του υποκειμενικού νοήματος της σχολικής προσευχής από άτομα προερχόμενα από διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια, θεώρησα απαραίτητο οι μετέχοντες στη συνέντευξη να ανήκουν σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια¹². Σε μια περίπτωση χρειάστηκε να συνομιλήσω στα αγγλικά με ένα μαθητή ο οποίος προέρχονταν από την Αγγλία και δεν γνώριζε ακόμα ελληνικά.

Συνολικά, στην έρευνα έλαβαν μέρος δέκα εκπαιδευτικοί από τους οποίους οκτώ ήταν άντρες και τρεις γυναίκες και δεκαέξι μαθητές / μαθήτριες από τους οποίους οι μισοί ήταν κορίτσια και οι άλλοι μισοί αγόρια. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στην Κέρκυρα και συγκεκριμένα σε τρία δημοτικά σχολεία του βορείου συγκροτήματος της Κέρκυρας κατά το σχολικό έτος 2005-2006. Η έρευνα είχε διάρκεια ένα μήνα.

12 Στο παράρτημα παρέχονται πληροφορίες σχετικά με τους μετέχοντες στη συνέντευξη. Όσον αφορά στους εκπαιδευτικούς αναφέρεται η χώρα καταγωγής τους, η ηλικία τους, η τάξη στην οποία δίδασκαν κατά την περίοδο διεξαγωγής της παρούσας έρευνας, και το θρήσκευμα τους. Στην περίπτωση των μαθητών / μαθητριών αναφέρεται η χώρα καταγωγής και των δύο γονέων των παιδιών επειδή ορισμένοι μαθητές / μαθήτριες προέρχονται από μεικτούς γάμους. Επίσης, αναφέρεται η τάξη στην οποία φοιτούσαν και το θρήσκευμα τους. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι δε ζητήθηκε από τους μαθητές / μαθήτριες και εκπαιδευτικούς να δηλώσουν το θρήσκευμα τους. Συνήθως, όμως, κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων οι ίδιοι αναφέρονταν σε αυτό.

Στα σχολεία εκτός από τους Έλληνες μαθητές / μαθήτριες φοιτούσαν και μαθητές / μαθήτριες που η χώρα καταγωγής τους δεν ήταν Ελλάδα.¹³

Το γεγονός ότι κατάγομαι και μένω μόνιμα στην Κέρκυρα συνέβαλλε στην επιλογή του τόπου για τη διεξαγωγή της έρευνας. Ειδικότερα, θεώρησα ότι στο συγκεκριμένο χώρο μπορούσα να έλθω σε επαφή με αρκετά πρόσωπα που θα ήταν σε θέση να συνδράμουν στην προσέγγιση των υποκειμένων της έρευνας. Πράγματι, ορισμένοι άνθρωποι διευκόλυναν την είσοδό μου στα τρία δημοτικά σχολεία. Θεωρώ μάλιστα ότι χωρίς τη βοήθειά τους ίσως να μην είχα καταφέρει να συγκεντρώσω ένα μεγάλο μέρος του υλικού των συνεντεύξεων.

Κοινό χαρακτηριστικό των μαθητών που συμμετείχαν στην έρευνα είναι και το γεγονός ότι όλοι διαβιούν σε χωριά του βορείου συγκροτήματος της Κέρκυρας. Επομένως, από την έρευνα αυτή έχουν αποκλειστεί μαθητές / μαθήτριες που ζουν στο αστικό κέντρο του νησιού και των οποίων οι καθημερινές αλληλεπιδράσεις προσδιορίζονται από διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες.

Στο δείγμα της έρευνας οι πληροφορίες προέρχονται από άτομα και των δύο φύλων. Ο παράγοντας ηλικία λήφθηκε υπόψη και στην περίπτωση των μαθητών και των δασκάλων. Όσον αφορά στην ηλικία των μαθητών που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις, αυτή κυμαίνεται από έξι μέχρι δώδεκα ετών. Επίσης, συνομίλησα με δασκάλους ηλικίας είκοσι πέντε μέχρι πενήντα δύο ετών.

3.4 Ανάλυση συνεντεύξεων

Αμέσως μετά την πρώτη συνέντευξη ακολούθησε η απομαγνητοφώνηση, δηλαδή η μεταφορά της ηχογραφημένης συνέντευξης σε γραπτό κείμενο. Μετά από κάθε απομαγνητοφώνηση ακολουθούσε η ανάλυση του κειμένου. Η ανάλυση των συνεντεύξεων βασίστηκε εν μέρει στο πόνημα του Spradley «The Ethnographic Interview». Σύμφωνα με το Spradley, κύριος στόχος κατά την ανάλυση των συνεντεύξεων είναι η ανάδειξη των εννοιολογικών δομών που τα ίδια τα άτομα

¹³ Σύμφωνα με στοιχεία που προέκυψαν από την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή «Οι γάμοι μεταξύ Ελλήνων με αλλοδαπούς στην Κέρκυρα (1980-2000): Δίγλωσση οικογένεια και εκπαίδευση», κατά το σχολικό έτος 2000-2001 στο σύνολο των 5.481 μαθητών των δημοτικών σχολείων της καταγραφής (που αντιστοιχεί στο 80% του συνολικού αριθμού μαθητών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του Νομού Κερκύρας) οι αλλοδαποί μαθητές/μαθήτριες ανέρχονται σε 648 (11,88%), οι μαθητές/μαθήτριες Ελληνο-αλλοδαπής καταγωγής σε 482 (8,8%), οι παλιννοστούντες σε 12 (0,2 %) και οι Τσιγγάνοι μαθητές/μαθήτριες σε 48 (0,8%) (Παπαϊωάννου 2006).

χρησιμοποιούν για να ερμηνεύσουν και να περιγράψουν ένα φαινόμενο. Το εγχείρημα αυτό δεν ήταν καθόλου εύκολο, καθώς σε όλη της διαδικασία της ανάλυσης των συνεντεύξεων βρισκόμουν αντιμέτωπη με μία «πολλαπλότητα περίπλοκων εννοιολογικών δομών, συχνά αλληλεπικαλυπτόμενων ή συνυφασμένων μεταξύ τους, οι οποίες είναι ταυτόχρονα παράξενες, ακανόνιστες και άρρητες και τις οποίες πρέπει κανείς να φροντίσει να τις συλλάβει και μετά να τις αποδώσει» (Geertz 2003: 21-22).

Αναλυτικότερα, η διαδικασία που ακολουθήθηκε κατά την ανάλυση είναι η εξής: αφού μελέτησα αρκετά τις συνεντεύξεις (Spradley 1979, Goetz & LeCompte 1984, Patton 1987) προσπάθησα να διακρίνω κεντρικές έννοιες στο κείμενο, οι οποίες είτε επαναλαμβάνονταν συνεχώς είτε είχαν τονιστεί με ιδιαίτερη έμφαση από τα υποκείμενα. Για παράδειγμα, από τις πρώτες συνεντεύξεις διέκρινα ότι οι περισσότεροι μαθητές / μαθήτριες επιθυμούσαν να πουν την προσευχή γιατί ήθελαν με αυτό τον τρόπο να «προβληθούν» μπροστά σε όλο το σχολείο. Η προβολή λοιπόν αποτέλεσε μία γενική κατηγορία (domain, σύμφωνα με το Spradley), στην οποία ταξινόμησα και τις άλλες έννοιες που έκρινα ότι είχαν την ίδια ή παρεμφερή σημασία. Μέχρι το τέλος της έρευνας οι κατηγορίες συνεχώς αναδιαρθρώνονταν, έως ότου αρχίσουν να επαναλαμβάνονται παρόμοιες πληροφορίες στα λεγόμενα των ατόμων. Ωστόσο, όσο επισταμένη και αν είναι μία ανάλυση, πρέπει πάντα να λαμβάνονται υπόψη κάποιοι περιορισμοί. Καταρχάς πρέπει να λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι τα πολιτισμικά φαινόμενα επιδέχονται πάντα βαθύτερης ανάλυσης. Επομένως, η τελική ανάλυση «αποτελεί ένα τεχνητό σταμάτημα το οποίο προσδιορίζεται από την επιλογή του εθνογράφου να αναλυθούν συγκεκριμένα στοιχεία, τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση των δεδομένων ή το βάθος της ανάλυσης που πρόκειται να επιτευχθεί» (Goetz & LeCompte 1984:189). Επιπλέον, οφείλω να τονίσω ότι η ανάλυση και η ερμηνεία των συνεντεύξεων δεν αποτελεί φωτογραφική αντανάκλαση της πραγματικότητας, ούτε βέβαια είναι η ίδια η πραγματικότητα και η αντικειμενική αλήθεια των πραγμάτων. Ουσιαστικά, η ανάλυση των συνεντεύξεων αποτελεί κατασκευή ή αλλιώς, όπως το έθεσε ο Geertz, «είναι κάτι που φτιάχνεται, κάτι που πλάθεται» (Geertz 2003: 27) και επηρεάζεται, ως ένα βαθμό, από την υποκειμενικότητα του ερευνητή/ της ερευνήτριας.

Γενικά, η όλη διαδικασία της ανάλυσης των συνεντεύξεων πρέπει να εκληφθεί ως προσπάθεια να «μεταφραστούν» όσα είπαν τα άτομα στο πεδίο της έρευνας, έτσι

ώστε να μπορούν να ερμηνευθούν στο πλαίσιο μιας ερμηνευτικής προσέγγισης που θα καταστήσει όσο το δυνατό περισσότερο κατανοητή τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Στον όρο «μετάφραση» εμπεριέχεται πάντα η έννοια της αλλαγής. Αυτό σημαίνει ότι ακριβή μεταφορά του λόγου των υποκειμένων σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο

Βασική παραδοχή της ποιοτικής έρευνας είναι ότι *«τα κοινωνικά νοήματα δεν απορρέουν από τις ίδιες τις δραστηριότητες ή τα κοινωνικά φαινόμενα, αλλά αποδίδονται από τους δρώντες ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο βρίσκονται»* (Κυριαζή 2001: 53). Το κοινωνικό πλαίσιο διαμορφώνεται μέσα από τη διαπλοκή της προσωπικής ιστορίας των δρώντων προσώπων και από τις ιστορικές συνθήκες που μέχρι τη δεδομένη χρονική στιγμή έχουν διαμορφώσει τη γλώσσα και όλα τα συμβολικά συστήματα που χρησιμοποιούν τα άτομα για να επικοινωνήσουν. Στο παρόν κεφάλαιο αναλύονται οι κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες που συνέβαλαν στην εδραίωση της πρωινής σχολικής προσευχή προσευχής.

4.1 Εθνική συνείδηση

Για την μελέτη του φαινομένου του εθνικισμού και της δημιουργίας την εθνικής συνείδησης δεν έχει καταστεί δυνατόν να υπάρξει μια ενιαία θεωρία η οποία θα παρέχει ένα σύνολο αναλυτικών εργαλείων που να μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις μορφές του εθνικισμού (Mc Crone 2000). Το γεγονός αυτό προσδιορίζει τον ευρύ και ευμετάβολο χαρακτήρα του εθνικιστικού φαινομένου το οποίο μπορεί να προσδιορίζεται κάθε φορά με διαφορετικά κριτήρια. Όσον αφορά, όμως, την ιστορικότητα του φαινομένου όλοι οι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι έκανε την εμφάνιση του κατά τον 19ο αιώνα (Gellner 1992, Anderson 1997, McCrone 2000) και αποθεώθηκε με την άνοδο του φασισμού τον 20ο αιώνα (McCrone 2000).

Υπάρχουν δύο βασικές αντιλήψεις για τη δημιουργία της εθνικής συνείδησης και το φαινόμενο του εθνικισμού. Από τη μια πλευρά τάσσονται αυτοί που υποστηρίζουν ότι το έθνος είναι ένα «φυσικό» φαινόμενο όπως ο ανθρώπινος οργανισμός ή ο ανθρώπινος λόγος. Κυριότεροι εκφραστές αυτής της αντίληψης είναι

οι Herder και Fichte οι οποίοι υποστηρίζουν ότι τα έθνη αποτελούν αρχέγονες οντότητες εγγενείς στην ανθρώπινη φύση και στην ιστορία και μπορούν να εκφραστούν, με όρους πολιτισμικής διαφοράς, όπως αυτή εκφράζεται μέσω της γλώσσας, του πολιτισμού και την θρησκείας (McCrone 2000). Σύμφωνα με την Αβδέλα, «αυτή είναι και κυρίαρχη αντίληψη για το έθνος και εθνική ταυτότητα με βάση την οποία οι πολιτικές εξουσίες την Ευρώπη, αλλά και έξω από αυτήν οργανώνουν τον διαπαιδαγωγικό ρόλο του σχολείου» (Αβδέλα στο Φραγκουδάκη & Δραγώνα 1997).

Από την άλλη πλευρά υπάρχουν μελετητές που αντιλαμβάνονται το έθνος ως κατεξοχήν μοντέρνο φαινόμενο. Συγκεκριμένα, οι κυριότεροι εκφραστές αυτής της αντίληψης, ο Gellner, Anderson και ο Hobsbawm αντιλαμβάνονται το έθνος όχι σαν μια πρωταρχική φυσική και σταθερή οντότητα, αλλά ως ιστορικό φαινόμενο το οποίο στην σημερινή του μορφή αποτελεί προϊόν και αποτέλεσμα της επιταγής «ένα έθνος ένα κράτος» και στόχος των εθνικιστικών κινήματων ιστορικά ήταν να εξασφαλίσουν την πολιτική χειραφέτηση του έθνους (Smith 1998, Mc Crone 2000). Βασικά χαρακτηριστικά της εθνικής συνείδησης, η οποία αναπαράγεται κυρίως δια μέσου του εκπαιδευτικού συστήματος αποτελούν η κοινή γλώσσα, η κοινή καταγωγή, η κοινή θρησκεία και οι παραδόσεις (Smith 1998). Τα χαρακτηριστικά αυτά, βέβαια, μπορεί να είναι διαφορετικά σε κάθε εθνική ιδεολογία. Για παράδειγμα, κύριο χαρακτηριστικό μιας εθνικής ιδεολογίας μπορεί να αποτελεί το θρήσκευμα ενώ μιας άλλης όχι. Σύμφωνα με την άποψη του Smith, στο σχηματισμό της εθνικής συνείδησης συμβάλλουν οι μύθοι, οι μνήμες, οι αξίες και τα σύμβολα τα οποία προκαλούν ισχυρά συναισθήματα στα άτομα. Τα συναισθήματα αυτά, μάλιστα, είναι τόσο δυνατά ώστε πολλοί άνδρες και γυναίκες θα μπορούσαν να πεθάνουν για την πατρίδα τους (Smith 1998).

4.2 Εθνική συνείδηση και θρησκεία

Η σύνδεση εθνικής συνείδησης και θρησκείας¹⁴ υπήρξε ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του εθνικισμού στην περιοχή των Βαλκανίων (Καστελλάν 1991,

¹⁴ Σύμφωνα με την Bowie δεν υπάρχει ένας απόλυτα αντικειμενικός ορισμός για την περιγραφή του φαινομένου της θρησκείας. Υποστηρίζει ότι «θρησκεία» είναι μια εννοιολογική κατηγορία βασισμένη πάνω στις Ευρωπαϊκές γλώσσες και πολιτισμούς και η έννοια αυτή δεν έχει απαραίτητα την ίδια βαρύτητα και σε άλλα μέρη του κόσμου (Bowie 2000). Ο Durkheim, επηρεασμένος από τη λειτουργιστική προσέγγιση, υποστήριξε ότι η θρησκεία είναι ένα συλλογικό συναίσθημα και αναπτύσσεται σε όλες τις κοινωνίες ως συλλογική πρακτική. Η θρησκεία κατά τον Durkheim συμβάλλει ιδιαίτερα στη συνοχή της κοινωνίας (Hamilton 2000). Για τον Robertson Smith οι θρησκευτικές τελετουργίες λειτουργούν ως συνεκτικός ιστός της κοινωνίας περισσότερο από ότι ίδια η θρησκευτική ιδεολογία (Τερζάκης 1997)

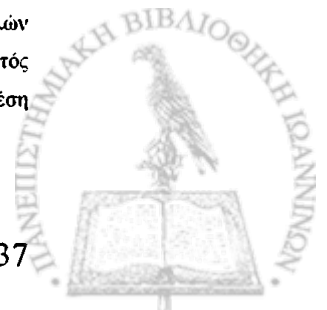

Ζαμπέτα 2003). Γενικότερα, ένας από τους βασικούς ρόλους της θρησκείας μπορεί να αναζητηθεί στη διασύνδεσή της με διάφορες μορφές του ύστατου εθνικισμού, καθώς και με την αναζήτηση και εδραίωση διάφορων μορφών συλλογικής ταυτότητας που συχνά λαμβάνουν φονταμενταλιστική μορφή (Κοκοσαλάκης 2002: 61).¹⁵ Στην περίπτωση της Ελλάδας, όμως, η σύνδεση αυτή δεν ήταν πάντα δεδομένη. Αντίθετα, η σχέση ορθοδοξίας και εθνικισμού παρουσιάζει μία μακρά ιστορία διαμάχης και η δημιουργία εθνικής συνείδησης με βασικό χαρακτηριστικό προσδιοριστικό στοιχείο το θρήσκευμα αποτελεί αποτέλεσμα των προσπαθειών του σύγχρονου κράτους για τη σφυρηλάτηση της εθνικής ταυτότητας «στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός αισθήματος κοινότητας, που ήταν απαραίτητο για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής στα νέα εθνικά κράτη του 19ου αιώνα» (Κιτρομηλίδης 1997: 72). Συγκεκριμένα, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 ο Πατριάρχης δέχτηκε να γίνει ο Εθνάρχης (millet bashi)¹⁶ των χριστιανών υπηκόων του Σουλτάνου. Με το αξίωμα αυτό παραχωρούταν στον Πατριάρχη -εκτός από εκκλησιαστική- και πολιτική εξουσία και «έτσι έγινε όχι μόνο ο πνευματικός αλλά και ο κοσμικός ηγέτης των ορθόδοξων χριστιανών στην επικράτεια του Σουλτάνου» (Sherrard 1971).¹⁷ Στους ορθόδοξους χριστιανούς υπηκόους, όμως, δεν περιλαμβάνονταν μόνο οι Έλληνες, αλλά και άλλες εθνοτικές ομάδες, όπως οι Βούλγαροι, οι Βλάχοι, οι Σέρβοι και οι Αλβανοί, οι οποίες ακόμα δεν είχαν σχηματίσει εθνική συνείδηση (Καστελλάν 1991, Κιτρομηλίδης 1997, Μαζάουερ 2000). Ουσιαστικά, οι χριστιανοί υπήκοοι δεν ενδιαφέρονταν για τις εθνικές κατηγοριοποιήσεις (Κιτρομηλίδης 1997), αλλά είχαν το αίσθημα ότι «όλοι μαζί ανήκαν σε μία κοινότητα της οποίας προσδιοριστικό στοιχείο ήταν η θρησκεία και όπου οι γλωσσικές διαφορές μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων είχαν λιγότερη σημασία

15 Παρά ταύτα, αρκετά κράτη σε κάποια φάση της θεσμικής τους εξέλιξης προχώρησαν στο διαχωρισμό Κράτους και Εκκλησίας. Αυτό συνέβη και σε «εκείνα τα σύγχρονα ευρωπαϊκά κράτη που παρουσιάζουν μεγάλες αναλογίες επί του θέματος σε σχέση με την Ελλάδα, καθώς τόσο οι ιστορικές τους καταβολές, όσο και η θρησκευτική σύσταση του πληθυσμού τους αναγορεύουν τις εκεί επικρατούσες θρησκείες σε σημαντικό στοιχείο της εθνικής ιδιοσυστασίας τους» (Σωτηρέλης 1999: 69). Μερικές από τις χώρες αυτές είναι η Δανία, η Νορβηγία, η Σουηδία, η Φινλανδία, η Αγγλία και η Ιταλία (ό.π.). Περισσότερα για τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας στις διάφορες χώρες βλ.: Ζαμπέτα 2003, σ. 64-89.

16 Σύμφωνα με την άποψη του Καστελλάν «το millet είναι μία θρησκευτική κοινότητα που αναγνωρίζεται από την οθωμανική εξουσία. Με ευθύνη του θρησκευτικού αρχηγού αυτοδιοικείται σε τομείς σχετικούς με τη θεολογία και την ηθική της, αλλά συμμορφώνεται στα υπόλοιπα με τους νόμους της Αυτοκρατορίας» (Καστελλάν 1991: 161).

17 Πράγματι, μέσα από τα βεράτια, τα έγγραφα δηλαδή διορισμού που εκχωρούσε ο Οθωμανός μονάρχης, διαφαίνονται οι σταδιακά αυξανόμενες αρμοδιότητες, οι οικονομικές απολαβές αλλά και το κοινωνικό, θεσμικό και πολιτικό κύρος των μελών του ανώτατου ορθόδοξου κλήρου στην Αυτοκρατορία. Ο Πατριάρχης αναγνωριζόταν από την οθωμανική έννομη τάξη εκτός από θρησκευτικός ηγέτης και ως «μέσον της οθωμανικής Κυβερνήσεως για πολλές υποθέσεις του ποιμνίου του που είχαν σχέση με καθαρά κοσμικά ζητήματα (Κονόρτας 2001).

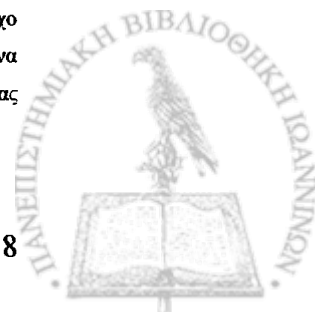

από την κοινή τους πίστη στην ορθοδοξία» (Μαζάουερ 2004:102). Η θρησκευτική αυτή κοινότητα όφειλε την ιδεολογική και ψυχολογική της συνοχή στους δεσμούς και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Όμως, η συνοχή της χριστιανικής κοινότητας διαταράχθηκε με την εμφάνιση, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου}, διαχωριστικών εθνικών προσδιορισμών σε μία σειρά κειμένων, που παρουσίαζαν εθνοτικές διαφορές μεταξύ των ορθοδόξων χριστιανικών λαών της βαλκανικής. Όπως αναφέρει ο Κιτρομηλίδης: «τα κείμενα αυτά καταγράφουν για πρώτη φορά τη συνείδηση που άρχισε να ριζώνει ανάμεσα στους Βαλκάνιους διανοούμενους, ότι η κοινωνία τους ήταν δυνατόν να γίνει περισσότερο αντιληπτή ως ένα σύνθετο μωσαϊκό εθνοτήτων παρά ως μία ενιαία χριστιανική κοινότητα» (Κιτρομηλίδης 1997: 58).

Η έναρξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας των Ελλήνων σήμανε και επίσημα την έναρξη της διαμάχης μεταξύ ορθοδοξίας και εθνικισμού. Το Πατριαρχείο, ως επίσημος και αναγνωρισμένος θεσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στήριζε τα συμφέροντα της Υψηλής Πύλης και κατά συνέπεια δεν ήθελε να έρθει αντιμέτωπο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υποστηρίζοντας τις προσπάθειες των χριστιανικών λαών να έλθουν σε ρήξη με το Σουλτάνο διεκδικώντας την αυτονομία τους (Sherrard 1971, Κιτρομηλίδης 1997, Μαζάουερ 2004). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κιτρομηλίδης: «η Εκκλησία ήταν αντίθετη ακριβώς προς την εθνοτική περιχαράκωση του κοσμικού εθνικισμού που απειλούσε, και τελικά κατέστρεψε πράγματι, την οικουμενικότητα των υπερβατικών αξιών που συνείχαν τη βαλκανική κοινωνία μέσα στους κόλπους της Ορθοδοξίας στη διάρκεια των αιώνων της δουλείας» (Κιτρομηλίδης 1997:70).

Όταν μετά από λίγα χρόνια συστάθηκε ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, αυτό ανέλαβε και τη σύσταση αυτοκέφαλής εθνικής εκκλησίας.¹⁸ Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος «είχε ανάγκη από ένα λαό που να διαθέτει το δικό του ζωτικό εθνικό χώρο και μία Εκκλησία Επικρατείας οργανωμένη με αντιστοιχία με τα σύνορα του χώρου αυτού» (Μανιτάκης 2000: 35). Η δημιουργία αυτοκέφαλής εθνικής εκκλησίας που να υπάγεται στο κράτος και να συντάσσεται με τους στόχους του για εθνική

18 Στις 15 Ιουλίου 1833 η ελληνική κυβέρνηση συγκάλεσε Σύνοδο που απαρτίστηκε από 22 Ιεράρχες με πρόεδρο τον Σπυρίδωνα Τρικούπη. Η Σύνοδος είχε σκοπό να συζητήσει σχετικά με την αποκοπή της ελληνικής εκκλησίας από τον έλεγχο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και την υπαγωγή της στον έλεγχο του κράτους. Μία από τις προτάσεις ήταν να χριστεί η ελλαδική εκκλησία από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης και να γίνει αυτοκέφαλη. Στις 4 το απόγευμα της ίδιας ημέρας η Σύνοδος ψήφισε την πρόταση και έτσι έσπασε ένας δεσμός που είχε κρατήσει 11 αιώνες (Sherrard, 1971).

ανεξαρτησία αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία «εδράζεται το νέο σύστημα αξιών το οποίο κατάφερε να αναπτύξει το νεοσύστατο ελληνικό κράτος και το οποίο κατάφερε να συνδέσει το έθνος και την Εκκλησία ως αναπόσπαστα μέρη του ίδιου συμβολικού σύμπαντος» (Κιτρομηλίδης 1997:84). Το νέο αυτό σύστημα αξιών που συνέδεσε την εθνική ταυτότητα και την ορθοδοξία, και η ιδέα ότι η εκκλησία συνέβαλε στην εθνική «αφύπνιση» του έθνους υπήρξε ιδεολογικό επίτευγμα του Πανεπιστημίου των Αθηνών και ειδικότερα έργο της ελληνικής ρομαντικής ιστοριογραφίας και του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου (Κιτρομηλίδης 1997, Ζαμπέτα 2003). Η ιδεολογική κατασκευή της σύνδεσης ορθοδοξίας και εθνικής ταυτότητας μεταδόθηκε μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο το ελληνικό κράτος αντιλαμβανόταν «ως μηχανισμό συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας και άσκησης επεκτατικής πολιτικής» (Ζαμπέτα 2003:107).

4.3 Η ομαδική προσευχή στην καθημερινή ζωή του σχολείου.

Στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης, με στόχο τη δημιουργία αυτόνομου και ανεξάρτητου κράτους, εντάσσεται η σύνδεση της θρησκείας με το εκπαιδευτικό σύστημα. Η σύνδεση αυτή εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι τις μέρες μας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 16 §2 και άρθρο 3 § 1 του ισχύοντος Συντάγματος, κατοχυρώνεται η παροχή θρησκευτικής αγωγής από το κράτος με στόχο την «ανάπτυξη της εθνικής θρησκευτικής συνείδησης» των Ελλήνων, ενώ ως επίσημη θρησκεία του κράτους ορίζεται «η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού». Σύμφωνα με τις παραπάνω κατευθύνσεις είναι και ο νόμος 1566/85, ο οποίος ορίζει στο άρθρο 1 ως γενικό σκοπό της Α/θμιας και Β/θμιας εκπαίδευσης την υποβοήθηση των μαθητών και των μαθητριών «να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης» (Μάνεσης & Παπαδημητρίου 1986, Νίκας 1991, Ζήγος 1995, Ζαμπέτα 2003). Το μήνυμα αυτό δε μεταδίδεται μόνο μέσα από το μάθημα των θρησκευτικών, αλλά και μέσα από μαθήματα που προάγουν την εθνική διαπαιδαγώγηση, δηλαδή μέσα από την Ιστορία, τη Γλώσσα, τη Γεωγραφία, καθώς και μέσα από τις εκδηλώσεις του σχολείου π.χ. ο αγιασμός στην έναρξη του σχολικού έτους, η καθημερινή δημόσια προσευχή, ο τακτικός εκκλησιασμός, οι σχολικές εορτές και η καθημερινή πρακτική και κουλτούρα του σχολείου (Ζαμπέτα 2003).

Η υποχρεωτική προσευχή στα σχολεία θεσπίστηκε το 1836 (Κατσιαμπούρα 2004). Από εκείνη την εποχή μέχρι σήμερα ένα από τα σχολεία που κατάργησαν την πρωινή προσευχή ήταν το Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου το οποίο λειτούργησε από το 1908 ως το 1911 (Παπανούτσος 1984, Δημαράς 1998). Διευθυντής του σχολείου ήταν ο Δελμούζος ο οποίος εκτός από την κατάργηση της σχολικής προσευχής επιχείρησε να εφαρμόσει καινοτόμες παιδαγωγικές αρχές. Για πρώτη φορά διδάσκεται συστηματικά η δημοτική γλώσσα καθώς και αρχαία ελληνική γραμματεία από μετάφραση. Επίσης, καταργείται η τιμωρία και αποθαρρύνεται η απομνημόνευση. Η αντίδραση, όμως, της εκκλησίας και της κοινής γνώμης είχε ως αποτέλεσμα να κλείσει το σχολείο με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου στις 2 Μαρτίου 1911 και να παραπεμφθεί ο Δελμούζος μαζί με άλλους σε δίκη με τις κατηγορίες της «αντιχριστιανικής προπαγάνδας», της «παρακώλυσης προσευχής», της «εξύβρισης επισκόπου», του «προσηλυτισμού» και της διάδοσης αθεϊστικών απόψεων (Παπανούτσος 1984, *Γνώσις: ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια* 2006). Αφορμή για το κύμα αντιδράσεων εναντίον του Δελμούζου και την παραπομπή του σε δίκη υπήρξε ένα περιστατικό το οποίο σχετίζεται με τη σχολική προσευχή. Συγκεκριμένα, στις 10 Φεβρουαρίου 1911, ο Δεσπότης του Βόλου, Επίσκοπος Δημητριάδος Γερμανός διαπληκτίστηκε με την καθηγήτρια Πηνελόπη Χριστάκου επειδή δεν τελούνταν πρωινή προσευχή στο σχολείο. Την άλλη μέρα ο δημοσιογράφος Κούρτοβικ έγραψε ότι στο Δημοτικό Παρθεναγωγείο διδάσκεται ότι η προσευχή και τα σχετικά είναι υποκρισίες (Παπανούτσος 1984, Δημαράς 1998).

Σύμφωνα με την άποψη του Μανιτάκη οι τελετουργικές εκδηλώσεις του σχολείου, όπως η καθημερινή προσευχή, μπορούν να θεωρηθούν ότι αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου τελετουργικού και συμβολικού συστήματος¹⁹ δια του οποίου δίνεται η ευκαιρία στους συμμετέχοντες να βιώσουν τις δραστηριότητες αυτές ως «κοινωνικές συνενυρέσεις» και ως «στιγμές ευχάριστης σύναξης» (Μανιτάκης 2000). Αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας, έτσι όπως εκδηλώνονται στην ελληνική κοινωνία, «συντέλεσαν στη γενική αναγνώριση της ορθοδοξίας ως στοιχείου της συλλογικής πολιτισμικής ταυτότητας των Ελλήνων [...] όλων εκείνων που ασπάζονται και συμμετέχουν ομαδικά [Σ.τ.Σ: στα διάφορα

¹⁹Σύμφωνα μάλιστα με την άποψη του Ελεφάντη, «στο συμβολικό επίπεδο η ορθόδοξη λατρεία αποβαίνει *ipso facto* κρατική λατρεία (όλοι εκείνοι οι αγιασμοί στη Βουλή, στα σχολεία, στο στρατό, η προσευχή, η επίσημη παρουσία των κρατικών αρχών στις θρησκευτικές εορτές, στην Παναγία της Τήνου και παντού) και μεταβάλλουν την ορθοδοξία σε πολιτική θρησκεία και την Εκκλησία σε εθνοκεντρική» (Ελεφάντης 1998: 23).

τελετουργικά], είτε πιστεύουν είτε όχι. [Σ.τ.Σ.: η έντονη επισήμανση είναι δική μου] στην κοινή αυτή λατρεία» (ό.π.: 70). Σε αυτές τις συνθήκες η θρησκεία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως «στοιχείο της εθνικής ή πολιτισμικής ταυτότητας ενός λαού, μέρος της ιστορικής του μνήμης, γίνεται παράδοση και κουλτούρα» (Ζουμπουλάκης 1998: 31).²⁰

Η στάση που προβλέπεται να τηρεί το σχολείο απέναντι στους μαθητές / μαθήτριες που έχουν δηλώσει ότι δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι είναι καθορισμένη: δυνατότητα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών και από την πρωινή σχολική προσευχή. Όμως, ο σεβασμός δια του αποκλεισμού δεν αποτελεί, στην ουσία, σεβασμό του ατόμου (Ζαμπέτα 2003:118). Ουσιαστικά, η πολιτική της δυνατότητας απαλλαγής των μαθητών από τη θρησκευτική εκπαίδευση σημαίνει την αναγνώριση της πολιτισμικής ταυτότητας της ιστορικά διαμορφωμένης πλειοψηφίας και την αγνόηση της ταυτότητας των ομάδων που δεν ανήκουν στην κυρίαρχη ομάδα. Επιπλέον, αν γίνει αποδεκτό ότι η ταυτότητα «διαμορφώνεται μέσα από διαλογική διαδικασία αναγνώρισης» (Taylor, όπως αναφέρεται στο Λάβδα 1999: 31), τότε αυτό σημαίνει ότι «εάν δεν αναγνωρίσω το διαφορετικό συνάνθρωπό μου στην αυθεντικότητά του, αυτός (ή αυτή) θα αντιμετωπίσει δυσκολίες στη διαμόρφωση της ταυτότητας του (της) και, κατά συνέπεια, δε θα μπορέσει να συμμετάσχει ενεργητικά και ουσιαστικά στους κοινωνικούς θεσμούς» (ό.π.: 31). Ο Σωτηρέλης μάλιστα θεωρεί ότι η υποχρέωση των γονέων να δηλώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις - προκειμένου να απαλλαγούν τα παιδιά τους από τη θρησκευτική εκπαίδευση - αποτελεί μία από τις σημαντικότερες παραβιάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας στη χώρα μας, της σχετικής με το δικαίωμα αποσιώπησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων (Σωτηρέλης 1999). Εξάλλου, όπως επισημαίνεται και σε σχετική απόφαση της αρχής προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (77^Α/2002) - η οποία καλεί την πολιτεία να μεριμνήσει για την μη αναγραφή του θρησκευμένου στους απολυτήριους τίτλους σπουδών δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης - η αίτηση για τη μη παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών δε σημαίνει απαραίτητα

20 Σχετικά με την ταύτιση θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας, παρόλο που πολλές φορές δε συνεπάγεται τη βαθύτερη πίστη σε μία ανώτερη δύναμη, αξίζει να αναφερθεί ο παρακάτω διάλογος μεταξύ του Σταυτόγκιν και Σάτοβ από τους «Δαιμονισμένους» του Ντοστογιέβσκι, έτσι όπως παρατίθεται στο Ζουμπουλάκη

-Ήθελα να μάθω τούτω εδώ: εσείς ο ίδιος πιστεύετε στο Θεό ή όχι;

-Πιστεύω στη Ρωσία, πιστεύω στην Ορθοδοξία της... πιστεύω στο σώμα του Χριστού... πιστεύω πως η νέα παρουσία θα πραγματοποιηθεί στη Ρωσία... πιστεύω... πιστεύω... Έχανε τα λόγια του μες στην παραφορά του ο Σάτοβ.

-Μα στο Θεό; Στο Θεό;

-Εγώ... θα πιστέψω στο Θεό» (Ζουμπουλάκης 1998: 33).

ότι ο μαθητής προέρχεται από γονείς οι οποίοι είναι άθρησκοι ή ετερόδοξοι. Αντίστοιχα, η φοίτηση στο σχετικό μάθημα δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως ομολογία της πίστης (Ζαμπέτα 2003).

Κριτική για τον ίδιο κανονισμό ο οποίος αναφέρεται στο δικαίωμα των μη ορθόδοξων μαθητών να απέχουν από τη σχολική προσευχή έχει διατυπώσει και ο Νούτσος. Σύμφωνα με την άποψη του, ο συγκεκριμένος σχολικός κανονισμός συμπυκνώνει την κρατική ιδεολογία για το σχολείο σχετικά με την αντιμετώπιση ατόμων που δεν ανήκουν στην κυρίαρχη πολιτισμική ομάδα. Ειδικότερα, ο κρατικός μηχανισμός στα πλαίσια παιδαγωγικών ρυθμίσεων που υποστηρίζουν ότι έχουν στόχο την προάσπιση των μεταναστών στην Ελλάδα τείνει να νομιμοποιήσει εις βάρος αυτών των ατόμων μια σειρά διακρίσεων. Θεσμοί όπως η σχολική προσεχή παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα της αυθόρμητης συναίνεσης πολιτών που στόχο έχουν την υπεράσπιση της συνοχής της ενιαίας κοινότητας πολιτών. Ουσιαστικά όμως, τέτοιες ρυθμίσεις αναπαράγουν ένα «πλασματικό εθνικισμό» και «ανακαινίζουν» σε ομόλογη κατεύθυνση με τους κρατικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς, βασικές συνιστώσες της παραδοσιακής αστικής αντίληψης²¹ για το εθνικό κράτος και το σχολείο» (Νούτσος χ.χ.). Κατά την άποψη της Ζαμπέτα ο συγκεκριμένος σχολικός κανονισμός εντάσσεται στα πλαίσια μιας γενικότερης πολιτικής η οποία δε δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη θρησκευτικής

21 Σύμφωνα με την άποψη του Freetden «η ιδεολογία είναι ένα σύνολο ιδεών πεποιθήσεων, απόψεων και αξιών που εμφανίζουν ένα επαναλαμβανόμενο πρότυπο, υιοθετούνται από σημαίνουσες ομάδες και ανταγωνίζονται για την παροχή και τον έλεγχο σχεδίων για την δημόσια πολιτική. Όλα τα παραπάνω αποσκοπούν στην αιτιολόγηση, την αμφισβήτηση ή την αλλαγή των κοινωνικών ή πολιτικών διαδικασιών μιας κοινότητας» (Freetden 2006: 36). Κατά συνέπεια η αστική ιδεολογία είναι ένα σύνολο ιδεών και αξιών που έχει ως επαναλαμβανόμενο πρότυπο την επιμονή της, ανερχομένης κατά τη νεωτερικότητα, αστικής τάξης για απελευθέρωση από τα δεσμά της ελέω θεού απολυταρχικής εξουσίας, και την επέκταση(μακροπρόθεσμα) αυτής της ελευθερίας στο σύνολο της κοινωνίας. Σε πολιτισμικό επίπεδο η αστική ιδεολογία συνδέθηκε με τις ιδέες του διαφωτισμού, σε οικονομικό με το σύστημα της οικονομίας της αγοράς ενώ σε κοινωνικό επίπεδο στηρίχθηκε στην έννοια του έθνους ως νέας βάσης νομιμοποίησης της εξουσίας. Η αστική τάξη κατά την διάρκεια των αλλαγών που επιφέρει η γαλλική και η βιομηχανική επανάσταση επικρατεί εναντία σε άλλες σημαίνουσες ομάδες, όπως είναι η ανερχομένη εργατική τάξη και η ηττημένη αριστοκρατική. Σταδιακά ελέγχει τα μέσα ενημέρωσης, τα μέσα παραγωγής και την ίδια την πολιτική εξουσία. Ελέγχει κατά συνέπεια όλους τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της εξουσίας μεταξύ των οποίων σημαντική θέση κατέχει το σχολείο. Συμπερασματικά: την προσπάθεια της να νομιμοποιήσει την εξουσία της, η αστική τάξη επιτόνησε το έθνος, το οποίο και επέβαλλε μέσω της εθνικιστικής (τμήμα της αστικής) ιδεολογίας. Σκοπός της ήταν να ομογενοποιήσει τους πληθυσμούς ενός κράτους σε μια ενιαία κοινότητα μέσω γραφειοκρατικών μηχανισμών όπως είναι το σχολείο, ο στρατός, κτλ. (Gellner 1992, Anderson 1997).

και κοινωνικής ανεκτικότητας και καλλιεργεί το έδαφος για την ξеноφοβία. Θεωρεί μάλιστα ότι το σχολείο απομακρύνεται από τις αρχές της δημοκρατίας δεδομένου ότι συνεχίζει να θρησκευεται με βάση τις πεποιθήσεις της ιστορικά επικρατούσας πλειοψηφίας. Επιπλέον, ένα τέτοιο σχολείο δεν συμπεριέλαβε στον προγραμματισμό του τα καινούρια δεδομένα της ελληνικής κοινωνία τα οποία δημιουργήθηκαν ύστερα από την έλευση των μεταναστών στην Ελλάδα (Ζαμπέτα 2003).

Ως προς τους εκπαιδευτικούς, η πολιτεία έχει προβλέψει ότι όσοι δηλώνουν ότι δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, δε θα τους δίνεται η δυνατότητα να διδάξουν σε μικρά μονοθέσια, διθέσια ή τριθέσια σχολεία (Ζαμπέτα 2003: 115). Σύμφωνα με τη Ζαμπέτα (2003) «η λογική που εμπεριέχεται στη ρύθμιση αυτή είναι ότι οι δάσκαλοι / δασκάλες προκειμένου να διδάξουν το μάθημα των θρησκευτικών θα πρέπει απαραίτητως να είναι "πιστοί", δεδομένου μάλιστα ότι πρόκειται για ένα μάθημα ομολογιακού χαρακτήρα» (ό.π.: 115). Στο πλαίσιο αυτό η Ελλάδα έχει επανειλημμένως καταδικαστεί από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας και καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Παρουσίαση και ανάλυση των ευρημάτων

Το κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνει τις κατηγορίες που διαμόρφωσα ύστερα από προσεκτική ανάγνωση και ανάλυση των συνεντεύξεων. Η διαδικασία της ανάλυσης των συνεντεύξεων παρουσιάστηκε διεξοδικά στο τρίτο κεφάλαιο. Για την πληρέστερη παρουσίαση των κατηγοριών θεώρησα σκόπιμο να χωρίσω τις κατηγορίες σε τέσσερις ομάδες. Στην πρώτη ομάδα παραθέτω απαντήσεις που συνδέουν το νόημα της προσευχής με την ελληνική παράδοση, την ελληνική συνείδηση και την κοινωνική ενσωμάτωση. Επιπλέον, παραθέτω και παρατηρήσεις πληροφορητών που αμφισβητούν τη σχολική προσευχή. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικές με τις συστάδες, δηλαδή τον τρόπο που πρέπει να στέκονται οι μαθητές/ μαθήτριες στο χώρο κατά την εκφώνηση της προσευχής. Το μεγαλύτερο μέρος των πληροφορητών συνδέει το σχηματισμό συστάδων με τη διατήρηση της τάξης. Η τρίτη ομάδα αναφέρεται στην εκφώνηση της προσευχής και συγκεκριμένα στα συναισθήματα που προκαλεί αυτή η διαδικασία. Τέλος, η τέταρτη ομάδα περιλαμβάνει πληροφορίες που αφορούν στην διαφορετική στάση των δύο φύλων απέναντι στη σχολική προσευχή.

5.1 Το νόημα της προσευχής

5.1.1 Προσευχή και ελληνική παράδοση στο λόγο των εκπαιδευτικών

Κατά την έρευνα πολλοί δάσκαλοι δήλωσαν ότι αντιλαμβάνονται την προσευχή ως σύμβολο της σύνδεσης του ελληνικού κράτους με τη θρησκεία. Ο συμβολισμός αυτός, κατά την άποψη τους, βοηθά τα παιδιά να βιώσουν την ελληνική παράδοση και ενισχύει την ελληνική συνείδηση των μαθητών. Σύμφωνα με τον Κώστα²² «η θρησκεία με την πατρίδα είναι αλληλένδετα και γι' αυτό πρέπει να κρατάμε τους τύπους

²² Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα ονόματα των παιδιών και των εκπαιδευτικών που θα αναφερθούν στην συνέχεια έχουν αλλάξει προκειμένου να διασφαλιστεί η ανωνυμία τους και κανένα δεν αντιστοιχεί στα πραγματικά ονόματα.

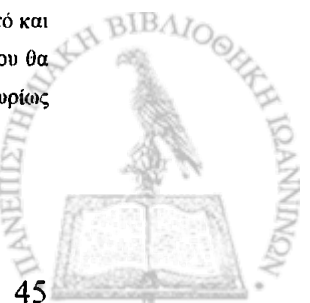
και να κάνουμε προσευχή στα σχολεία». Για τη Δανάη η προσευχή είναι «μία δραστηριότητα που πάει τα παιδιά πιο κοντά στη θρησκεία, στις παραδόσεις».

Όσον αφορά στη στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στους μαθητές / μαθήτριες που δηλώνουν ότι δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, οι περισσότεροι δάσκαλοι / δασκάλες είπαν ότι δεν τους επιβάλλουν να κάνουν προσευχή γιατί «η θρησκεία δε μπορεί να γίνει καταναγκαστικό έργο». Ορισμένοι εκπαιδευτικοί, όμως, θεωρούν ότι είναι πιο σωστό να συμμετάσχουν όλοι οι μαθητές / μαθήτριες στην προσευχή, ανεξάρτητα από την εθνική τους προέλευση και τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Ο Μιχάλης²³ αναφέρει χαρακτηριστικά: «έχουν έρθει σε μία χώρα που η διαδικασία της προσευχής είναι αυτή η συγκεκριμένη (...) αφού αυτοί ήρθαν εδώ, πρέπει μάλλον να συμμετάσχουν με όποιο τρόπο μπορούν σε αυτή την εκδήλωση που κάνουμε! Δε μπορούμε εμείς να καταργήσουμε την προσευχή μας επειδή κάποιοι από αυτούς ίσως να αισθάνονται δυσφορία! Να σταματήσουμε εμείς να λειτουργούμε κάπως, επειδή ίσως αυτοί δε νιώθουν τόσο καλά; Αυτοί μάλλον πρέπει να προσαρμοστούν με τα δικά μας ήθη και έθιμα και όχι εμείς με τα δικά τους. Γιατί αυτοί ήρθαν. Δε πήγαμε εμείς στην πατρίδα τους». Σύμφωνα με τον Δημήτρη μάλιστα «καλώς ή κακώς, όταν είσαι σε χριστιανική κοινωνία πρέπει να ενταχθείς εκεί. Είσαι στην Ελλάδα, μαθαίνεις ελληνικά, δε μαθαίνεις άλλη γλώσσα!».

5.1.2 Προσευχή, Θρησκευτικά, Γεωγραφία και ελληνική συνείδηση

Ο Κώστας, διευθυντής ενός δημοτικού σχολείου, θεωρεί ότι η ελληνική συνείδηση των μαθητών ενισχύεται με την προσευχή αλλά και με το μάθημα των Θρησκευτικών, της Ιστορίας και της Γεωγραφίας. Χαρακτηρίζει την προσευχή, το μάθημα των θρησκευτικών, της γεωγραφίας και της ιστορίας, ως «ελληνικά», «δικά

²³ Έχει ενδιαφέρον να αναφερθούν ορισμένες διαπιστώσεις σχετικά με το συγκεκριμένο δάσκαλο. Συγκεκριμένα, όταν έφτασα στο σχολείο και δήλωσα ότι έκανα μια έρευνα και θα ήθελα την βοήθεια των εκπαιδευτικών και των μαθητών, ήταν από τους πρώτους εκπαιδευτικούς που προθυμοποιήθηκαν να με βοηθήσουν. Η στάση του, όμως, άλλαξε, όταν πληροφορήθηκε το θέμα της έρευνας μου. Με ρώτησε, δηλαδή, με ειρωνικό ύφος: «Είσαι και εσύ από αυτούς που θέλουν να καταργήσουν την προσευχή;». Κατά τη διάρκεια της έρευνας οι απαντήσεις στα ερωτήματα που του έθετα ήταν σύντομες και γενικότερα εισέπραττα μια αρνητική διάθεση προς το πρόσωπο μου. Υπέθεσα, λοιπόν, ότι η στάση του αυτή οφειλόταν στο ότι είχε σχηματίσει την αντίληψη ότι η έρευνα μου είχε ως απώτερο στόχο την κατάργηση της σχολικής προσευχής. Επειδή φοβήθηκα ότι το αρνητικό κλίμα της συνέντευξης θα τον εμπόδιζε να μιλήσει ελεύθερα για τις προσωπικές του αντιλήψεις, αποφάσισα έμμεσα να αφήσω να φανεί ότι δεν τάσσομαι με αυτούς που επιθυμούν την κατάργηση της σχολικής προσευχής. Πράγματι, από το σημείο αυτό και μετά ο εκπαιδευτικός άρχισε να καταθέτει με μεγαλύτερη άνεση τις απόψεις του. Κρίνοντας εκ των υστέρων τη στάση μου θα πρέπει να πω ότι γεννά ζητήματα ηθικής φύσης εφόσον άφησα να διαρρεύσουν ψευδή στοιχεία για το άτομο μου και κυρίως γιατί παραβίασα την ουδέτερη στάση που έπρεπε να επιδείξω ως ερευνήτρια.

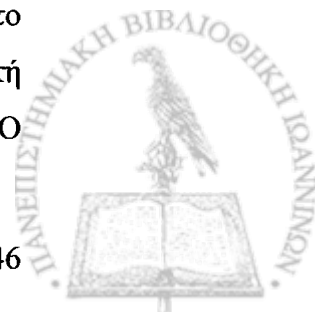

μας» και τα αντιδιαστέλλει από τα παγκόσμια: «όπως πρέπει να διδάξουμε τη γεωγραφία μας, την ελληνική μας γεωγραφία και την παγκόσμια φυσικά, και την Ιστορία μας όπως και την παγκόσμια, γιατί όχι και τα θρησκευτικά μας:».

5.1.3 Προσευχή και κοινωνική ενσωμάτωση

Για ορισμένους δασκάλους η σχολική προσευχή συμβάλλει στην κοινωνική ενσωμάτωση των μαθητών στην ομάδα του σχολείου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με έναν δάσκαλο, το Σταμάτη, η κοινωνικοποίηση και η ένταξη του ατόμου στην ομάδα είναι κάποιες από τις θετικές επιδράσεις που επιφέρει η σχολική προσευχή στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «το γεγονός ότι προσεύχονται μαζί όλα τα παιδιά είναι κάτι κοινωνικό. Τα ενώνει. Ξέρουν ότι είναι μαζί, είναι κάτι κοινό. (...) απλά και μόνο η παρουσία τους και το γεγονός ότι ακούνε κάτι, το ίδιο, είναι σαν να τα κάνει ομάδα. Είναι δύσκολο να ομαδοποιηθούν, να κοινωνικοποιηθούν τα παιδιά σήμερα. Και αυτό γιατί έχουν μάθει έτσι. Ό,τι και να τους πεις βάζουν μπροστά το ΕΓΩ. Εκεί πέρα, ας πούμε, δεν υπάρχει. Τουλάχιστον, ας πούμε, κάτι κάνουνε όλα μαζί. Δεν το ζουν βέβαια, δε συμμετέχουν ενεργά, αλλά τα βάζει όλα μαζί». Μια άλλη δασκάλα, η Δανάη, δήλωσε ότι η πρωινή προσευχή δίνει την αφορμή να κάνουν κάτι κοινό όχι μόνο οι μαθητές, αλλά και οι δάσκαλοι και να ενισχυθεί έτσι το συναίσθημα ότι «είναι μία ομάδα όλο το σχολείο». Για το Μιχάλη, δάσκαλο της πέμπτης τάξης, δεν έχει σημασία τι πιστεύουν τα άτομα που συμμετέχουν στη σχολική προσευχή, αλλά σημασία έχει μόνο η παρουσία τους στη συγκεκριμένη δραστηριότητα.

Το γεγονός ότι η προσευχή αποτελεί αφορμή για να συγκεντρωθούν όλα τα παιδιά μαζί και να συμπαραταχθούν με τους φίλους τους αποτελεί ισχυρό κίνητρο για να παραβρίσκονται στην προσευχή όλοι οι μαθητές / μαθήτριες ανεξάρτητα από τη θρησκευτική τους πίστη. Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας κανένας μαθητής δεν εξέφρασε την επιθυμία να απέχει από τη σχολική προσευχή. Ακόμα και αυτοί που δήλωσαν ότι οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις διαφοροποιούνται από το επίσημο συμβολικό περιεχόμενο της σχολικής προσευχής, συμμετείχαν σε όλη τη διαδικασία του τελετουργικού. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όμως, αρνούνται να κάνουν το σύμβολο του «σταυρού». Ένα μαθητής, ο Τζον, θεωρεί την προσευχή σημαντική δραστηριότητα, καθώς έχει το χαρακτηριστικό να ενώνει όλο το σχολείο. Ο

Λουκάς²⁴, ένας άλλος μαθητής, αν και δήλωσε ότι δεν είναι χριστιανός, είπε ότι προτιμά να παραβρίσκεται στην προσευχή γιατί συναισθάνεται ότι συμμετέχοντας σε αυτή τη διαδικασία μπορεί να αποκτήσει περισσότερους φίλους.

Η επιθυμία των μαθητών που δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι να συμμετέχουν στη σχολική προσευχή ερμηνεύεται από τους δασκάλους ως προσπάθεια των παιδιών να μη διαφοροποιηθούν από την ομάδα του σχολείου. Στη συνέχεια ακολουθούν τα σχόλια ορισμένων δασκάλων: Η Ελπίδα αναφέρει: *«Τι θα είναι αυτός, ας πούμε: Το μαύρο πρόβατο; Να δείξει ότι δεν είμαι διαφορετικός, είμαι σαν όλους τους άλλους!»*. Ειδικά οι Αλβανοί μαθητές / μαθήτριες αλλά και γονείς, σύμφωνα με την Ελπίδα, καταβάλλουν πολλές προσπάθειες να γίνουν αποδεκτοί από την ελληνική κοινωνία και να μη διαφέρουν από τους Έλληνες: *«βλέπω ότι οι περισσότεροι [Σ.τ.Σ: Αλβανοί] προσπαθούν να μπουν μέσα στην κοινωνία μας»*. Ο Σταμάτης, επίσης, έχει παρατηρήσει ότι *«γονείς από την Αλβανία δεν έχουν καμία αντίρρηση να συμμετέχουν τα παιδιά τους»*. Συγκεκριμένα, αναφέρει: *«έχει τύχει μία περίπτωση με ένα κοριτσάκι να συμμετέχει στην προσευχή και στις εθνικές γιορτές, παρόλο που ξέρει ότι όλα αυτά δεν έχουν σχέση με αυτούς»*.

5.2 Αμφισβήτηση της προσευχής από δασκάλους

Κάποιοι δάσκαλοι, ωστόσο, διαφωνούν με την παρουσία θρησκευτικών συμβόλων στο χώρο του σχολείου και επιθυμούν την κατάργηση της σχολικής προσευχής. Ο Γρηγόρης πιστεύει ότι η θρησκεία *«είναι προσωπικό στοιχείο του κάθε ατόμου»* και θεωρεί ότι *«κάθε ενέργεια η οποία εξαναγκάζει τον άνθρωπο να φανερώσει αυτό που πιστεύει είναι καταπάτηση προσωπικών δεδομένων και καταπίεση της προσωπικότητάς του»*. Αντίθετα, σύμφωνα με την Ελπίδα, η παρουσία στο χώρο του σχολείου μαθητών από όλο τον κόσμο -με εντελώς διαφορετικές θρησκευτικές καταβολές- δημιουργεί προβληματισμό σχετικά με το κατά πόσο *«θα πρέπει να συνεχίσουμε να κάνουμε προσευχή ή όχι, γιατί μαζί με μας παραβρίσκονται στην προσευχή και τα*

24 Ο Λουκάς στη διάρκεια της συνέντευξης δήλωσε αυθόρμητα ότι δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος χωρίς να του τεθεί ερώτημα σχετικά με το θρήσκευμα στο οποίο ανήκει. Συγκεκριμένα, στην ερώτηση, αν θα μπορούσε να περιγράψει τα συναισθήματα τα οποία βιώνει κατά τη διάρκεια της σχολικής προσευχής. Απάντησε: *«Νιώθω μια χαρά από μέσα μου να έρχεται και νιώθω κάπως πώς να πω, κάπως χριστιανός...δεν είμαι χριστιανός αλλά νιώθω λες και είμαι [...] από μέσα μου γεννιέται μια χαρά.....και από μέσα μου γεννιέται αυτή η χαρά.....δεν είναι μόνο αυτό, αλλά έχω το αίσθημα το νιώθω ότι κάνω περισσότερους φίλους»*.

παιδάκια τα οποία είναι και από άλλα θρησκευόμενα». Ο Παντελής πιστεύει ότι η σχολική προσευχή πρέπει να καταργηθεί, διότι θεωρεί ότι σήμερα πλέον δεν προσφέρει τίποτα.

5.3 Οἱ Συστάδες

5.3.1 Η τήρηση της τάξης

Κατά γενική ομολογία -τόσο των δασκάλων όσο και των μαθητών- έχει σημασία να επικρατεί ένα κλίμα τάξης και πειθαρχίας κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της σχολικής προσευχής. Σύμφωνα με τους δασκάλους αλλά και τους ίδιους τους μαθητές, στη δημιουργία τέτοιου κλίματος βοηθά πολύ και ο τρόπος με τον οποίο στέκονται οι μαθητές / μαθήτριες στο χώρο. Συγκεκριμένα, οι μαθητές / μαθήτριες σε όλη τη διάρκεια της προσευχής πρέπει να στέκονται σε στάση προσοχής, χωρισμένοι σε ομάδες ανά δύο σύμφωνα με την τάξη στην οποία ανήκουν. Μια δασκάλα, η Δανάη, πιστεύει ότι αυτός ο σχηματισμός παραπέμπει σε στρατό και συγκεκριμένα στις συστάδες που σχηματίζουν οι φαντάροι. Ένας άλλος δάσκαλος, Παντελής, δήλωσε ότι ο σχηματισμός των συστάδων και γενικότερα η καθορισμένη συμπεριφορά την οποία πρέπει να επιδείξει ο μαθητής συμβάλλει ώστε να συνειδητοποιήσουν όλοι ότι στο σχολείο «υπάρχουν κανόνες συγκεκριμένοι και πρέπει να τους ακολουθήσουν». Η Δανάη θεωρεί ότι στην πειθαρχία των μαθητών συμβάλλουν και τα προστάγματα («Ανάπαυση!» και «Προσοχή!»), τα οποία απευθύνει ο διευθυντής στους μαθητές / μαθήτριες αμέσως μετά το σχηματισμό των συστάδων. Κατά την άποψή της, όμως, η προσήλωση στην τάξη και στην πειθαρχία είναι υπερβολική για τα παιδιά του δημοτικού: «*Ας ξεκινήσουμε με αυτό [Σ.τ.Σ: με το σχηματισμό παρατάξεων] για να μάθουν να υπακούν σε κάποια πράγματα, αλλά από την άλλη δε μου αρέσει (...) προσευχή θέλω να γίνεται, αλλά όχι αυτό το υπερβολικό στυλ, να κάθονται όλα στις γραμμές, ακούνητα αμίλητα. Ακριβώς έτσι! Ακούνητα αμίλητα στρατιωτάκια! Η προσευχή να γίνεται. Όχι όμως με αυτό τον τρόπο! Ας πούμε, μη φοράς το σκούφο! Η βγάλε τα γάντια! Η να είσαι προσοχή!*». Ένα θετικό στοιχείο στη αυστηρή τήρηση της τάξης κατά τη διάρκεια της σχολικής προσευχής βρήκε μια άλλη δασκάλα, η Γεωργία. Κατά την άποψή της τα παιδιά μαθαίνοντας να υπακούουν και να χαλιναγωγούν τις παρορμήσεις τους κατά τη διάρκεια της προσευχής υιοθετούν μία κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά, απαραίτητη βέβαια και για άλλες

τρακ να την πουν μπροστά σε κόσμο. Και παρότι την ξέρουνε, δυσκολεύονται να σηκώσουν το χέρι τους. Ντρέπονται, δεν έχουν την άνεση όπως κάποια άλλα». Την άποψη του Σταμάτη επιβεβαίωσαν αρκετοί μαθητές. Η Ελευθέρια είπε ότι αν και θα ήθελε να πει την προσευχή «τουλάχιστον μια φορά στα τόσο χρόνια που πηγαίνει σχολείο», ποτέ δεν κατόρθωσε να σηκώσει χέρι να την πει, γιατί ντρεπόταν.

5.4.2 Η διάθεση για προβολή

Αν και τα περισσότερα παιδιά ντρέπονται να «βγουν μπροστά» σε όλο το σχολείο και να εκφωνήσουν την προσευχή, σχεδόν όλα δήλωσαν ότι κάποια στιγμή θα ήθελαν να το κάνουν. Οι δάσκαλοι έδωσαν τη δική τους ερμηνεία για αυτό το φαινόμενο. Ο Γιάννης θεωρεί ότι η επιθυμία των μαθητών να εκφωνήσουν την προσευχή «είναι ένας τρόπος να δείξει το παιδί ότι είναι ενεργό στο σχολείο». Ο Γιάννης υποστηρίζει ότι αυτή η επιθυμία δημιουργείται στους μαθητές / μαθήτριες εξαιτίας της διάθεσης καταστάσεις της μετέπειτα ενήλικης ζωής τους. Όπως είπε: «έτσι μαθαίνουν τα παιδιά και γενικά στη ζωή τους ότι υπάρχουν ορισμένες στιγμές που δε μπορούνε να κάνουνε άλλες δραστηριότητες, δηλαδή στην ώρα της προσευχής δε μπορούνε να παίζουνε και μπάλα και να μιλάνε και με το φίλο τους! Δε χρειάζεται να γίνει και στην ώρα της προσευχής που διαρκεί 3 λεπτά. Αυτή την ώρα έχουν την υποχρέωση να κάνουν ησυχία, να έχουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά!».

Όσον αφορά στη συμπεριφορά των μαθητών κατά το σχηματισμό των συστάδων, παρατηρείται διαφοροποίηση ανάμεσα στους μαθητές / μαθήτριες της πρώτης και της δευτέρας τάξης και στους μαθητές / μαθήτριες των μεγαλύτερων τάξεων. Συνήθως οι μαθητές / μαθήτριες της πρώτης και της δευτέρας καθυστερούν να σχηματίσουν τις γραμμές τους και ανταλλάσσουν μεταξύ τους αστεία πειράγματα σε όλη τη διάρκεια της τελετουργίας. Ένας μαθητής, ο Σπύρος, είπε ότι τα αστεία που κάνει με τους συμμαθητές / μαθήτριες του κατά την ώρα της προσευχής είναι ένας από τους λόγους που αντιμετωπίζει με θετική διάθεση την προσευχή: «μου αρέσει που κάποια παιδιά κάνουνε αστεία, που κάνουμε το σταυρό μας και κάποια παιδιά κάνουνε πιο ωραία αστεία και γελάνε όλα τα παιδιά». Οι μαθητές, όμως, των μεγαλύτερων τάξεων σύμφωνα με την Ανθή, μαθήτρια της πέμπτης δημοτικού, δεν προκαλούν φασαρία, γιατί, όπως είπε, έχουν μάθει τους κανόνες του σχολείου και ξέρουν πώς πρέπει να συμπεριφέρονται σε κάθε περίπτωση.

5.4 Η εκφώνηση της προσευχής

5.4.1 Το συναίσθημα της ντροπής

Όλοι οι δάσκαλοι και οι μαθητές / μαθήτριες συμφώνησαν ότι ένα βασικό συναίσθημα που προκαλεί η σχολική προσευχή, σε όποιον τη εκφωνεί, είναι η ντροπή. Σύμφωνα με ένα δάσκαλο, το Σταμάτη, ο λόγος που τα περισσότερα παιδιά δεν προθυμοποιούνται να εκφωνήσουν τη προσευχή είναι επειδή «φοβούνται ή έχουν που έχουν «να προβληθούν». Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η έννοια της προβολής εμπεριέχει το υποκριτικό στοιχείο. Ο Γρηγόρης χαρακτήρισε στο σύνολο της την ομαδική προσευχή, αλλά και όλες τις χριστιανικές ομαδικές συναθροίσεις -όπως ο εκκλησιασμός- «υποκριτικές συναθροίσεις». Κατά την άποψή του τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτές τις εκδηλώσεις τις περισσότερες φορές το κάνουν για να αποδείξουν κάτι στους παρευρισκόμενους.

Και οι ίδιοι οι μαθητές / μαθήτριες συνδέουν τα θετικά συναισθήματα που νιώθουν κατά την εκφώνηση της προσευχής με το γεγονός ότι τους παρακολουθεί όλο το σχολείο. Όπως χαρακτηριστικά είπε μια μαθήτρια, η Ανθή, «όταν είσαι κάτω, κάθεται κάτω κανονικά στη θέση σου και ποιος σε ακούει; Δεν σε παρακολουθούν όλοι. Ενώ εκεί πέρα πάνω στο προαύλιο σου δίνουνε όλοι προσοχή». Το γεγονός ότι όποιος λέει την προσευχή γίνεται για λίγα λεπτά το επίκεντρο του ενδιαφέροντος του δίνει τη δυνατότητα να δείξει σε ολόκληρο το σχολικό περιβάλλον συγκεκριμένα πράγματα. Μία μαθήτρια από την Αλβανία πιστεύει ότι λέγοντας την προσευχή στο προαύλιο του σχολείου θα δείξει σε όλους ότι είναι χριστιανή. Μια άλλη μαθήτρια, Η Ειρήνη, θέλει να αποδείξει σε όλο το σχολείο ότι είναι ικανή να εκφωνήσει την προσευχή. Δήλωσε χαρακτηριστικά: «[Σ.τ.Σ: θέλω να λέω την προσευχή] γιατί οι δάσκαλοι νομίζουν ότι κάποια παιδιά είναι ισχυρά να το πω, δεν ξέρω πώς να το πω [...] δε ντρέπονται, έχουν πιο πολύ θάρρος...».

5.4.3 Το συναίσθημα της ζήλιας

Πολλοί μαθητές / μαθήτριες της πρώτης και της δευτέρας τάξης εξέφρασαν ένα αίσθημα ζήλιας απέναντι στους μαθητές / μαθήτριες των μεγαλύτερων τάξεων, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις εκφωνούν αυτοί την προσευχή. Ο Σπύρος, μαθητής της πρώτης τάξης, δήλωσε: « Σ.τ.Σ: [αν ήμουν δάσκαλος] θα έκανα την προσευχή να

μη σηκώνονται έξω τα παιδιά και να το λέγαμε δυνατά [...] γιατί μερικά παιδιά μπορεί να ζηλεύουνε που δεν πάνε εκεί και πάει μόνο η τρίτη, τετάρτη, πέμπτη και έκτη». Από την άλλη πλευρά μια μαθήτρια της πέμπτης δημοτικού, η Ειρήνη, θυμάται το συναίσθημα ζήλιας που ένιωθε, όταν σε μικρότερες τάξεις δε μπορούσε να εκφωνήσει την προσευχή.

5.5 Διαφορές ως προς το φύλο

Μια εικόνα που αναδεικνύεται αβίαστα από τα ευρήματα της έρευνας είναι αυτή του καλού και υπάκουου κοριτσιού σε αντιδιαστολή με εκείνη του ζωηρού αγοριού. Οι περισσότεροι δάσκαλοι συμφωνούν ότι τα κορίτσια είναι αυτά που συνήθως προθυμοποιούνται να εκφωνήσουν την προσευχή. Σύμφωνα με το Σταμάτη, ένα δάσκαλο της πέμπτης τάξης, η συμπεριφορά των κοριτσιών είναι καλύτερη όχι μόνο κατά τη διάρκεια της προσευχής, αλλά και γενικότερα στο περιβάλλον του σχολείου: *«νομίζω το γεγονός είναι ότι η συμμετοχή των κοριτσιών και μαθησιακά και σε όλες τις εκφράσεις του σχολείου είναι καλύτερη. Είναι πιο πρόθυμα να ακούνε καλύτερα, δεν αποσπάται η προσοχή τους τόσο πολύ. Δεν έχουν αυτό το παιχνίδι, αυτή τη μπάλα που έχουν τα αγόρια, που στα διαλείμματα δεν θέλουν να κάνουν τίποτα άλλο. Τα κορίτσια είναι λίγο πιο πρόθυμα σε όλα. Και ευτυχισμένος όποιος έχει τάξη με περισσότερα κορίτσια». Η Γεωργία, δασκάλα της έκτης τάξης, πιστεύει ότι τα αγόρια δε λένε τόσο συχνά την προσευχή γιατί τη θεωρούν «γυναικεία δουλειά» και «φοβούνται μήπως τα άλλα παιδιά τα κοροϊδεύουν επειδή λένε την προσευχή». Επίσης πιστεύει ότι «τα αγόρια θεωρούνται πιο ατίθασα», ενώ ο Γρηγόρης, δάσκαλος και αυτός της πέμπτης τάξης, θεωρεί ότι «είναι λίγο πιο ώριμα τα κορίτσια στην ηλικία των έντεκα ή δώδεκα χρονών» και ενδιαφέρονται περισσότερο για την εικόνα τους στο σχολείο. Όπως χαρακτηριστικά είπε: *«τα κορίτσια θέλουν να φαίνονται και να συμμετέχουν περισσότερο από τα αγόρια και η προσευχή ίσως τους δίνει αυτό το δικαίωμα».**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΈΚΤΟ

Ερμηνεία των ευρημάτων

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρείται μία βαθύτερη ερμηνεία του νοήματος που απέδωσαν οι ίδιοι οι μαθητές / μαθήτριες και οι δάσκαλοι / δασκάλες στη σχολική προσευχή.

6.1 Ενδυνάμωση του «συναίσθηματος του ανήκειν»

Στην κοινωνική ανθρωπολογία η τελετουργία έχει ερμηνευθεί ως διαδικασία μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η σύνδεση του ατόμου με την κοινωνική ομάδα και η κοινωνικοποίησή του. Σύμφωνα με το Lewis η συμμετοχή των ανθρώπων στις τελετουργίες τους δίνει τη δυνατότητα να μοιράζονται κοινές συγκινησίες και να ταυτίζονται με τα άλλα μέλη της ομάδας (Lewis 1980). Πράγματι, όπως φάνηκε από την ανάλυση των συνεντεύξεων, με τη σχολική προσευχή παρέχεται η ευκαιρία σε μαθητές / μαθήτριες και εκπαιδευτικούς να συμμετάσχουν σε μία ομαδική δραστηριότητα και να αισθανθούν ότι ταυτίζονται με τα άλλα μέλη της ομάδας του σχολείου. Ουσιαστικά, η σχολική προσευχή παρέχει ένα τρόπο «μέσω του οποίου μπορεί να εκφραστεί η κοινωνική σύνδεση του ατόμου με την ομάδα» (Kertzer 1988). Το χαρακτηριστικό αυτό της σχολικής προσευχής αποτελεί το κίνητρο ώστε να συμμετέχουν στην προσευχή και μαθητές / μαθήτριες που δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι. Ο Λουκάς, για παράδειγμα, δήλωσε ότι επιθυμεί να συμμετέχει στη σχολική προσευχή παρόλο που δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος, διότι έχει το συναίσθημα ότι θα γίνει ευκολότερα αποδεκτός από την ομάδα του σχολείου.

Το συναίσθημα της αποδοχής από την ομάδα του σχολείου και της ταύτισης των μαθητών με τις αξίες της θα μπορούσε να περιγραφεί με τον όρο «συναίσθημα του ανήκειν». Αναλυτικότερα, σύμφωνα με δημοσίευμα από έρευνα του Willms, το συναίσθημα του «ανήκειν» «αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο οι μαθητές / μαθήτριες νιώθουν ότι ταυτίζονται με τις αξίες του σχολείου και συμμετέχουν σε σχολικές και εξωσχολικές δραστηριότητες» (Willms 2003: 8). Περαιτέρω, το «συναίσθημα του

ανήκειν» συμπυκνώνεται στην αίσθηση που έχουν οι μαθητές / μαθήτριες ότι γίνονται αποδεκτοί από τους φίλους και τους δασκάλους τους και γενικότερα στην αίσθηση ότι αποτελούν μέλος της ομάδας του σχολείου. Το συναίσθημα αυτό συνδέεται θετικά με τη μαθησιακή εξέλιξη των μαθητών και την ψυχική τους υγεία και γι' αυτό όλες οι χώρες είναι καλό να αναζητήσουν διαδικασίες και πρακτικές που να συμβάλλουν στην ενίσχυσή του (Willms 2003).

Συμπερασματικά, με βάση τις δηλώσεις των μαθητών και σύμφωνα με την έρευνα του Willms η σχολική προσευχή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μία από τις σχολικές πρακτικές που τονώνουν την ψυχική υγεία των μαθητών και ενισχύουν την μαθησιακή τους εξέλιξη. Ωστόσο, πρέπει να είναι κανείς επιφυλακτικός στη διατύπωση ενός βεβαιωμένου συμπεράσματος, καθώς κατά την παρούσα έρευνα διερευνήθηκαν οι συνθήκες που καθιστούν την προσευχή ως διαδικασία που τονώνει το συναίσθημα του «ανήκειν». Για να γίνει κάτι τέτοιο είναι απαραίτητη η μακρόχρονη παρουσία του/ της εθνογράφου στο σχολείο και η παρατήρηση της τελετουργίας της προσευχής, όπως και όλων των καταστάσεων που εξελίσσονται πριν και μετά από αυτή.

6.2. Ενδυνάμωση της συνοχής της ομάδας ...

Ένα χαρακτηριστικό των τελετουργιών είναι ότι μπορεί να συμβάλουν στην ενίσχυση της συνοχής της ομάδας (Kertzer 1988). Πραγματικά, αυτό που εντοπίζεται στην τελετουργία είναι το γεγονός ότι δίνει τη δυνατότητα σε άτομα που ασπάζονται διαφορετικές ιδεολογίες να δείξουν ότι ανήκουν εντός των συνόρων της ομάδας που διεξάγει την τελετουργία (Kertzer 1988). Ο Τζον είπε χαρακτηριστικά ότι αν και η προσευχή δεν έχει κανένα νόημα για τον ίδιο, όντας άθεος, του αρέσει ως διαδικασία γιατί «η προσευχή μπορεί να μας ενώσει όλους μαζί».

Αλλά και από την οπτική των συμβολικών θεωριών η σχολική προσευχή αναδεικνύεται ως σημαντικός συνεκτικός παράγοντας στην ενίσχυση του πνεύματος της ομαδικότητας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Turner ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα των συμβόλων είναι η πολυσημία (Turner 1967). Η ιδιότητα, δηλαδή, ενός συμβόλου να αναπαριστάνει πολλά και αντίθετα πράγματα και παρόλα αυτά όλες αυτές οι διαφορετικές και πολλές φορές αντικρουόμενες σημασίες να αντικατοπτρίζονται από το ίδιο σύμβολο (ό.π.). Στην προκειμένη περίπτωση κάθε μαθητής που συμμετέχει στη σχολική προσευχή μπορεί να αποδίδει διαφορετικό

νόημα ή ακόμα είναι δυνατό και το ίδιο άτομο να ερμηνεύει με διαφορετικό τρόπο το συμβολισμό της σχολικής προσευχής σε διαφορετικές περιστάσεις. Το γεγονός όμως αυτό δεν οδηγεί σε ρήξη την ενότητα της ομάδας. Αντίθετα, σημαίνει ότι η σχολική προσευχή ως σύμβολο έχει την ιδιότητα να δημιουργεί μία αίσθηση ενότητας μέσα στην ομάδα του σχολείου, παρόλο που τα άτομα ερμηνεύουν με διαφορετικό τρόπο το νόημά της. Μπορεί δηλαδή ο Λουκάς, μαθητής της τετάρτης τάξης, να βλέπει την προσευχή ως διαδικασία μέσα από την οποία του δίνεται η δυνατότητα να αποκτήσει περισσότερους φίλους. Ο Κώστας, διευθυντής ενός δημοτικού σχολείου, μπορεί να την αντιλαμβάνεται ως διαδικασία η οποία «ενισχύει το θρησκευτικό συναίσθημα» και η Ελευθερία, μαθήτρια της έκτης, ως «μια τυπικότητα». Τελικά, όμως, αυτό που επιτυγχάνεται με την κοινή συμμετοχή όλων των μαθητών και των δασκάλων στην τελετουργία της σχολικής προσευχής είναι η ενότητα του σχολείου.

Βέβαια, η συμμετοχή ή όχι των μαθητών στην προσευχή δεν είναι ένα ζήτημα που εξαρτάται μόνο από την άποψη που οι ίδιοι έχουν σχηματίσει για την τελετουργία. Σύμφωνα με επίσημα έγγραφα, η αποχή κάποιου μαθητή από την προσευχή και η απαλλαγή του από το μάθημα των Θρησκευτικών, προϋποθέτει τη συνεννόηση των γονέων με το διευθυντή και την έκφραση αυτής της επιθυμίας. Ωστόσο, όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις, κανένας μαθητής δεν εξέφρασε την επιθυμία να απέχει από την προσευχή. Αντίθετα, όλοι οι μαθητές / μαθήτριες είπαν ότι θέλουν να συμμετέχουν. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ακόμα και οι μαθητές / μαθήτριες που δήλωσαν ότι δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι είπαν ότι επιθυμούν και επιλέγουν αυτόβουλα να παρευρίσκονται πάντα στη σχολική προσευχή. Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως δεν κάνουν το σύμβολο του «σταυρού».

6.3 ...αλλά και διάσπαση της συνοχής της ομάδας

Αν δεχτούμε την άποψη σύμφωνα με την οποία «η αίσθηση της ομαδικότητας εμπερικλείεται στην αντίληψη που έχουν τα μέλη της ομάδας για τα σύνορα της κοινότητάς τους» (Cohen 1985: 54) και ότι «η αίσθηση των συνόρων ενός κοινωνικού σχηματισμού συμπυκνώνεται στα σύμβολα και στις τελετουργίες» (ό.π: 54), αυτό συνεπάγεται ότι η σχολική προσευχή θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως κοινωνικό σύνορο στο πλαίσιο του οποίου τα άτομα μπορούν να αισθανθούν ότι αποτελούν μέλη της ομάδας που διεξάγει την τελετουργία (Cohen 1985). Σύμφωνα με τον Bourdieu, η κοινωνική σημασία των τελετουργιών είναι η χάραξη του συνόρου που

διαχωρίζει αυτούς που ασπάζονται το εκάστοτε τελετουργικό από εκείνους που δεν έχουν καμία συμμετοχή σε αυτό (Bourdieu 1999).

Η La Fontaine υποστηρίζει ότι η τελετουργία καθιερώνει ότι «ο *A* δεν είναι *B*, όπου *A* και *B* μπορεί να είναι μία ολόκληρη σειρά ιδιοτήτων, όπως αγόρι / άντρας, κορίτσι / γυναίκα, ανύπαντρος / παντρεμένος, μέλος ή όχι μιας μυστικής κοινωνίας ή ενός δόγματος» (La Fontaine 1977: 423). Αυτός ο διαχωρισμός ανάμεσα σε δύο ομάδες που διαθέτουν διαφορετικά χαρακτηριστικά φαίνεται ξεκάθαρα στα λόγια, ενός δασκάλου, του Μιχάλη: «αυτοί μάλλον πρέπει να προσαρμοστούν με τα δικά ήθη και έθιμα και όχι εμείς με τα δικά τους». Ο τρόπος με τον οποίο ο Μιχάλης ορίζει το ΕΜΕΙΣ «διέπεται από την αντίληψη ότι οι πολιτισμοί είναι οντότητες ομοιογενείς στο εσωτερικό τους και διακρίνονται με σαφείς διαχωριστικές γραμμές απέναντι σε ό,τι είναι εξωτερικό» (Πλεξουσάκη 2003: 23). Στα λόγια των εκπαιδευτικών φάνηκε ότι μία από αυτές τις διαχωριστικές γραμμές που χωρίζουν το ελληνικό έθνος, το ΕΜΕΙΣ από τους άλλους, αποτελεί η σύνδεση της ελληνικής συνείδησης με τη θρησκεία. Η πιθανότητα μάλιστα να καταργηθεί η προσευχή προκαλεί αμηχανία, διότι σύμφωνα με μια δασκάλα, τη Δανάη «θα χαθούν κάποια πράγματα». Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ορισμένοι δάσκαλοι / δασκάλες ερμηνεύουν τη σχολική προσευχή ως κοινωνικό σύνορο στο οποίο συμπυκνώνεται η σύνδεση θρησκευτικής και ελληνικής συνείδησης. Σύμφωνα με την άποψη του McLaren, η τελετουργία αναπαράγει κυρίαρχα εθνικά πρότυπα και καθιερώνει τις διακρίσεις με βάση αυτά τα πρότυπα. Όπως ο ίδιος σχολιάζει σε μια έρευνα που πραγματοποίησε στις Αζόρες «η αποτυχία να ληφθούν υπόψη οι ταξικές / πολιτισμικές διαφορές και ικανότητες των μαθητών κατά τη διάρκεια των τελετουργιών, διέδιδε άρρητα μηνύματα τα οποία θα μπορούσαν να διαβαστούν ως εξής: αυτού του είδους άνθρωποι είμαστε και στο βαθμό που διαφέρετε από εμάς, αυτή τη συμπεριφορά περιμένουμε από εσάς» (McLaren 1999: 279).

Με βάση την προηγηθείσα ερμηνεία θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι στο βαθμό που η σχολική προσευχή δημιουργεί την αίσθηση της ομαδικότητας στα άτομα που συμμετέχουν σε αυτή, στον ίδιο βαθμό μπορεί να λειτουργήσει και ως σύμβολο ενός κοινωνικού συνόρου. Εφόσον όμως τα σύμβολα, όπως υποστηρίχθηκε στο εννοιολογικό πλαίσιο, αποτελούν περισσότερο κοινωνικές κατασκευές παρά αντικειμενική πραγματικότητα, αυτό σημαίνει ότι αυτά γίνονται αντιληπτά μόνο στο μυαλό όσων τα αντιλαμβάνονται ως σύνορα (Cohen 1985) ή ακόμα ότι κάποια άτομα

μπορεί να αμφισβητήσουν τη σημασία τους. Πραγματικά, οι συνεντεύξεις ανέδειξαν και την άποψη ορισμένων εκπαιδευτικών που υποστήριξαν την κατάργηση της σχολικής προσευχής, επειδή θεωρούν ότι η θρησκευτική πίστη πρέπει να αποτελεί στοιχείο της προσωπικής ταυτότητας κάθε ατόμου και όχι δραστηριότητα μέσω της οποίας γίνεται φανερό η θρησκευτική διάκριση των ατόμων. Μία δασκάλα μάλιστα τόνισε την ανάγκη να καταργηθεί η σχολική προσευχή, διότι πλέον η ελληνική κοινωνία δέχεται όλο και περισσότερα άτομα διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων στους κόλπους της.

6.4 Μαθαίνοντας το ρόλο του μαθητή

Όπως φάνηκε από τις συνεντεύξεις, οι δάσκαλοι -αλλά και οι μαθητές- αποδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στο σχηματισμό συστάδων προκειμένου να διασφαλιστεί η τάξη και η πειθαρχία κατά τη διάρκεια της σχολικής προσευχής. Σύμφωνα με τη Δανάη, μάλιστα, μεγαλύτερη πειθαρχία επιβάλλεται και μέσα από τα προστάγματα «ανάπαυση, προσοχή», τα οποία απευθύνει ο διευθυντής στους μαθητές / μαθήτριες πριν την έναρξη της προσευχής.

Ο McCadden ερμηνεύει την εκπαιδευτική δραστηριότητα της επίδειξης του υλικού του νηπιαγωγείου στα νήπια από τη νηπιαγωγό ως διαβατήρια τελετουργία που συμβάλλει ώστε οι μαθητές / μαθήτριες να αποκοπούν από τις συνήθειες και τις συμπεριφορές που είχαν στο σπίτι, να μεταβούν ομαλά στο χώρο του νηπιαγωγείου και να κατανοήσουν τι σημαίνει να είναι κανείς μαθητής και να υπακούει στους κανόνες λειτουργίας του σχολείου (McCadden 1997). Υιοθετώντας την οπτική του McCadden, θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε το σχηματισμό συστάδων ως μία διαβατήρια τελετουργία που έχει ως αποτέλεσμα την αποκοπή των μαθητών από την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν πριν έρθουν στο σχολείο και τη «μεταφορά» τους σε μία άλλη κατάσταση. Συγκεκριμένα, ο σχηματισμός συστάδων συμβάλλει ώστε οι μαθητές / μαθήτριες να μεταβούν ομαλά από την κοινωνική θέση του μέλους ενός οικογενειακού σχηματισμού στην κοινωνική θέση του μαθητή. Η αλλαγή αυτή του «status» συνεπάγεται για τους μαθητές / μαθήτριες ορισμένες υποχρεώσεις, όπως την πειθαρχία στους κανόνες λειτουργίας του σχολείου. Περαιτέρω, μέσα από τις ομοιόμορφα σχηματισμένες σχολικές παρατάξεις και την υπακοή των παιδιών στα προστάγματα «ανάπαυση» και «προσοχή» τα παιδιά ενστερνίζονται την ύπαρξη

εξωτερικής εξουσίας στην οποία οφείλουν να υπακούουν. Ειδικότερα, όλη η δραστηριότητα του σχηματισμού παρατάξεων *«καθιερώνει την τάξη και τοποθετεί το δάσκαλο ως το επίκεντρο αυτής της τάξης»* (McCadden 1997: 244). Ο Goffman, όπως αναφέρεται στο Hansen, ονομάζει αυτές τις τυποποιημένες δραστηριότητες που εκτυλίσσονται πριν από την έναρξη μιας σειράς γεγονότων, όπως η παράσταση στο θέατρο, *«υποστηρίγματα»* (brackets) και υποστηρίζει ότι συμβάλλουν ώστε να προετοιμάσουν ψυχολογικά τους παρευρισκόμενους γι' αυτό που πρόκειται να ακολουθήσει (Hansen 1989). Ο Hansen (1989) θεωρεί ότι τα *«υποστηρίγματα»* (brackets) -τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι είναι ο σχηματισμός παρατάξεων- βοηθούν τους μαθητές / μαθήτριες να ενστερνιστούν τις υποχρεώσεις και τους ρόλους που πρέπει να υιοθετήσουν στα πλαίσια της διδακτικής πράξης (Hansen 1989: 259).

Στην παρούσα έρευνα φάνηκε ότι το πρότυπο της συμπεριφοράς του καλού μαθητή δε γίνεται με τον ίδιο τρόπο αντιληπτό ή αποδεκτό από όλα τα παιδιά του δημοτικού σχολείου. Συγκεκριμένα, οι μικρότεροι μαθητές / μαθήτριες του δείγματος -της πρώτης και της δευτέρας - είτε δεν έχουν ακόμα συνειδητοποιήσει ποια ακριβώς συμπεριφορά πρέπει να επιδείξουν κατά τη διάρκεια της προσευχής ή δεν τους απασχολεί να επιδείξουν την *«αρμόζουσα»* συμπεριφορά. Κάποιοι δηλαδή από αυτούς είναι δυνατόν να αντιλαμβάνονται την προσευχή ως ευκαιρία συναναστροφής με τους φίλους τους και ανταλλαγής αστείων πειραγμάτων. Αντίθετα, οι μαθητές / μαθήτριες των μεγαλύτερων τάξεων γνωρίζουν ποια συμπεριφορά αρμόζει να επιδείξει ένα *«καλός μαθητής»* κατά τη διάρκεια της προσευχής. Μία ερμηνεία αυτού του φαινομένου είναι η εξής: οι μαθητές / μαθήτριες της πρώτης τάξης έχουν έρθει από χώρους, όπως το νηπιαγωγείο ή το οικογενειακό τους περιβάλλον, όπου δε χρησιμοποιούνται οι ίδιες τελετουργικές δραστηριότητες προκειμένου τα παιδιά να μεταβούν από τη μία ψυχολογική κατάσταση στην άλλη. Με τον καιρό, όμως, καθώς επαναλαμβάνεται στο σχολείο η ίδια τελετουργία κάθε μέρα και όταν πλέον η συγκεκριμένη δραστηριότητα προετοιμασίας για τη σχολική προσευχή γίνει δεδομένη για τους μαθητές, αυτό συνεπάγεται και ότι έχουν εσωτερικεύσει το πρότυπο της *«αρμόζουσας συμπεριφοράς»* (Hansen 1989:259).²⁵

²⁵ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθώ και σε μία προσωπική μου εμπειρία που πιστεύω ότι αναδεικνύει το ρόλο των σύντομων αυτών τελετουργικών δραστηριοτήτων στην ψυχολογική προετοιμασία των μαθητών για την έναρξη της σχολικής ημέρας. Συγκεκριμένα, κατά το Σεπτέμβριο 2005 εργαζόμουν σε ένα ιδιωτικό νηπιαγωγείο της Κέρκυρας. Στο συγκεκριμένο νηπιαγωγείο ο χρόνος προσέλευσης των νηπίων ήταν από τις 8:00 π.μ. μέχρι τις 9:00 π.μ. Όσα παιδιά έρχονταν σε αυτό το

6.5 «Διαχειριστές εντοπώσεων»

Όπως έχει υποστηριχθεί παραπάνω, στην ενότητα του εννοιολογικού πλαισίου, η θεατρικότητα εμπεριέχεται σε κάθε κοινωνική δραστηριότητα του ατόμου (Goffman 1959). Ο Goffman έχει χαρακτηριστικά ονομάσει τα άτομα «διαχειριστές εντοπώσεων», θέλοντας να καταδείξει ότι κατά μία έννοια όλοι οι άνθρωποι είναι ηθοποιοί που χειρίζονται κατάλληλα τις κοινωνικές περιστάσεις, ώστε όσοι αλληλεπιδρούν μαζί τους ή απλώς παρευρίσκονται στην περίπτωση σχηματίζουν την εντύπωση που τα άτομα-ηθοποιοί επιδιώκουν. Υποστηρίζει μάλιστα ότι εκείνο που ενδιαφέρει τα άτομα είναι η αρτιότητα της παράστασης και όχι η ειλικρινής πρόθεση των πράξεών τους.

Χρονικό διάστημα στο νηπιαγωγείο ασχολούνταν με ελεύθερες δραστηριότητες χωρίς την καθοδήγηση της νηπιαγωγού. Κατά τις 9:30, όταν όλα τα παιδιά είχαν πλέον έλθει στο σχολείο, ξεκινούσε το σχολικό πρόγραμμα. Αυτό σημαίνει ότι όλα τα παιδιά όφειλαν να σταματήσουν να ασχολούνται με ό,τι έκαναν μέχρι εκείνη τη στιγμή και να συγκεντρωθούν όλα μαζί σε ένα χώρο μέσα στην τάξη, τον ονομαζόμενο «η παρεούλα». Εκεί συνήθως ξεκινούσε το πρόγραμμα της ημέρας. Επειδή στο εν λόγω νηπιαγωγείο εργαζόμουν για πρώτη φορά και δεν είχα εξοικειωθεί ακόμα με την εκπαιδευτική διαδικασία, παρέλειπα ένα σημαντικό τμήμα του εκπαιδευτικού προγράμματος, του οποίου μέχρι τότε δεν είχα αντιληφθεί τη σημασία που μπορούσε να έχει στην εκπαιδευτική πράξη. Παρέλειπα, δηλαδή, να πω στα παιδιά να κάνουν προσευχή. Συνήθως ξεκινούσα το εκπαιδευτικό πρόγραμμα αφού πρώτα δημιουργούσα διάφορα ερεθίσματα στην τάξη, ώστε να αποσπάσω την προσοχή των παιδιών από τις δραστηριότητες με τις οποίες ασχολούνταν μέχρι εκείνη τη στιγμή, και να τα συγκεντρώσω όλα μαζί στο χώρο της «παρεούλας». Αυτό, βέβαια, λειτουργούσε θετικά μερικές φορές, άλλες όμως όχι. Μερικές φορές επιτύχαινα την προσοχή μόνο ορισμένων παιδιών, ενώ κάποια άλλα έμεναν προσηλωμένα στη δραστηριότητα με την οποία ασχολούνταν μέχρι εκείνη τη στιγμή. Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρχει συνεχώς αναστάτωση μέσα στην τάξη. Κάποια παιδιά παρακολουθούσαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ενώ κάποια άλλα συνέχιζαν να παίζουν και είτε έκαναν φασαρία και δυσχέραναν τη διεξαγωγή του προγράμματος είτε μετά ήθελαν να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα και αυτά, ενώ το πρόγραμμα είχε ήδη ξεκινήσει. Αυτό, όπως καταλαβαίνει κανείς, προκαλούσε την αναστάτωση των άλλων παιδιών και εμπόδιζε την επιτυχημένη διεξαγωγή της εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Αξίζει νομίζω να αναφερθεί και η συνέχεια. Μία μέρα ερχόμενη στο σχολείο καθυστερημένα είδα μία συνάδελφος που είχε αναλάβει την επιτήρηση των παιδιών. Μπήκα στην τάξη κατά τη στιγμή που η συνάδελφος έλεγε στα παιδιά να διακόψουν τις δραστηριότητές τους και να συγκεντρωθούν όλοι μαζί για να ξεκινήσει η προσευχή. Αμέσως είδα τα παιδιά, αν και δυσανασχετούσαν, να μαζεύονται όλα μαζί στο χώρο της «παρεούλας» και να κάνουν προσευχή. Η προσευχή ήταν ένα σύντομο ποιηματάκι. Μετά, αφού έκαναν το σταυρό τους, κάθονταν στο χώρο της «παρεούλας». Σε αυτή την κατάσταση άφησε τα παιδιά η συνάδελφος και αμέσως, αφού τους ζήτησα συγγνώμη για την καθυστέρηση, ξεκίνησα το πρόγραμμα για πρώτη φορά με όλα τα παιδιά συγκεντρωμένα. Το περιστατικό αυτό με οδήγησε σε μία σειρά διαπιστώσεων: Καταρχάς, συνειδητοποίησα ότι είχα επικεντρωθεί στην οργάνωση δραστηριοτήτων και παρέλειπα ένα μέρος του εκπαιδευτικού προγράμματος που θεωρούταν τόσο αυτονόητο από τη διεύθυνση του σχολείου, ώστε δε μου ανέφεραν καν ότι έπρεπε να ξεκινάω την ημέρα με προσευχή. Από την άλλη πλευρά διαπίστωση ότι τα παιδιά με την αναγγελία της «προσευχής» σταματούσαν να ασχολούνται με οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα και μαζεύονταν στο χώρο της «παρεούλας». Από την επόμενη μέρα λοιπόν, χρησιμοποιούσα πλέον την ούτως ή άλλως προκαθορισμένη διαδικασία της προσευχής στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα και διαπίστωση ότι η «προσευχή» ήταν η μαγική λέξη που μέχρι τότε δεν είχα χρησιμοποιήσει, η λέξη κλειδί για να μπουν όλα τα παιδιά σε τάξη και να αρχίσουν οι οργανωμένες δραστηριότητες. Όταν έλεγα «προσευχή» τα παιδιά μάζευαν το εκπαιδευτικό υλικό με το οποίο ασχολούνταν μέχρι εκείνη τη στιγμή και συγκεντρώνονταν όλα μαζί για να ξεκινήσει το πρόγραμμα. Μετά, κάθονταν στα καρεκλάκια τους και περίμεναν από εμένα να τους καθοδηγήσω στο πρόγραμμα. Η ροή του εκπαιδευτικού προγράμματος ακολουθούσε ως φυσική εξέλιξη.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η επιθυμία της προερχόμενης από την Αλβανία μαθήτριας, της Αθανασίας, να την παρακολουθούν όλοι οι δάσκαλοι όταν εκφωνεί την προσευχή στηρίζεται στην ανάγκη της να αποδείξει σε όλο το σχολείο ότι είναι «σαν αυτούς». Όμως, όπως αναφέρει ο Goffman, ενώ ένας άνθρωπος παραμένει επιμελώς εντός ρόλου, ενόσω βρίσκεται στη σκηνή της ερμηνείας του, μπορεί να διακόψει το ρόλο του ή να βγει εκτός ρόλου, όταν νομίζει ότι κανένας δεν τον παρακολουθεί (Goffman 1996:194). Για την Αθανασία φαίνεται ότι η παρουσία όλων των μαθητών δεν αρκεί για να «δώσει την παράσταση». Υποστηρίζει ότι δεν θα είχε κανένα νόημα να εκφωνεί την προσευχή αν στο σχολείο δεν υπήρχαν οι δάσκαλοι να την παρακολουθούν. Τονίζει μάλιστα ότι αν μπορούσε να αλλάξει κάτι στον τρόπο που γίνεται η προσευχή αυτό θα ήταν να βγαίνουν όλοι οι δάσκαλοι έξω στην αυλή του σχολείου, κατά τη διάρκεια αυτής της τελετουργίας.

Γενικά, όπως έγινε φανερό και από τις συνεντεύξεις, οι περισσότεροι μαθητές / μαθήτριες που εκφωνούν την προσευχή πιστεύουν ότι με αυτό τον τρόπο θα επηρεάσουν την άποψη των συμμαθητών και των δασκάλων τους σχετικά με την εικόνα που έχουν σχηματίσει γι' αυτούς. Ένας δάσκαλος, Ο Γρηγόρης βλέπει στο σύνολο της τη σχολική προσευχή ως παράσταση, όπως και όλες τις θρησκευτικές εκδηλώσεις. Θεωρεί μάλιστα ότι τα άτομα «παίζουν υποκριτικά» το ρόλο τους και αντιδιαστέλλει τις χριστιανικές θρησκευτικές τελετουργίες από τις θρησκευτικές εκδηλώσεις άλλων θρησκειών, οι οποίες κατά την άποψη του δεν έχουν αυτό το θεατρικό χαρακτήρα.

6.6 «Μια γυναικεία δουλειά...»

Από όλες τις συνεντεύξεις αναδύθηκαν βασικές διαφοροποιήσεις που αφορούν στη συμπεριφορά των αγοριών και των κοριτσιών κατά τη σχολική προσευχή. Μαθητές/ μαθήτριες και δάσκαλοι/ δασκάλες συμφωνούν ότι τα κορίτσια επιδεικνύουν καλύτερη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της προσευχής και γενικά είναι περισσότερο υπάκουα. Αντίθετα, τα αγόρια θεωρούνται ατίθασα. Αρκετοί δάσκαλοι/ δασκάλες δήλωσαν ότι τα κορίτσια είναι προθυμότερα να εκφωνήσουν την προσευχή. Μία εκπαιδευτικός δήλωσε μάλιστα ότι η προσευχή είναι «γυναικεία δουλειά».

Σύμφωνα με τον Turner ταξινομήσεις κάθε είδους είναι δυνατόν να παρατηρηθούν στις τελετουργίες. Όπως υποστηρίζει, η τελετουργία είναι μία μετασηματιστική παράσταση που αποκαλύπτει βασικές ταξινομήσεις, κατατάξεις και αντιθέσεις της κοινωνικής διαδικασίας (Turner 1982). Μία μικρή διαφοροποίηση στην αντιμετώπιση σχολικής προσευχής ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια παρατήρησε και ο Κωνσταντίνου ο οποίος στην έρευνά του αναφέρει ότι τα κορίτσια με δυσκολία αρνήθηκαν να εκφωνήσουν τη σχολική προσευχή. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Κωνσταντίνου το γεγονός αυτό «υποδηλώνει πιθανώς τη διαφοροποιημένη αγωγή που παρέχεται στο οικογενειακό ή ευρύτερο περιβάλλον ανάμεσα στα δύο φύλα σε ζητήματα παράδοσης, θρησκείας κ.λ.π» (Κωνσταντίνου 1995β: 52).

6.7 «Έλληνες είμαστε, χριστιανοί ορθόδοξοι!»

Όπως υποστήριζαν αρκετοί εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα υπάρχει στενή σύνδεση μεταξύ της θρησκείας και της ελληνικής συνείδησης. Κατά την άποψη τους η σχολική προσευχή συμβάλει στο να εγχαραχθεί στη συνείδηση των μαθητών αυτή η σύνδεση και να σφυρηλατηθεί η ιδιότητα του Έλληνα. Η άποψη αυτή συνάδει με τη θέση των Illich και Karferer ότι, δηλαδή, οι τελετουργίες συμβάλλουν ώστε οι μαθητές να αποδεχθούν και να υιοθετήσουν το κυρίαρχο σύστημα αξιών που μεταδίδεται στο σχολείο (Illich και Karferer στον McLaren 1999: 26). Στην περίπτωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στο μεταβιβαζόμενο σύστημα αξιών συμπεριλαμβάνεται και σε επίπεδο επίσημων διακηρύξεων του ελληνικού κράτους η δημιουργία εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης (Eurydice 2006). Το γεγονός αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο. Η σύνδεση της θρησκείας με την ελληνική συνείδηση εντάσσεται στις προσπάθειες τους νεοσύστατου ελληνικού κράτους για τη δημιουργία ελληνικής συνείδησης. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι λίγα χρόνια μετά την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και συγκεκριμένα το 1836 θα έχει θεσπιστεί η υποχρεωτική προσευχή στα σχολεία ενώ το 1838 θα θεσπιστεί ο εορτασμός της εξέγερσης να γίνεται την ημέρα του ευαγγελισμού (Κατσιαμπούρα 2004). Σύμφωνα με την άποψη του Smith τέτοιου είδους συμβολισμοί και τελετουργίες είναι αποτελεσματικές στη δημιουργία ισχυρής εθνικής συνείδησης. (Smith 1998). Ο Kertzer, επίσης, έχει υποστηρίξει ότι οι τελετουργίες συμβάλλουν στο να δημιουργηθούν ισχυροί δεσμοί ανάμεσα σε τοπικές κοινότητες και σε μια ευρύτερη εθνική ολότητα. Έχει υποστηρίξει, μάλιστα, ότι η σύνδεση αυτή γίνεται

ισχυρότερη, όταν η τελετουργική δραστηριότητα πραγματοποιείται ταυτόχρονα σε όλη την εθνική επικράτεια (Kertzer 1988).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

7.1 Περίληψη και συμπεράσματα

Στόχος της έρευνας ήταν να διερευνηθεί το νόημα που προσδίδουν οι μαθητές / μαθήτριες και οι δάσκαλοι / δασκάλες στη σχολική προσευχή. Για την ερμηνεία του λόγου των υποκειμένων χρησιμοποιήθηκαν ως εννοιολογικό υπόβαθρο θεωρίες για την τελετουργία και το σύμβολο. Αναλυτικότερα, με βάση τις θεωρίες για την τελετουργία, η προσευχή παρέχει την ευκαιρία στους μαθητές / μαθήτριες να ενδυναμώσουν το «συναίσθημα του ανήκειν» και να δείξουν ότι αποτελούν μέλη της ομάδας που διεξάγει τη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα πνεύμα ομαδικότητας σε όλα τα μέλη του σχολείου, το οποίο δεν επιτρέπει να διασπαστεί η ενότητα της σχολικής κοινότητας. Το φαινόμενο αυτό γίνεται ευκολότερα κατανοητό αν ερμηνευτεί η σχολική προσευχή ως σύμβολο, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι να συσπειρώνει άτομα γύρω του, ακόμα και αν δε μοιράζονται όλοι το ίδιο νόημα για την ερμηνεία του συμβόλου.

Το γεγονός ότι η σχολική προσευχή δίνει τη δυνατότητα σε ορισμένα άτομα να ενδυναμώσουν την ταύτισή τους με τη σχολική κοινότητα, αποτελεί τη μια όψη αυτής της δραστηριότητας. Από την άλλη πλευρά, η σχολική προσευχή δυνητικά θα μπορούσε να αποτελέσει ένα συμβολικό σύνορο το οποίο διαχωρίζει αυτούς που ανήκουν στην σχολική κοινότητα από αυτούς που δεν ανήκουν. Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, βέβαια, δεν παρουσιάστηκε καμία περίπτωση μαθητή / μαθήτριας ή εκπαιδευτικού που να επιθυμεί να απέχει από τη σχολική προσευχή. Επομένως, στη συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ως συμβολικό σύνορο η σχολική προσευχή περικλείει όλους όσους ανήκουν στη σχολική κοινότητα και δεν «επιτρέπει» σε κανένα να διαφοροποιηθεί. Εξάλλου, όπως έχει υποστηρίξει ο Bourdieu κύριο χαρακτηριστικό των τελετουργιών δεν είναι μόνο να διαχωρίζουν αυτούς που ανήκουν σε μια συγκεκριμένη ομάδα από όσους δεν ανήκουν, αλλά και να μην επιτρέπουν σε όσους βρίσκονται ήδη μέσα μια ομάδα να παρεκκλίνουν

(Bourdieu 1999). Πράγματι, σύμφωνα με της απόψεις όλων των ατόμων που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα κανείς δεν θέλει να διαφοροποιηθεί από τη σχολική κοινότητα και τις τελετουργίες που διεξάγει. Ακόμα και εκείνοι οι μαθητές που δήλωσαν ξεκάθαρα ότι δεν ταυτίζονται με το ιδεολογικό περιεχόμενο της σχολικής προσευχής είπαν ότι παραβρίσκονται πάντοτε στη σχολική προσευχή.

Ένα ερώτημα ηθικής φύσεως που θα μπορούσε να προκύψει από το σχολιασμό αυτών των αποτελεσμάτων, είναι το κατά πόσο η σύσσωμη συμμετοχή των μαθητών / μαθητριών στη σχολική προσευχή αποτελεί αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής ή προκύπτει από την επιθυμία των παιδιών να μη διαφοροποιηθούν από την υπόλοιπη ομάδα του σχολείου. Θα μπορούσε, βέβαια, να υποστηρίξει κανείς ότι δεν έχει σημασία από πού πηγάζει η επιθυμία των μαθητών / τριών να παρίστανται στη σχολική προσευχή, αφού με τη συμβολή της συγκεκριμένης δραστηριότητας επιτυγχάνεται κάτι πολύ σημαντικό: ενισχύεται το «αίσθημα του ανήκειν» σε κάθε μαθητή ξεχωριστά ενώ παράλληλα επιτυγχάνεται η ενότητα όλης της σχολικής κοινότητας. Πάλι, όμως, προκύπτουν καινούρια ερωτήματα: Κατά πόσο η διαδικασία της σχολικής προσευχής συμβάλλει στην προαγωγή της ελεύθερης κριτικής σκέψης των παιδιών και στη δημιουργία σκεπτόμενων πολιτών; Μήπως τελικά ο επίσημα διατυπωμένος σκοπός της εκπαίδευση που είναι η δημιουργία σκεπτόμενων και υπεύθυνων πολιτών έρχεται σε αντίθεση με καθημερινές πρακτικές του σχολείου, όπως η τελετουργία της σχολικής προσευχής;

Επιπλέον, με βάση τα συμπεράσματα που αφορούν την ανάγκη των μαθητών / μαθητριών να μην ξεχωρίζουν από την σχολική κοινότητα τίθεται υπό αμφισβήτηση ο σχολικός κανονισμός που υποστηρίζει ότι κατοχυρώνει το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας επιτρέποντας σε όσους μαθητές / μαθήτριες δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι να μην παρίστανται στη σχολική προσευχή, ύστερα από γραπτή αίτηση των γονιών τους. Ο νόμος αυτός φαίνεται ότι καλύπτει μόνο τις ανάγκες των γονέων οι οποίοι δε συμμετέχουν καν στη σχολική προσευχή. Διότι από την πλευρά των παιδιών, εάν η σύνδεσή τους με τη σχολική κοινότητα ενισχύεται από συμβολικές τελετουργικές δραστηριότητες μέρος των οποίων αποτελεί η σχολική προσευχή, τότε οι μαθητές / μαθήτριες που δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι είτε θα επιλέξουν να απέχουν από τη σχολική προσευχή ενισχύοντας ταυτόχρονα μια δυνητική διάκριση από τη σχολική κοινότητα, είτε θα επιλέξουν να συμμετέχουν στη διαδικασία παρόλο που έχουν συνείδηση ότι η συγκεκριμένη δραστηριότητα δεν αποτελεί έκφραση των

προσωπικών τους θρησκευτικών πεποιθήσεων. Επομένως, γίνεται φανερό ότι το πολιτισμικό κεφάλαιο των παιδιών που δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι δε γίνεται σεβαστό και επιπλέον γίνεται προϊόν ενός έμμεσου εκβιασμού ο οποίος έχει την εξής μορφή: 'Η θα μείνεις πιστός στις προσωπικές σου πεποιθήσεις και θα επιλέξεις να μη συμμετέχεις στη σχολική προσευχή δεχόμενος παράλληλα τις συνέπειες ενός πιθανού διαχωρισμού από την υπόλοιπη ομάδα ή θα συμμετέχεις στη τελετουργία της κυρίαρχης πολιτισμικά ομάδας προκειμένου να ικανοποιήσεις τη βαθύτερη σου ανάγκη να ανήκεις σε αυτήν. Με βάση, λοιπόν, τις παραπάνω σκέψεις προτείνεται οι ερευνητικές προσπάθειες να στραφούν στην αναζήτηση σχολικών τελετουργιών οι οποίες προωθούν την ενότητα της σχολικής κοινότητας και δεν φέρουν τους μαθητές και τις μαθήτριες αντιμέτωπους με παρόμοια «διλήμματα».

Σύμφωνα με αρκετούς δασκάλους η προσευχή αποτελεί συστατικό στοιχείο της εθνικής υπόστασης των Ελλήνων και γι' αυτό πρέπει να διατηρηθεί και να καλλιεργηθεί. Η άποψη αυτή αποτελεί έκφραση του πολιτισμικού εθνικισμού, σύμφωνα με τον οποίο το έθνος αποτελεί ομοιογενή ομάδα και αδιαφοροποίητη οντότητα στη διάρκεια του χρόνου με συγκεκριμένα και αναλλοίωτα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Πράγματι, η τελετουργίες συμβάλλουν στην ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης και συνδέουν τις τοπικές κοινότητες με τον ευρύτερο εθνικό οργανισμό. Ορισμένοι, όμως, δάσκαλοι / δασκάλες εκφράζουν επιφυλάξεις για το περιεχόμενο του θεσμού της σχολικής προσευχής στο χώρο του σχολείου και επιθυμούν την κατάργησή της αναγνωρίζοντας την ύπαρξη μαθητών διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης, οι οποίοι δηλώνουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Διαφέρεται, δηλαδή – σύμφωνα πάντα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας – μια τάση διαχωρισμού της εθνικής συνείδησης από τη θρησκευτική πίστη.

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι μαθητές / τριες δε συνδέουν την εθνική συνείδηση με τη θρησκευτική πίστη. Μια προσεκτικότερη, όμως, μελέτη της έρευνας οδηγεί στη διαπίστωση ότι ένα τέτοιο συμπέρασμα δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί. Ο λόγος που καθιστά αδύνατη τη διατύπωση του συγκεκριμένου συμπεράσματος είναι, διότι στα πλαίσια της παρούσας έρευνας δεν περιλήφθηκαν στον οδηγό συνέντευξης της έρευνας ερωτήματα τα οποία θα διερευνούσαν το κατά πόσο η σχολική προσευχή στη συνείδηση των παιδιών συνδέεται με τη δημιουργία της εθνικής συνείδησης. Προκειμένου να διερευνηθεί κάτι τέτοιο έπρεπε τα ερωτήματα να στηρίζονται στα χαρακτηριστικά της παιδικής σκέψης. Τα ερωτήματα

της παρούσας έρευνας, όμως, ήταν «ανοικτά» και έδιναν το περιθώριο στα ίδια τα υποκείμενα να μιλήσουν για θέματα που θεωρούσαν ιδιαίτερα σημαντικά. Με βάση τις παραδοχές της παρούσας προσέγγισης δεν ήταν δυνατόν η ερευνητική προσπάθεια να στηριχθεί σε ερωτήματα τα οποία θα έθεταν εκ των προτέρων μια πρώτης μορφής κατηγοριοποίηση στο υπό διερεύνηση θέμα. Εφόσον, όμως, διαπιστώθηκε ότι ορισμένοι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται τη σχολική προσευχή ως ένα εθνικό σύμβολο, θα είχε ενδιαφέρον σε μια μελλοντική έρευνα να διερευνηθεί αν ισχύει το ίδιο και για τους μαθητές / μαθήτριες.

Ο σχηματισμός συστάδων ερμηνεύθηκε ως διαβατήρια τελετουργία με την έννοια ότι βοηθά τα παιδιά να εισαχθούν στις αρμοδιότητες και τους ρόλους που απορρέουν από την είσοδό τους στο χώρο του σχολείου. Από την πλευρά των παιδιών η αποδοχή των συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων και ρόλων ισοδυναμεί με την αποδοχή μιας ορισμένης τάξης πραγμάτων και μιας συγκεκριμένης εκπαιδευτικής αρχής που επιβάλλει πρότυπα συμπεριφοράς και ασκεί τα παιδιά στην πειθαρχία.

Η εκφώνηση της σχολικής προσευχής μπορεί να αναλυθεί ως παράσταση. Το παιδί-ηθοποιός εκφωνώντας την προσευχή έχει ως στόχο να επηρεάσει με κάποιο τρόπο τη γνώμη του κοινού που το παρακολουθεί. Στο πλαίσιο της παράστασης δεν έχει σημασία η ηθική διάσταση του νοήματος της πράξης, αλλά η πειστική ερμηνεία της.

Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι η παρούσα έρευνα ανέδειξε και ένα άλλο ένα σημαντικό συμπέρασμα: η σχολική προσευχή συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου παιδαγωγικού κλίματος που δεν περιορίζεται μόνο στην παιδαγωγική επικοινωνία εκπαιδευτικού-μαθητών, όπως υποστήριξε ο Κωνσταντίνου (1995 β), αλλά επηρεάζει και την επικοινωνία ανάμεσα στους ίδιους τους μαθητές. Η έρευνα αυτή -σε συνδυασμό με την έρευνα του Κωνσταντίνου (1995β)- θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη από πολλούς αρμόδιους ως ένα βοήθημα στο σχεδιασμό εκπαιδευτικής πολιτικής, ώστε να ξεκινήσει ένας διάλογος σχετικός με την αναγκαιότητα της ύπαρξης ή όχι της σχολικής προσευχής.

7.2 Θέματα για περαιτέρω μελέτη

Η συγκεκριμένη έρευνα γεννά και άλλα ερωτήματα που χρήζουν επιστημονικής μελέτης. Ένα θέμα που θα χρήζει μελέτης είναι κατά πόσο η σχολική προσευχή στη

δευτεροβάθμια εκπαίδευση εκλαμβάνεται ως μία δραστηριότητα μέσω της οποίας τα άτομα επιχειρούν να ταυτιστούν με τη νοοτροπία της ομάδας. Υπάρχουν άραγε περιπτώσεις κατά τις οποίες η σχολική προσευχή λειτουργεί ως όριο που αποδυναμώνει την ταύτιση των ατόμων με μία συγκεκριμένη ομάδα; Ποιο νόημα προσδίδουν τα άτομα στη σχολική προσευχή σε αυτές τις περιπτώσεις; Ποιες άλλες σχολικές δραστηριότητες συμβάλλουν στην ενδυνάμωση του συναισθήματος του «ανήκειν»; Και ποιες δραστηριότητες συμβάλλουν στην περιχαράκωση των μαθητών σε συγκεκριμένα όρια;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- ΑΒΔΕΛΑ, Ε. (1997) «Χρόνος, Ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο», στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 49-71.
- ANDERSON, B. (1997) *Φαντασιακές κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.
- BENINCASA, L. (2003) Πανεπιστημιακές σημειώσεις του μαθήματος *Πολιτισμός και εκπαίδευση*, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής & Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- BOURDIEU, P. (1999) *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- BRUNER, J. (1997) *Πράξεις νοήματος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- GEERTZ, C. (2003) *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- ΓΚΕΦΟΥ - ΜΑΔΙΑΝΟΥ, Δ (χ.χ.) Πανεπιστημιακές σημειώσεις του μαθήματος *Εισαγωγή στην κοινωνική ανθρωπολογία*, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- ΓΚΕΦΟΥ - ΜΑΔΙΑΝΟΥ, Δ. (1998) *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: σύγχρονες τάσεις*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Α. (1998) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: 1895-1967*, τόμος Β, εκδ. Εστία, Αθήνα.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α. (1998) *Ρατσισμός: κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α & ΜΑΡΚΟΥ, Γ. (2003) *Παλλινოსτούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση*, τευχ.Α, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα.

ΓΝΩΣΙΣ: *ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ* (2006) Δελμούζος Αλέξανδρος, προσβάσιμο: <www.gnwsis.gr/pmwiki.php?n=Main>, τελευταία επίσκεψη 20-5-07.

GELLNER, A. (1992) *Εθνη και εθνικισμός*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

GOFFMAN, E. (1996) *Συναντήσεις: δυο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ, Μ. (1989) *Μετανάστευση και Εκπαίδευση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - ΚΟΤΣΩΝΗ, Σ & ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Σ. (1996) *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.

ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Α. (1998). *Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος: «Μόνο η Εκκλησία θα σώσει το Έθνος»*, εκδ. Πολίτης, Αθήνα, τχ 56, σ.19-23.,

ΖΑΜΠΕΤΑ, Ε. (2003) *Σχολείο και θρησκεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

ΖΗΓΟΣ, Σ. (1995) *Θρησκευτική αγωγή και σχολική φοίτηση: τα Θρησκευτικά στο σχολείο*, εκδ. Άριστον Λιβαδειά.

ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ, Σ. (1998) «Ο Θεός επιστρέφει στην Ευρώπη; Δοκίμιο για τη θρησκευτική δυνατότητα άθεης θρησκείας» στο Ζ. Ντανιέλ *Ο Θεός είναι Φανατικός: Δοκίμιο για τη Θρησκευτική ανικανότητα του πιστεύειν*, εκδ. Πόλις, Αθήνα.

ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Κ. (1999) «Οι συνέπειες της μαζικής εισροής προσφύγων», *Το Βήμα της Κυριακής*, 19 Δεκεμβρίου 1999, σ. 14.

ΚΑΣΤΕΛΛΑΝ, Ζ. (1991) *Η Ιστορία των Βαλκανίων (14^{ος} -20^{ος} αιώνας)*, εκδ. Γκοβόστη Αθήνα.

ΚΑΤΣΙΑΜΠΟΥΡΑ, Γ. (2004) «Το κρυφό σχολείο και ο Γρηγόριος Ε», *Η Αυγή*, προσβάσιμο <http://193.218.80.70/cgi-bin/hwebpressrem.exe?-A=350203&-w=&-V=hpress_int&-P>, τελευταία επίσκεψη: 15-4-07.

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1997) «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, σ.53-131.

ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗΣ, Ν. (2002) «Παραδοσιακή θρησκεία και κοινωνία στην ύστερη νεωτερικότητα» στο Θ. Λιποβατς, Ν. Δεμερτζής & Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, σ.56-92.

ΚΩΝΟΡΤΑΣ, Π. (2001) «Το αυτοκέφαλο και ο Πατριάρχης», *Το Βήμα της Κυριακής*, Κυριακή 15 Ιουλίου, σ, Β 55.

- CHANDLER, D. (1994) *Σημειωτική για αρχάριους: πλεονεκτήματα της σημειωτικής ανάλυσης*, προσβάσιμο: <://www.aber.ac.uk/~dgc/semiotic.html> τελευταία επίσκεψη:18-1-07.
- COHEN, L. & MANION, L. (1994) *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα.
- ΚΥΡΙΑΖΗ, Ν. (2001) *Η κοινωνιολογική έρευνα: κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Χ. (1995α) «Σχολείο και προσευχή στη λυδία λίθο των μαθητών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 85, σ. 47-53.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Χ. (1995β) «Η προσευχή ως μέσο αυταρχισμού, εξουσίας και δύναμης στη σχολική αγωγή», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 82-83, σ. 137-150.
- ΛΑΒΔΑΣ, Κ. (1999) «Η πολυπολιτισμικότητα και η θεωρητική κληρονομιά του εθνικού κράτους», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τχ. 2-3, σ. 27-52.
- LABURTHE - TORLA, PH & WARNIER, J.P. (2003) *Εθνολογία-Ανθρωπολογία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.
- ΛΙΤΣ, Ε. (1993) *Πολιτισμός και επικοινωνία: Η λογική της διαπλοκής των συμβόλων*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.
- ΛΟΪΖΟΣ, Π. (1992) «Εθνογραφία, φιλική προς τους Χρήστες: Προβλήματα μεθόδου και γραφής στην ανθρωπολογία» στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 374-403.
- ΛΥΔΑΚΗ, Α. (2001) *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.
- ΜΑΓΟΣ, Κ. (2005) «Συνέντευξη ή παρατήρηση; Η έρευνα στη σχολική τάξη», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τχ. 10, σ. 6-19.
- ΜΑΖΑΟΥΕΡ, Μ. (2004) *Τα Βαλκάνια*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.
- ΜΑΚΡΙΑΔΗΣ, Β. (2001) «Τα θρησκευτικά σύμβολα και ο κίνδυνος της απολυτοποίησης», *Το Βήμα της Κυριακής*, Κυριακή 7 Ιανουαρίου, σ. Β08.
- ΜΑΚΡΥΝΙΩΤΗ, Δ. (1996) «Erving Goffman: η μικροκοινωνιολογία της καθημερινής ζωής» στο Ε. Goffman *Συναντήσεις: Δυο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 9-53.

- ΜΑΝΕΣΗΣ, Α. & ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Γ. (1986) *Το Σύνταγμα του 1975 / 1986*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.
- ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Α. (2000) *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος: Στη σκιά των ταυτοτήτων*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.
- ΜΑΡΚΟΥ, Γ. (2003) *Η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, εκδ. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα.
- ΜΑΥΡΟΓΙΩΡΓΟΣ, Γ. (2001) «Υ.Γ. στις εξετάσεις: ένα υστερόγραφο διαπιστώσεων και εκτιμήσεων γύρω από τη διεξαγωγή των γενικών εξετάσεων» στο *Σχολείο: διδασκαλεία και αξιολόγηση*, τόμ. Β', εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, σ.137.
- ΜΙΚΡΑΚΗΣ, Α. (1998) «Εμείς και οι “άλλοι”, οι διαφορετικοί, οι ξένοι: Η σύγκρουση στο συμβολικό πεδίο» στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο - Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ.728-737.
- ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ – ΒΕΙΚΟΥ, Χ.(χ.χ) «Ορθολογισμός και σχετικισμός», *Λεβιάθαν: τριμηνιαία έκδοση της εταιρίας έρευνας και μελέτης του πολιτισμού και της κουλτούρας*, 10, προσβάσιμο:<http://www.leviathan.gr/LEV10/Χριστίνα%20ΜιχαλοπουλουΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ%20ΚΑΙ%20ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣΡ1.htm/>, τελευταία επίσκεψη: 19/4/07.
- McCRONE, D. (2000). *Η κοινωνιολογία του εθνικισμού, οι αυριανοί μας πρόγονοι*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΜΠΕΡΓΚΕΡ, Π. & ΛΟΥΚΜΑΝ, Τ. (2003) *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας: Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*, εκδ. Νήσος, Αθήνα.
- Ν.Π. (2000, Οκτώβριος). Της απαγόρευσε το “Πάτερ ημών. δικαιωματικά! Ηλεκτρονική επιθεώρηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τχ. 7. προσβάσιμο: <<http://www.greekhelsinki.gr/dikaiomatika/07/stiles/aytodikaiws/02.htm>>, τελευταία επίσκεψη 21/3/2007.
- ΝΙΚΑΣ, Α. (1991). *Εκκλησία και Παιδεία*, εκδ. Πορεία, Αθήνα.
- ΝΟΥΤΣΟΣ, Μ. (χ.χ). *Διαπολιτισμική παιδαγωγική*, προσβάσιμο:

<<http://rep.uoi.gr/enoutsos/diapolitismiki.htm>>, τελευταία επίσκεψη: 15-5-2007.

ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Μ. (2006) *Οι γάμοι μεταξύ Ελλήνων με αλλοδαπούς στην Κέρκυρα: Δίγλωσση οικογένεια και πρωτοβάθμια εκπαίδευση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ξένων Γλωσσών Μετάφρασης και Διερμηνείας, Κέρκυρα.

ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε. Π.(1984) *Α. Δελμούζος: η ζωή και το έργο του*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

ΠΗΓΙΑΚΗ, Π. (1988) *Εθνογραφία: η μελέτη της ανθρώπινης διάστασης στην κοινωνική και παιδαγωγική έρευνα*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα.

ΠΛΕΞΟΥΣΑΚΗ, Ε. (2003) Κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης. Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2002-2004 (ΥΠ.Ε.Π.Θ, Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ, Μέτρο, 1.1.), Σειρά: Κλειδιά και Αντικλειδιά, Επιστημονική Υπεύθυνη: Αλεξάνδρα Ανδρούτσου, προσβάσιμο: <www.kleidiakaiantikleidia.net>, τελευταία επίσκεψη:15-6-2006.

ΠΡΕΤΕΝΤΕΡΗΣ, Ι. (2003) «Τ.Υ, θρησκεία, οικογένεια», *Το Βήμα της Κυριακής*, Κυριακή 9 Νοεμβρίου, σ. Α09.

SHERRARD, PH. (1971) *Δοκίμια για το νέο Ελληνισμό*, εκδ. Σύνορο, Αθήνα.

SCHOOLIGANS (2006) Προσευχή: «Πες την προσευχή αλλιώς θα σ' αποβάλλω», *Schooligans on line*, τχ. 7

Προσβάσιμο: <<http://www.theschooligans.gr/articlesnew.php?aid=47>>.

τελευταία επίσκεψη 13/4/2007.

ΩΤΗΡΕΛΗΣ, Γ. (1999) «Ο χωρισμός κράτους – εκκλησίας: η αναθεώρηση που δεν έγινε», στο Δ.Κ., Χριστόπουλος (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*. ΚΕΜΟ & Κριτική, Αθήνα, σ.21-78.

ΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Λ. (2002) *Ανθρωπολογία και Εκπαίδευση: Τι μπορεί να προσφέρει η πολιτισμική ανθρωπολογία στην εκπαίδευση*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

FREEDEN, M. (2006) *Ιδεολογία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

ΤΕΡΖΑΚΗΣ, Φ. (1997) *Μελέτες για το ιερό*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

ΤΑ ΝΕΑ (2002) Διαφορετικές θρησκείες στην ίδια τάξη, *Τα Νέα on line*, 30-11-2002, σ. Ρ53, Κωδ. Άρθρου Α17504Ρ531: Προσβάσιμο: <[http:// ta.nea.dolnet.gr /](http://ta.nea.dolnet.gr/)

neaweb /neafire.print_unique?e= A& F=17504&m=P5 aa=1.>Τελευταία
επίσκεψη 11-7-2002.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- BELL, G. (1992) *Ritual theory, ritual practice*, Oxford University Press, New York.
- BENINCASA, L. (1997) *A journey, a struggle, a ritual: higher education and the -entrance examinations in a Greek province town*, Stockholm University, Institute of International Education, Stockholm.
- BODGAN, R.C & BIKLEN, S.C. (1982) *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*, Allyn and Bacon, Boston & London.
- BOWIE, F. (2000) *The anthropology of religion*, Blackwell, Malden, Mass.
- COHEN, A. P. (1985) *The symbolic construction of community*, Routledge, London-New York.
- CHANDLER, D. (1994) *Semiotics for beginners*,
προσβάσιμο: <[://www.aber.ac.uk/~dgc/semiotic.html](http://www.aber.ac.uk/~dgc/semiotic.html)> τελευταία επίσκεψη: 18-1-07.
- ELDER, C. & COBB, R. (1983) *The political uses of symbols*, Longman, New York.
- EURYDICE the information network of education in EUROPE (2006), προσβάσιμο: <<http://194.78.211.243/Eurybase/Application/frameset.asp?country=GR&language=E>> τελευταία επίσκεψη 15/3/07.
- GOETZ, J.P. & LECOMPTE, M.D. (1984) *Ethnography and qualitative design in educational research*, Academic Press, New York.
- GOFFMAN, E. (1959) *The presentation of self in every day life*, Penguin, London.
- HAMILTON, M. (2003) *The sociology of religion: theoretical and comparative perspectives*, Routledge, London & New York.
- HAMMERSLEY, M & ATKINSON, P. (1995) *Ethnography: Principles in practice*, Routledge, London.
- HANSEN, D. (1989) «Getting down to business: the moral significance of classroom beginnings», *Anthropology and education quarterly*, vol. 20, σ. 259-274.
- HEARY, C.M. & HENNESSY, E. (2002) «The use of focus group interviews in Paediatric health care research», *Journal of Paediatric Psychology*, vol. 27, σ. 47-57.
- HENDRY, J. (1999) *An introduction to social anthropology: Others people's worlds*, McMillan Press, London.
- KERTZER, D. (1988) *Ritual: politics and power*, Yale University Press, London.

- La FONTAINE, J.S. (1977) «The power of rights», *Man*, New Series, vol. 12, No.3/4, σ. 421-437.
- LEWIS, G. (1980) *Day of shining red*, Cambridge University Press, New York.
- LEWIS, M. (1995) Focus group interviews in qualitative research: A review of the -literature, πρόσβασιμο: <<http://www.scu.edu.au/schools/gcm/ar/arr/arrow/rlewis.html#Origins>>, τελευταία επίσκεψη: 20-8-2006.
- McCADDEN, B.M. (1997) «Let's get our houses in order: The role of transitional rituals in constructing moral kindergartners», *The Urban Review*, vol. 29, σ. 239-252.
- McLAREN, P. (1999) *Schooling as a ritual performance: towards a political economy of educational symbols and gestures*, Rowman & Littlefield Publishers, New York.
- MORGAN, D.L. (1996) «Focus groups», *Annual Review of Sociology*, vol. 22, σ. 129- 152.
- ORTNER, S. (1979) «On key symbols», στο W.A Lessa & E.Z. Vogt, (επιμ.) *Reader in comparative religion: an anthropological approach*, Harper Collins, New York, σ. 92- 98.
- PARKER, W.C. (1984) «Interviewing children: Problems and promise» *The Journal of Negro Education*, vol. 53, no.1, σ. 18-84.
- PATTON, M. (1987) *How to use qualitative methods in evaluation*, Sage Publications, London.
- PEDERSEN, W. (1994) «Rites of passage in high modernity, the Invention of tradition», *Young Nordic Journal of Youth Research*, no. 1, vol. 2, Πρόσβασιμο: <<http://www.alli.fi/youth/research/ibyr/young/1994-1/artikkelPedersen1-94.htm>> τελευταία επίσκεψη 20/8/2006.
- QUANTZ, R. (1999) «School ritual as performance: A reconstruction of Durkheim's and Turner's uses of ritual», *Educational Theory*, vol. 49, σ. 493-513.
- SEIDMAN, I. (1998) *Interviewing as qualitative research: a guide for researchers in Education and the Social Sciences*, Teacher Collage Press, New York and London.
- SMITH, A. (1998) *The ethnic origins of nations*, Blackwell Basil, New York.
- SPRADLEY, J. (1979) *The ethnographic interview*, Holt Rinehart & Winston, New York.

- TURNER, V. (1967) *The forest of symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Cornell University Press, Ithaca: New York.
- TURNER, V. (1975) «Symbolic Studies», *Annual Review of Anthropology*, vol. 4, σ. 145-161.
- TURNER, V. (1982) *From ritual to theatre: The human seriousness of play*. PAJ Publications, New York.
- WILLMS, J. D. (2003) *Student engagement at School: A sense of belonging and participation*, Organization for Economic Co-operation and Development, Paris, πρόσβαση: <http://www.oecd.org/document/52/0,2340,en_322523_51_32_236159_336886281_1_1_1.00.htmlA_B>, τελευταία επίσκεψη 21/8/2006.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

Στον οδηγό συνέντευξης περιλαμβάνονται οι ερωτήσεις που τέθηκαν στους μαθητές / μαθήτριες και στους εκπαιδευτικούς. Στην πρώτη ομάδα περιλαμβάνονται ερωτήσεις κοινές για μαθητές / μαθήτριες και για εκπαιδευτικούς, στη δεύτερη ομάδα οι ερωτήσεις αφορούν μόνο στους εκπαιδευτικούς, ενώ στην τρίτη ομάδα οι ερωτήσεις αφορούν μόνο στους μαθητές.

A. Ερωτήσεις κοινές για μαθητές / μαθήτριες και εκπαιδευτικούς

- Θα ήθελα να περιγράψετε τον τρόπο, σύμφωνα με τον οποίο διεξάγεται η πρωινή σχολική προσευχή.
- Εσείς που βρίσκεστε συνήθως την ώρα της σχολικής προσευχής; Τι πρέπει να κάνετε;
- Τι νόημα έχει για εσάς προσωπικά η συμμετοχή στη σχολική προσευχή;
- Ποια είναι τα συναισθήματά σας κατά τη διάρκεια αυτής της δραστηριότητας;
- Για ποιο λόγο νομίζετε ότι γίνεται προσευχή στα σχολεία;
- Υπάρχει κάτι που θα ήθελες να αλλάξετε στον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο γίνεται η σχολική προσευχή;
- Όλα τα παιδιά λένε την προσευχή ή κάποια συγκεκριμένα;

B. Ερωτήσεις για εκπαιδευτικούς

- Πιστεύετε ότι πρέπει να γίνεται προσευχή σε ένα σχολείο στο οποίο υπάρχουν μαθητές / μαθήτριες με διαφορετικά θρησκευόμενα; Πως δικαιολογείτε την άποψή σας;

- Πως αντιμετωπίζετε τους μαθητές / μαθήτριες οι οποίοι δεν επιθυμούν να συμμετέχουν στη σχολική προσευχή;
- Υπάρχει κάτι το οποίο σας ενοχλεί στη διαδικασία τη σχολικής προσευχής;

Γ. Ερωτήσεις για μαθητές/ μαθήτριες

- Έχεις πει ποτέ την προσευχή; Πως ένιωθες; Τι σκεφτόσουν εκείνη τη στιγμή;
- Ποιο από το δύο προτιμάς; Να λες την προσευχή ή να κάθεται στις γραμμές; Δικαιολόγησε την άποψη σου.
- Συνήθως σε ποιο σημείο των γραμμών κάθεται; Μπροστά; Πίσω; Στη μέση; Όπως τύχει; Γιατί επιλέγεις τη συγκεκριμένη θέση;
- Τι συμβαίνει στις γραμμές την ώρα που κάποιο παιδί λέει την προσευχή;
- Αν ήσουν δάσκαλος/α και μπορούσες να αλλάξεις κάτι στον τρόπο που γίνεται η προσευχή θα άλλαζες κάτι ή θα την άφηνες έτσι όπως είναι; Δικαιολόγησε την άποψη σου.

ΟΙ ΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ ΣΤΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

Πίνακας 1. Χώρα καταγωγής των γονέων και Θρήσκευμα των μαθητών που συμμετείχαν στην έρευνα. Σχολική τάξη που παρακολουθούσαν όταν πήραν μέρος στην έρευνα.

ΟΝΟΜΑΤΑ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΧΩΡΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΠΑΤΕΡΑ	ΧΩΡΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ	ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ	ΤΑΞΗ
Αθανασία	Ελλάδα	Ελλάδα	Χριστιανή Ορθόδοξη	Πέμπτη
Γιάννης	Ελλάδα	Ελλάδα	Μάρτυρας Ιεχωβά	Έκτη
Γιώργος	Ελλάδα	Ιταλία	Δε δήλωσε θρήσκευμα	Πρώτη
Ειρήνη	Ελλάδα	Ελλάδα	Χριστιανή Ορθόδοξη	Πέμπτη
Ελευθερία	Ελλάδα	Γερμανία	Πεντηκοστιανή	Έκτη
Κάτια	Ελλάδα	Ελλάδα	Χριστιανή Ορθόδοξη	Τρίτη
Κώστας	Ελλάδα	Αγγλία	Δε δήλωσε θρήσκευμα	Πρώτη
Λουκάς	Γερμανία	Γερμανία	Δήλωσε ότι δεν είναι Χριστιανός.	Τετάρτη
Μαρία	Αλβανία	Αλβανία	Χριστιανή Ορθόδοξη	Τετάρτη
Σπύρος	Ελλάδα	Ελλάδα	Χριστιανός Ορθόδοξος	Πρώτη
Τζον	Αγγλία	Αγγλία	Άθεος	Τετάρτη
Χρύσα	Αλβανία	Αλβανία	Δε δήλωσε θρήσκευμα	Πρώτη
Ιράλντο	Αλβανία	Αλβανία	Δε δήλωσε θρήσκευμα	Τρίτη
Μάρκος	Ελλάδα	Ελλάδα	Χριστιανή Ορθόδοξη	Πέμπτη
Αγγελική	Αλβανία	Αλβανία	Δε δήλωσε θρήσκευμα	Τετάρτη
Κορίνα:	Ελλάδα	Ελλάδα	Χριστιανή Ορθόδοξη	Τετάρτη

Πίνακας 2. Χώρα καταγωγής των δασκάλων, ηλικία, τάξη στην οποία διδάσκουν και θρήσκευμα.

ΔΑΣΚΑΛΟΙ	ΧΩΡΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΗΛΙΚΙΑ	ΘΕΣΗ	ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ
Γεωργία	Ελλάδα	35 ετών	Έκτη τάξη	Χριστιανή Ορθόδοξη
Γιάννης	Ελλάδα	25 ετών	Τρίτη τάξη	Χριστιανός Ορθόδοξος
Γρηγόρης	Ελλάδα	52 ετών	Πέμπτη τάξη	Χριστιανός Ορθόδοξος
Δανάη	Ελλάδα	27 ετών	Έκτη τάξη	Χριστιανή Ορθόδοξη
Δημήτρης	Ελλάδα	25 ετών	Τρίτη τάξη	Χριστιανός Ορθόδοξος
Ελπίδα	Ελλάδα	46 ετών	Έκτη τάξη	Χριστιανή Ορθόδοξη
Κώστας	Ελλάδα	50 ετών	Διευθυντής	Χριστιανός Ορθόδοξος
Μιχάλη	Ελλάδα	42 ετών	Πέμπτη τάξη	Χριστιανός Ορθόδοξος
Παντελής	Ελλάδα	35 ετών	Τετάρτη τάξη	Χριστιανός Ορθόδοξος
Σταμάτης	Ελλάδα	43 ετών	Πέμπτη τάξη	Χριστιανός Ορθόδοξος

Α. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΜΕ ΠΑΙΔΙΑ

Ι. ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

1. ΓΙΑΝΝΗΣ

Ερευνήτρια: Θα μπορούσες να μου περιγράψεις πως γίνεται η προσευχή;

Γιάννης: Λέμε το πάτερ ημών .

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου περιγράψεις πως κάθεστε στο χώρο;

Γιάννης: Καθόμαστε όρθιοι και μας λέει ο κύριος διευθυντής να βάλουμε τα χέρια ανάπαυση, προσοχή και εμείς το κάνουμε και κάνουνε τον σταυρό τους.

Ερευνήτρια: Εσύ τι κάνεις;

Γιάννης: Εγώ κάθομαι εκεί και μόνο που δεν λέω την προσευχή και δεν κάνω τον σταυρό μου και απλώς κάνω αυτά που λέει ο κύριος και όταν λένε τα παιδιά καλημέρα, λέω και εγώ.

Ερευνήτρια: Εσύ πως νιώθεις που είσαι εκεί, θα ήθελες να συμμετέχεις με τα άλλα παιδιά και να κάνεις ότι κάνουνε και αυτά;

Γιάννης: Όχι, γιατί κάθε παιδί, κάθε άτομο έχει τη δικιά του θρησκεία και όπως αυτά θέλουνε να κάνουνε τη δικιά τους προσευχή και τους αρέσει, έτσι και εμένα μου αρέσει να κάνω τη δικιά μου.

Ερευνήτρια: Εσύ πως την κάνεις τη δικιά σου προσευχή;

Γιάννης: Μόνος μου.

Ερευνήτρια: Και τη λες από μέσα σου;

Γιάννης: Και από μέσα μου και από έξω μου.

Ερευνήτρια: Δηλαδή, την ώρα που κάνουνε τα παιδιά την προσευχή εσύ λες τη δικιά σου προσευχή από μέσα σου;

Γιάννης: Όχι, αλλά μπορεί να το κάνω το πρωί πριν φύγω από το σπίτι ή εκείνη την ώρα ή μετά όπως πηγαίνουμε.

Ερευνήτρια: Θα ήθελες να μην είσαι καθόλου εκεί που γίνεται η προσευχή;

Γιάννης: Όχι, αφού μπορώ να το κάνω να μην είμαι καθόλου, αλλά εγώ το θέλω να είμαι εκεί.

Ερευνήτρια: Γιατί ;

Γιάννης: Έτσι, για να είμαι με τα παιδιά, με τους φίλους μου.

Ερευνήτρια: Σου αρέσει δηλαδή να είσαι με τα παιδιά;

Γιάννης: Μου αρέσει...ε κοιτάζτε να δείτε... μου έχει τύχει άμα θέλω να μην κάθομαι, αλλά εγώ μετά επειδή μετά φεύγουμε και πάμε όλοι μαζί στην τάξη, κάθομαι.

Ερευνήτρια: Προτιμάς δηλαδή παρόλο που δεν συμφωνείς με την προσευχή να είσαι με τους φίλους σου στις γραμμές και απλώς να μη λες την προσευχή;

Γιάννης: Όχι δεν το προτιμώ αυτό...ναι, θέλω μετά να φεύγουμε γιατί η τάξη μας είναι λίγο πιο έξω θέλω να φεύγουμε όλοι μαζί, γιατί καμία φορά είναι κλειδωμένη.

Ερευνήτρια: Μόνο αυτό ή σου αρέσει που είσαι με τους φίλους σου κιόλας;

Γιάννης: Όχι δεν με απασχολεί. Τους βλέπω και το πρωί.

Ερευνήτρια: Και εκεί κάτω στις γραμμές που κάθονται τα παιδιά τι γίνεται συνήθως;

Γιάννης: Όταν το παιδί που λέει την προσευχή κάνει το σταυρό του, το κάνουν και αυτά.

Ερευνήτρια: Κάνουν ησυχία ή μιλάνε τα παιδιά;

Γιάννης: Μιλάνε, γελάνε....

Ερευνήτρια: Ποιοι μιλάνε και γελάνε, αυτοί που είναι μπροστά, πίσω στην μέση της γραμμής; Ποιοί;

Γιάννης: Τα περισσότερα παιδιά.

Ερευνήτρια: Και είναι ωραίο; είναι ευχάριστο αυτό;

Γιάννης: Για αυτούς, γιατί το παιδί που είναι πάνω δεν του αρέσει.

Ερευνήτρια: Και συνήθως μιλάνε για το παιδί που είναι πάνω και λέει την προσευχή ή για άσχετα πράγματα;

Γιάννης: καμία φορά το κάνει με το ανάποδο χέρι και κοροϊδεύουνε και μιλάνε λένε διάφορα...

Ερευνήτρια: Αν ήσουν δάσκαλος τι θα άλλαζες στην διαδικασία που γίνεται η προσευχή;

Γιάννης: Αν είχα πάλι την ίδια θρησκεία ή άλλη; Αν είχα την θρησκεία που έχω θα καθόμουνα μέσα και δεν θα άλλαζα τίποτα σε σχέση με την προσευχή. Σε σχέση με το μάθημα μου θα άλλαζα. Δηλαδή θα έκανα το μάθημα μου, δε θα είχα πρόβλημα με τα παιδιά. Την επόμενη ώρα έχουμε θρησκευτικά και εγώ δεν θα κάνω θρησκευτικά.

Ερευνήτρια: Στον τρόπο που γίνεται η προσευχή δεν θα ήθελες να αλλάξει τίποτα;

Γιάννης: Όχι δεν έχω πρόβλημα και δεν μου αρέσει τίποτα σε αυτό. Με ενδιαφέρει πως θα κάνω εγώ τη δικιά μου προσευχή.

Ερευνήτρια: Θα ήθελες να καταργηθεί η προσευχή ;
Γιάννης: Όχι γιατί κάθε άνθρωπος έχει την προσευχή του.

2. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Ερευνήτρια: Θα ήθελες να σηκωθείς να πες την προσευχή;
Ελευθερία: Θα ήθελα αλλά δεν μπορώ..
Ερευνήτρια: Γιατί;
Ελευθερία: Γιατί ντρέπομαι.
Ερευνήτρια: Γιατί θα ήθελες;
Ελευθερία: Γιατί μια φορά και εγώ στα τόσα χρόνια να πω την προσευχή στο σχολείο. Γιατί είναι και σαν μια ωραία εμπειρία, όχι μόνο αυτό όμως.
Ερευνήτρια: Ωραία εμπειρία γιατί;
Ελευθερία: Όχι τόσο ωραία εμπειρία. Ας πούμε, είναι ωραίο να ανέβεις και να πεις την προσευχή.
Ερευνήτρια: Για ποιο λόγο ;
Ελευθερία: Γιατί δεν ξέρω τους λόγους, αλλά πάντως θα μου άρεσε πολύ.
Ερευνήτρια: Σου αρέσει ο τρόπος που γίνεται η προσευχή;
Ελευθερία: Να μου αρέσει, αλλά δε μου αρέσει, ας πούμε, ότι είναι μια τυπικότητα. Κάθε μέρα να κάθονται εκεί και τα παιδιά σηκώνονται να κάνουν το σταυρό τους και να λένε το πάτερ ημών χωρίς να ξέρουν γιατί το λένε.
Ερευνήτρια: Οπότε αν ήσουν εσύ δασκάλα θα μπορούσες να σκεφτείς κάποιο τρόπο που να γίνεται η προσευχή;
Ελευθερία: Δεν θα εξαρτιόταν από μένα, αλλά από τα παιδιά. Δεν μπορώ εγώ να τους βάλω με το ζόρι. Όποιος θέλει μένει στην άκρη δεν προσεύχεται.
Ερευνήτρια: Τώρα πηγαίνουν τα παιδιά; προσεύχονται όλα;
Ελευθερία: Δεν ξέρω αν προσεύχονται όλα, πάντως κάθονται στην γραμμή.
Ερευνήτρια: Γιατί κάθονται παρόλο που δεν είναι υποχρεωτικό; Εσύ γιατί κάθεται;
Ελευθερία: Γιατί είναι ώρα προσευχής. Δεν μπορώ να μην κάτσω, λέω να φύγω από την προσευχή, γιατί δεν προσεύχομαι έτσι εγώ.
Ερευνήτρια: Να, όμως, αφού θα μπορούσες να φύγεις. Έχεις αυτό το δικαίωμα, γιατί δεν το κάνεις, γιατί δεν χρησιμοποιείς το δικαίωμα που έχεις;
Ελευθερία: Γιατί είναι ώρα προσευχής και θέλω να καθίσω.
Ερευνήτρια: Γιατί όμως;
Ελευθερία: Γιατί είναι μαζεμένο εκεί όλο το σχολείο. Είμαστε εκεί πέρα με τις τάξεις....
Ερευνήτρια: Είναι ωραίο δηλαδή;
Ελευθερία: Ναι και η προσευχή είναι ωραία...
Ερευνήτρια: Είναι ωραία δηλαδή που είσατε μαζεμένοι όλα τα παιδιά;
Ελευθερία: Ναι βέβαια. Όχι μόνο αυτό και η προσευχή είναι ωραία. Ας πούμε είναι καλό που προσεύχονται στο σχολείο κάθε μέρα.
Ερευνήτρια: Τι ωραίο γίνεται εκείνη την ώρα της προσευχής που είναι μαζεμένα όλα τα παιδιά; Τι ευχάριστο συμβαίνει;
Ελευθερία: Δεν είναι κάτι το ιδιαίτερα ευχάριστο, δηλαδή που θα μου άρεσε πάρα πολύ. Γιατί μαζεύονται εκεί λένε: λένε «*Α ντριν , να κάνουμε την προσευχή να μπούμε μέσα!*». Καμία φορά που βρέχει κάνουνε στις τάξεις την προσευχή, τότε σηκώνουνε όλα τα παιδιά χέρι, γιατί θέλουνε να πούνε όλοι την προσευχή, αλλά ντρέπονται εκεί στην τάξη τους μπορούν να το πουν.
Ερευνήτρια: Δεν ντρέπονται στην τάξη τους;
Ελευθερία: Στην τάξη τους δε ντρέπονται.
Ερευνήτρια: Ενώ στην αυλή ντρέπονται γιατί είναι παιδιά που δεν τα ξέρουν;
Ελευθερία: Και είναι και οι δάσκαλοι, πολλοί.
Ερευνήτρια: Εσύ στην τάξη σου την έχεις πει;
Ελευθερία: Όχι
Ερευνήτρια: Θα ήθελες;
Ελευθερία: Εγώ θα ήθελα και σήκωνα καμία φορά το χέρι. Νομίζω ότι την έχω πει μία φορά, αλλά βάζει άλλα παιδιά κάθε φορά.
Ερευνήτρια: Σηκώνονται συνήθως τα ίδια παιδιά;
Ελευθερία: Όχι
Ερευνήτρια: Διαφορετικά παιδιά;

Ελευθερία: Όχι σηκώνονται συνήθως τα ίδια, γιατί αυτά έχουν ξεπεράσει την πρώτη φορά που ντρέπονται και μπορούν άνετα να την πουν άλλη μια φορά. Είναι μερικά που την ξέρουνε, αλλά από το τρακ που είναι εκεί πάνω μπερδεύονται.

Ερευνήτρια: Ναι, γιατί φαντάζομαι είναι δύσκολο να ανεβείς μπροστά σε τόσα παιδιά και σε τόσους δασκάλους να πεις την προσευχή;

Ελευθερία: Ναι.

Ερευνήτρια: Όμως αυτά τα παιδιά που ανεβαίνουν και την λένε νομίζεις ότι αισθάνονται περήφανα ότι τους θαυμάζουν;

Ελευθερία: Δεν ξέρω, δεν την έχω πει ποτέ.

Ερευνήτρια: Αν ξεπερνούσες το συναίσθημα ντροπής που νιώθεις, θα ήθελες; Πως θα αισθανόσουν αν ανέβαινες και έλεγες την προσευχή εκεί μπροστά σε όλα τα παιδιά;

Ελευθερία: Εντάξει, θα αισθανόμουνα ωραία.

Ερευνήτρια: Ωραία, γιατί;

Ελευθερία: Γιατί βρίσκομαι να λέω μια προσευχή στο σχολείο μου και είμαι στο σχολείο μου, έχω αυτό το προνόμιο, να πω μια προσευχή, ενώ δεν το έχω κάνει μέχρι τώρα.

Ερευνήτρια: Ναι, γιατί νομίζει ότι είναι προνόμιο. Γιατί υπάρχουν εκατό παιδιά από κάτω και μπορούν να επιλέξουν εμένα, ενώ θα μπορούσαν να επιλέξουν άλλα παιδιά.

Ερευνήτρια: Α ναι δηλαδή από τα 100 παιδιά που επιλέγουν εσένα είναι προνόμιο αυτό.

Ελευθερία: Δεν είναι ακριβώς προνόμιο.

Ερευνήτρια: Είναι κάτι ωραίο, σε έχουνε ξεχωρίσει

Ελευθερία: Όχι δε σηκώνουν όλα τα παιδιά το χέρι τους, είναι πολλά που δεν την ξέρουν, που δεν θέλουν, δεν ασχολούνται. Ας πούμε ότι τα 20 από τα 100 παιδιά σηκώνονται και θέλουν να πουν την προσευχή, εγώ είμαι από αυτούς που τις περισσότερες φορές δε θέλουν να πουν προσευχή.

Ερευνήτρια: Γιατί ντρέπεσαι; Και εγώ ντρέπομαι. Τις περισσότερες φορές δεν έλεγα την προσευχή στο σχολείο. Θα ήταν ωραίο όμως να σε έχουν επιλέξει να την πεις...

Ελευθερία: Ναι.

Ερευνήτρια: Γιατί; Θα ένιωθες ξεχωριστή σαν πιο καλύτερα που την έχει πει και έχεις καταφέρει να ξεπεράσεις το φόβο σου; Τι ακριβώς;

Ελευθερία: Όχι. Θα μου άρεσε να προσευχηθώ, αλλά θα έλεγα την προσευχή και θα πίστευα, δηλαδή θα πίστευα αυτά που έλεγα.

Ερευνήτρια: Δηλαδή θα έλεγες μια άλλη προσευχή;

Ελευθερία: Όχι αυτή την προσευχή θα έλεγα. Αυτήν την προσευχή λέμε κάθε μέρα, αλλά τα παιδιά την λένε σαν ποίημα. Δηλαδή λένε το πάτερ ημών σαν ποίημα ενώ θα έπρεπε να το λένε σαν προσευχή.

Ερευνήτρια: Πως θα την έλεγες εσύ για να ήταν σαν προσευχή;

Ελευθερία: Θα καταλάβαινα αυτά που έλεγα.

Ερευνήτρια: Τα λόγια της προσευχή δεν τα καταλαβαίνετε;

Ελευθερία: Καταλαβαίνουμε. Όχι αυτήν την προσευχή θα έλεγα, αλλά θα καταλάβαινα τι έλεγα. Δηλαδή, λέω το πάτερ ημών. Καταλαβαίνω ότι λέω το πάτερ ημών ή το λέω έτσι σαν ποίημα; Έτσι για να πω την προσευχή;

Ερευνήτρια: Γιατί νομίζεις ότι δεν το καταλαβαίνουμε, γιατί είναι σε μια γλώσσα που δεν την μιλάμε;

Ελευθερία: Όχι...υπάρχει και μεταφρασμένο, αλλά μπορεί να το καταλαβαίνουν, να μην το καταλαβαίνουν.

Ερευνήτρια: Η να μην την αισθάνονται.

Ελευθερία: Ναι.

Ερευνήτρια: Μπορείς να μου πεις κάποιες αλλαγές που θα έκανες εσύ στην προσευχή, αν μπορούσες να το κάνεις ή να μην γίνεται καθόλου.

Ελευθερία: Όχι. Μπορεί εγώ σε ένα σχολείο, αν ήμουν εγώ υπεύθυνη για την προσευχή, δε θα ανάγκαζα το κάθε ένα παιδί να κάνει όπως θέλω εγώ την προσευχή. Όπως ήθελε εκείνο, με όποιο τρόπο ήθελε, με όποιο τρόπο μπορούσε. Με όποιο τρόπο ήθελε εκείνο, όχι με όποιο τρόπο το επέβαλλα εγώ.

Ερευνήτρια: Και πως θα κάθονταν στο χώρο;

Ελευθερία: Νά θα ήταν ωραίο να κάθονται σε δυάδες, αλλά θα προτιμούσα να είναι σε μια άλλη σειρά. Να είναι ο ένας εκεί ο άλλος εκεί και από πίσω του εκείνος και εκείνος για να μην γίνονται τσακωμοί την ώρα της προσευχής και να αργούμε.

3. ΛΟΥΚΑΣ

Ερευνήτρια: Θα ήθελες να μου περιγράψεις πως γίνεται η προσευχή;

Λουκάς: Όταν ερχόμαστε με το λεωφορείο έχουμε λίγο χρόνο να παίξουμε μόνοι μας και όταν χτυπάει το κουδούνι, πηγαίνουμε στις αίθουσες μπροστά και ο διευθυντής σηκώνει ένα παιδί να πει την προσευχή.

Ερευνήτρια: Πως κάθεστε;

Λουκάς: Μπροστά είναι σε μια μεριά τα αγόρια και κορίτσια, αρχίζει η πρώτη έρχονται αγόρια μετά έρχονται τα κορίτσια, μετά έρχεται η Δευτέρα πρώτα τα αγόρια μετά τα κορίτσια, μετά έρχεται η Τρίτη και συνεχίζει έτσι. Είναι χωρισμένα τα κορίτσια από τα αγόρια. Και κάθε τάξη είναι χωρισμένα σε αγόρι και κορίτσια.

Ερευνήτρια: Σου αρέσει να γίνεται προσευχή;

Λουκάς: Εντάξει είναι. Ναι, μου αρέσει γιατί όταν ερχόμαστε να έχουμε και καλό μάθημα. Νομίζω εγώ. Και καλύτερα είναι έτσι.

Ερευνήτρια: Ο συγκεκριμένος τρόπος που γίνεται η προσευχή σου αρέσει;

Λουκάς: Ναι, μου αρέσει έτσι όπως είναι η προσευχή.

Ερευνήτρια: Έχεις σηκωθεί ποτέ να πεις την προσευχή;

Λουκάς: Όχι, γιατί δεν την ξέρω

Ερευνήτρια: Δεν ξέρεις τα λόγια;

Λουκάς: Όχι.

Ερευνήτρια: Θα ήθελες όμως να την πεις;

Λουκάς: Ναι.

Ερευνήτρια: Γιατί ;

Λουκάς: Γιατί κάτι μέσα μου λέει ότι μου αρέσει, δεν ξέρω τι, αλλά κάτι μέσα μου, μου λέει ότι θέλω να το κάνω. Είναι τα λόγια. Μου αρέσει να μιλάω μπροστά σε κόσμο, όλα αυτά.

Ερευνήτρια: Σου αρέσει η προσευχή επειδή σου αρέσει που μιλάς μπροστά σε όλο το σχολείο;

Ερευνήτρια: Ναι και για αυτό, αλλά και γιατί εμένα μου αρέσει να μιλάω παρά να είμαι σιωπηλός.

Ερευνήτρια: Όταν το παιδάκι λέει την προσευχή τα υπόλοιπα που κάθονται στις γραμμές πως συμπεριφέρονται;

Λουκάς: Όταν το παιδί που λέει την προσευχή κάνει τον σταυρό κάνουνε και τα υπόλοιπα παιδιά τον σταυρό και όταν λέει λόγια σταματάμε και στο τέλος ξανακάνουμε τον σταυρό.

Ερευνήτρια: Εκείνη τη ώρα κάνουν ησυχία η μιλάτε;

Λουκάς: Ησυχία.

Ερευνήτρια: Εσύ τι κάνεις;

Λουκάς: Ησυχία αλλά καμία φορά μιλάμε.

Ερευνήτρια: Πότε σου αρέσει περισσότερο όταν κάνετε ησυχία ή όταν μιλάτε;

Λουκάς: Και τα δυο. Δεν υπάρχει κάτι που να μου αρέσει περισσότερο.

Ερευνήτρια: Φαντάσου ότι είσαι δάσκαλος και θα μπορούσες να αλλάξεις κάτι από την σχολική προσευχή αν ήθελες. Τι θα άλλαζες;

Λουκάς: Δεν ξέρω γιατί δε θέλω να αλλάξει κάτι μου αρέσει έτσι όπως είναι και δεν ξέρω τι μπορεί να αλλάξει. Δεν έχω καμία ιδέα που να αλλάξει.

Ερευνήτρια: Τώρα θα ήθελα να μου πεις αν σηκώνεις συχνά το χέρι σου να πεις προσευχή;

Λουκάς: Όχι δεν την λέω ποτέ.

Ερευνήτρια: Θα ήθελα τώρα να μου περιγράψεις τα συναισθήματα που νιώθεις, όταν βρίσκεσαι σε αυτό το χώρο που γίνεται η προσευχή.

Λουκάς: Νιώθω μια χαρά από μέσα μου να έρχεται και νιώθω κάπως, πώς να πω, κάπως χριστιανός...δεν είμαι χριστιανός, αλλά νιώθω λες και είμαι.

Ερευνήτρια: Δηλαδή όταν λες την προσευχή νιώθεις ότι είσαι περισσότερο Και έχει σημασία για σένα να νιώθεις ότι είσαι χριστιανός;

Λουκάς: Όχι πολύ, αλλά είναι ωραίο αυτό να το αισθάνομαι.

Ερευνήτρια: Πες μου ένα δυο πράγματα που είναι ωραία.

Λουκάς: Από μέσα μου γεννιέται μια χαρά και από μέσα μου γεννιέται αυτή η χαρά. Δεν είναι μόνο αυτό, αλλά έχω το αίσθημα, το νιώθω, ότι κάνω περισσότερους φίλους, γιατί με θέλουν περισσότεροι και κάποιες φορές τσακώνομαι με την μάνα μου και νιώθω πως δεν το κάνω αυτό.

Ερευνήτρια: Τσακώνεσαι με την μάνα σου; δεν κατάλαβα τώρα τι εννοείς;

Λουκάς: Εννοώ ότι κάποιες φορές τσακώνομαι με την μάνα μου για μικροπράγματα και νιώθω από μέσα μου ότι ποτέ δεν έχω τσακωθεί με την μάνα μου για μικροπράγματα ούτε για άλλα πράγματα.

Ερευνήτρια: Και αυτό τι σχέση έχει με την προσευχή ;

Λουκάς: Ότι αισθάνομαι αυτό από την προσευχή. Ότι νιώθω από την προσευχή ότι είμαι χριστιανός και, από το ότι νιώθω χριστιανός, νιώθω αυτά, να έχω περισσότερους φίλους, να με θέλουνε και οι άλλοι και να μην τσακώνομαι με την μάνα μου.

Ερευνήτρια: Με την μάνα σου τσακώνεσαι γιατί δεν κάνεις την προσευχή;

Λουκάς: Όχι, για άλλα πράγματα όχι τόσο σημαντικά.

Ερευνήτρια : Αλλά αυτά νομίζεις ότι έχουν σχέση με την προσευχή. Ότι δηλαδή αν κάνεις προσευχή θα σταματήσεις να τσακώνεσαι και με την μάνα σου;

Λουκάς: Όχι αλλά είναι κάτι νιώθω από μέσα μου ότι δεν τσακώνομαι με την μάνα μου. Είναι κάτι πώς να το περιγράψω.....

Ερευνήτρια : Αυτό με την μάνα σου και την προσευχή δεν το κατάλαβα.

Λουκάς: Δεν έχει σχέση με την προσευχή, αλλά από την προσευχή νιώθω πως είμαι χριστιανός και από αυτό μου έρχεται ότι δεν τσακώνομαι με την μάνα μου.

Ερευνήτρια : Γιατί δηλαδή οι χριστιανοί δεν τσακώνονται με την μάνα τους;

Λουκάς: Όχι δεν έρχεται από αυτό. Το αίσθημα μου έρχεται, μου έρχεται πιο φιλικό το πράγμα

Ερευνήτρια : Ποιο φιλικό με ποιους;

Λουκάς: Με όποιους να είναι. Με φίλους μου με την μάνα μου, με τον αδερφό μου, με τον ξάδερφο μου, ξέρω εγώ με ποιον. Κάποιον που να ξέρω

Ερευνήτρια : Φαντάσου ότι είσαι δάσκαλος και θα μπορούσες ακόμα και να πεις ότι δεν θέλεις να γίνεται η προσευχή θα το έκανες αυτό ;

Λουκάς: Όχι ποτέ, γιατί δεν θα ήξερα πώς να το κάνω να μπούνε τα παιδιά, αφού έχουμε ακόμη χρόνο για να χτυπήσει το κουδούνι. Δεν μου αρέσει έτσι να μπαίνουμε μέσα. Να κάνουμε μια προσευχή. να πει κανένας καμιά ιστορία, ξέρω εγώ. Αν δεν κάναμε προσευχή και ήμουν εγώ διευθυντής, δεν θα μου άρεσε να μπαίνανε έτσι τα παιδιά με το κουδούνι, θα ήθελα να γίνει κάτι σημαντικό, κάτι ενδιαφέρον πρώτα.

Ερευνήτρια : Θα μπορούσε να γίνει κάτι άλλο ενδιαφέρον εκτός από την προσευχή; Ή η προσευχή να γίνονταν κάπως αλλιώς έτσι ώστε να σου αρέσει περισσότερο.

Λουκάς: Όχι δεν υπάρχει τίποτα. Έτσι όπως είναι τώρα, δεν θέλω να αλλάξει.

Ερευνήτρια : Ποιο νομίζεις ότι είναι το νόημα της προσευχής; γιατί νομίζεις ότι πρέπει να γίνεται κάθε πρωί στα σχολεία;

Λουκάς: Για να έχουν οι μαθητές καλό μάθημα και γιατί οι περισσότεροι πιστεύουν στο θεό και γιατί ο θεός είναι κάτι που μας χάρισε και εμείς πρέπει να τον τιμούμε, για αυτό λέω ότι είναι καλό η προσευχή και από αυτό ότι έχουμε από αυτό ένα καλό μάθημα και τα λοιπά. Και ότι, ξέρω εγώ, πέφτει εκείνη τη στιγμή κάτι από τον ουρανό που μας δίνει ο θεός και έχουμε καλό μάθημα ή είμαστε πάλι ευχαριστημένοι.

4. TZON

Ερευνήτρια: Can you tell me what is happening in the morning when you arrive at school'?

Τζον: I meet my friends and then we will talkand then when the bells gone we will have to gather round and then we do a prayer and then after a prayer...

Ερευνήτρια: I want you to tell more details about the prayer.

Τζον: We will have to stand and then somebody talk and then I don't know what is cold, but I do this thing with the hand ... I don't know what it is.

Ερευνήτρια: Do you know what it mean?

Τζον: No, not really.

Ερευνήτρια: Do you like the way the school prayer?

Τζον: Mmm yes.

Ερευνήτρια: Why do you like?

Τζον: Because it can bring everybody together and so

Ερευνήτρια: Another reason?

Τζον: I don't know....

Ερευνήτρια: Do you enjoy school prayer?

Τζον: Little bit.

Ερευνήτρια: Can you tell me some things that makes you feel happy or sad when you are in the school prayer?

Τζον: Mmmmm I don't really know what to say because I don't understand so.... The language What they say....

Ερευνήτρια: That thing makes feel uncomfortable ?

Τζον: Some times yes.

Ερευνήτρια: Do you want to say the school prayer ?

Τζον: I don't know what it is.

Ερευνήτρια: Because you don't know the words, that's why you don't want to say the school prayer

Τζον: I don't really like believe in God and that sort of things.

- Ερευνήτρια:** Do you believe in something?
Τζον: No. not really?
Ερευνήτρια: If you were a teacher and you could stop the school prayer, what would you do
I don't know.
Ερευνήτρια: Think a little bit.
Τζον: Mmmm I suppose we should do school prayer ...because they like.... That's enough...I suppose it's good for someone.
Ερευνήτρια: Why? You have said you don't believe in god.
Τζον: No but other people, might do and it's good for them.
Ερευνήτρια: Would you change something, if you could in school prayer
Τζον: No.
Ερευνήτρια: Do you like to take part in the school prayer or you prefer to stay out of it?
Τζον: Stay out.
Ερευνήτρια: You stay out of it?
Τζον: No I have to. I just stand there while everybody elsethe prayer
Ερευνήτρια: You have to stay there?
Τζον: Yes.
Ερευνήτρια: Suppose that your teacher gives you the permission to stay out, of it what would you do ?
Τζον: I stay there because it would be good.
Ερευνήτρια: Good.... For the children for the teacher?
Τζον: Everybody.
Ερευνήτρια: How do you feel when you stay there?
Τζον: Normal.
Ερευνήτρια: What do you mean normal?
Τζον: I don't do nothing.
Ερευνήτρια: Can you tell about your feelings when you standing there still?
Τζον: Kind a little bit confused because I don't know what they are saying you know. Difficult to understand.
Ερευνήτρια: It is difficult to understand children here...
Τζον: No, I can understand them.
Ερευνήτρια: Can you understand the Greek words?
Τζον: Some of them they speak English.
Ερευνήτρια: Can you understand the teachers?
Τζον: No, not really.
Ερευνήτρια: How do you feel here?
Τζον: Happy.
Ερευνήτρια: Why?
Τζον: Because I have friends and I like it here.

5. ΙΡΑΛΝΤΟ

- Ερευνήτρια:** Σου αρέσει να γίνεται η προσευχή στο σχολείο κάθε μέρα πριν αρχίσει το μάθημα;
Ιράλντο: Ναι.
Ερευνήτρια: Γιατί σου αρέσει;
Ιράλντο: Επειδή με βοηθά πάρα πολύ στα μαθήματα.
Ερευνήτρια: Κάποιος άλλος λόγος ;
Ιράλντο: Όχι.
Ερευνήτρια: Εσύ έχεις πει ποτέ την προσευχή;
Ιράλντο: Όχι.
Ερευνήτρια: Γιατί;
Ιράλντο: Δεν γίνεται δεν μου έχουν πει ποτέ να πάω
Ερευνήτρια: Δεν σου έχουν πει ποτέ να πας....
Ιράλντο: Όχι.
Ερευνήτρια: Δηλαδή ο δάσκαλος σας διαλέγει κάποιον;
Ιράλντο: Δεν μας διαλέγει ο δάσκαλος μας. Ο διευθυντής μας διαλέγει.
Ερευνήτρια: Εσύ την ξέρεις την προσευχή να την πεις;
Ιράλντο: Όχι
Ερευνήτρια: Θα ήθελες να την πεις;
Ιράλντο: Ναι, γιατί μου αρέσει.

Ερευνήτρια: Γιατί σου αρέσει; Τι ωραίο δηλαδή βρίσκεις στο να λες την προσευχή;
Ιράντο Ανεβαίνει καμιά φορά ο διευθυντής όταν λέμε πάνω την προσευχή και λέει κάτι καλά πράγματα.
Ερευνήτρια: Τι καλά πράγματα;
Ιράντο Που θα πάμε εκδρομή, που θα μας βάλουνε χορογραφία και αυτά...
Ερευνήτρια: Όταν είσαι στο χώρο της προσευχής, όταν λένε την προσευχή τι γίνεται εκεί στις γραμμές που είσαι;
Ιράντο Εγώ ας πούμε στην γραμμή μου κάθομαι, αλλά οι άλλοι μερικοί σπρώχνουνε μερικοί μιλάνε την ώρα που λένε την προσευχή.....
Ερευνήτρια: Εσύ μιλάς;
Ιράντο Όχι γιατί θέλω να ακούσω την προσευχή.
Ερευνήτρια: Και γιατί θέλεις να ακούσεις την προσευχή;
Ιράντο Επειδή μου αρέσει.
Ερευνήτρια: Γιατί όμως σου αρέσει;
Ιράντο Γατί με βοηθάει στα μαθήματα.....
Ερευνήτρια: Εκτός ότι σε βοηθάει στα μαθήματα, εκείνη την ώρα που γίνεται η προσευχή είναι κάτι ωραίο που σου αρέσει;
Ιράντο Ναι κάτι αισθάνομαι αλλά δεν ξέρω τι αισθάνομαι.
Ερευνήτρια: Θα μπορούσες να το περιγράψεις;
Ιράντο Όχι.
Ερευνήτρια: Ποιες άλλες φορές αισθάνεσαι έτσι;
Κάθε μέρα.
Ερευνήτρια: Πως περίπου αισθάνεσαι;
Ιράντο Σαν χαρούμενος;
Ερευνήτρια: Χαρούμενος γιατί;
Ιράντο Δεν ξέρω....
Ερευνήτρια: Γιατί είστε μαζεμένα όλα τα παιδιά εκεί...
Ιράντο Ναι.....
Ερευνήτρια: Για ποιο λόγο νομίζεις ότι γίνεται η προσευχή στο σχολείο;
Ιράντο Να με βοηθάει ο θεός, να πάνε όλα καλά.
Ερευνήτρια: Φαντάσου ότι είσαι δάσκαλος και θα μπορούσες να αλλάξεις κάτι από την σχολική προσευχή αν ήθελες. Τι θα άλλαζες;
Ιράντο Να είμαστε όλοι ήρεμοι και ήσυχοι.
Ερευνήτρια: Τα λόγια της προσευχής τα καταλαβαίνεις;
Ιράντο Ναι.
Ερευνήτρια: Όλα;
Ιράντο Όχι και όλα.

6. ΚΟΡΙΝΑ

Κορίνα: Στην προσευχή, φτιάχνουμε τις σειρές όλα τα παιδιά και ένα παιδί από μία τάξη πάει και λέει την προσευχή.
Ερευνήτρια: Εσύ την έχεις πει ποτέ την προσευχή;
Κορίνα: Ναι, πολλές φορές.
Ερευνήτρια: Είσαι δηλαδή από αυτούς που λένε την προσευχή;
Κορίνα: Ναι, αλλά όχι και κάθε μέρα, γιατί ντρέπομαι.
Ερευνήτρια: Γιατί ντρέπεσαι;
Κορίνα: Ε... γιατί είναι όλα τα παιδιά από κάτω και βλέπουνε.
Ερευνήτρια: Γιατί θέλεις να ανεβαίνεις και να λες την προσευχή;
Κορίνα: Γιατί νομίζω μετά οι δάσκαλοι θα, όχι μόνο εμένα, αλλά όλα τα παιδιά θα τα βλέπουνε με πιο καλό μάτι τέλος πάντων. Και θα λένε ότι έχουνε θάρρος, να κάνουνε και κάτι πιο σωστό από την προσευχή.
Ερευνήτρια: Ότι θα έχετε θάρρος να ανεβαίνετε εκεί πάνω να λέτε την προσευχή; γιατί νομίζεις ότι γίνονται αυτές οι σειρές, υπάρχει κάποιος λόγος;
Κορίνα: Τα παιδιά όπως θέλουνε γίνονται, αλλά τώρα δεν ξέρω.
Ερευνήτρια: Εσύ που προτιμάς να κάθεται στις γραμμές.
Κορίνα: Συνήθως στις πρώτες γραμμές
Ερευνήτρια: Γιατί στις πρώτες σειρές;

- Κορίνα:** Δεν ξέρω, δεν μπορώ στο τέλος. Μόνο στις πρώτες σειρές.
Ερευνήτρια: Κάνουνε φασαρία πίσω;
Κορίνα: Ναι. Κάνουνε φασαρία και τα έχω δει και τα αγόρια εκεί τις πιο πολλές φορές, δηλαδή μπροστά τα κορίτσια και πίσω τα αγόρια.
Ερευνήτρια: Γιατί κάθεστε έτσι.
Κορίνα: Έτσι λένε οι δάσκαλοι. Όταν κάθονται πρώτα τα αγόρια, μερικοί δάσκαλοι λένε να πάνε πίσω τα αγόρια και να έρθουνε τα κορίτσια.
Ερευνήτρια: Συνήθως πια παιδιά λένε την προσευχή, κορίτσια ή αγόρια;
Κορίνα: Κορίτσια.
Ερευνήτρια: Γιατί νομίζεις ότι συμβαίνει αυτό;
Κορίνα: Ντρέπονται πιο πολύ από τα κορίτσια και τους δασκάλους μπορεί να ντρέπονται και γενικά τα κορίτσια έχουνε πιο πολύ θάρρος σε αυτά τα πράγματα.
Ερευνήτρια: Γιατί πιστεύεις ότι πρέπει να γίνεται η προσευχή στο σχολείο;
Κορίνα: Γίνεται πιο καλό το μάθημα, νομίζω εγώ. Και για να πάει καλά η μέρα, γενικά.
Ερευνήτρια: Αν εσύ ήσουν δασκάλα, και μπορούσες να αλλάξεις κάτι από την προσευχή τι θα ήταν αυτό;
Κορίνα: Θα την άφηνα έτσι όπως είναι, δεν υπάρχει κάτι που θέλω να αλλάξει.
Ερευνήτρια: Συνήθως οι καλοί μαθητές λένε την προσευχή;
Κορίνα: Και καλοί μαθητές, όχι τις περισσότεροι μαθητές. Τα παιδιά όλα σηκώνουν το χέρι τους. Δεν ξέρω όμως, αν είναι όλοι καλοί μαθητές. Την τάξη μου ξέρω μόνο.
Ερευνήτρια: Όλες οι τάξεις κάνουν ησυχία;
Κορίνα: Όχι δεν κάνουν πάντα ησυχία. Οι μικρότερες τάξεις κάνουν πιο πολύ φασαρία από τις μεγάλες και όταν κάνουν ησυχία οι μεγάλες ακούγονται μόνο οι μικρές.
Ερευνήτρια: Φαντάσου να μην ξεκινούσε η μέρα σου με την προσευχή;
Κορίνα: Δεν θα ήταν και πολύ ωραίο να μην κάνουμε προσευχή στο σχολείο.
Ερευνήτρια: Γιατί;
Κορίνα: Γιατί δεν θα πήγαινε καταρχήν καλά η μέρα όλη. Τα παιδιά δεν θα έχουν ξυπνήσει πρώτα από όλα.
Ερευνήτρια: Τι εννοείς;
Κορίνα: Ας πούμε πας και λίγο έξω πριν το μάθημα σου κάνει καλό, αλλά αν πας κατευθείαν για μάθημα δεν μπορείς να συγκεντρωθείς τόσο πολύ.

ΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

1. ΜΑΡΚΟΣ & ΑΘΑΝΑΣΙΑ

- Ερευνήτρια:** Πως σε λένε;
Αθανασία: Αθανασία.
Ερευνήτρια: Τι τάξη πας;
Αθανασία: Πέμπτη.
Ερευνήτρια: Και από πού είσαι;
Αθανασία: Από τους Μαγουλάδες.
Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου περιγράψεις πως γίνεται η προσευχή;
Αθανασία: Μαζευόμαστε όλες οι τάξεις από την πρώτη έως την έκτη και τώρα στις προσευχές σηκώνουνε τα παιδιά το χέρι τους που ρωτάνε για να δούνε ποιοι ξέρουν την προσευχή και θέλουν να την πουν και σηκώνουν το χέρι τους και τους λένε να πουν την προσευχή. Όταν σηκώνονται τα παιδιά λένε την προσευχή και μετά ξεκινάμε από την έκτη τα παιδιά και μπαίνουμε μέσα.
Ερευνήτρια: Ωραία θα ήθελα τώρα να μου πεις αν σου αρέσει να λες την προσευχή.
Αθανασία: Μου αρέσει.
Ερευνήτρια: Γιατί;
Αθανασία: Αισθάνομαι πολύ ωραία όταν την λέω. Αισθάνομαι πολύ ωραία. Ας πούμε όλα τα παιδιά ακούνε όταν σηκώνομαι. Μερικά παιδιά δεν θέλουν να την πούνε.....
Ερευνήτρια: Γιατί;

Αθανασία: Δεν ξέρω μπορεί να ντρέπονται, μπορεί ας πούμε να μην θέλουν να έχουν άγχος.

Ερευνήτρια: Ενώ εσύ;

Αθανασία: Όχι δεν αισθάνομαι τόσο ιδιαίτερο άγχος.

Ερευνήτρια: Μπορείς να μου πεις τι εννοείς όταν λες ότι αισθάνεσαι ωραία όταν λες την προσευχή;

Αθανασία: Γενικώς. Αισθάνομαι ωραία δεν μου έχει τύχει ποτέ κάτι άσχημο για να νιώσω κάπως έτσι.

Ερευνήτρια: Τα παιδιά που είναι κάτω κατά τη διάρκεια της προσευχής, πως συμπεριφέρονται;

Αθανασία: Ησυχία. Μερικά παιδιά όμως από τις άλλες τάξεις από ότι έχω λίγο παρατηρήσει δεν κάνουν ησυχία, αλλά όταν μιλάει ο διευθυντής εντάξει.

Ερευνήτρια: Λέτε την προσευχή και μέσα στη τάξη;

Αθανασία: Όχι.

Ερευνήτρια: Τα λόγια της προσευχής τα καταλαβαίνεις;

Αθανασία: Ναι. Ας πούμε όταν ο κύριος διευθυντής και διαβάζαμε ας πούμε και εγώ την είχα μάθει ας πούμε όλο το Πάσχα την διάβαζα και καταλαβαίνω κάπου κάτι.

Ερευνήτρια: Να δηλαδή τα λόγια τα καταλαβαίνεις ακριβώς τι λένε

Αθανασία: Για να το λέω. Για να το λέω το λέω με την ακρίβεια όπως το έχει το χαρτί.

Ερευνήτρια: Αλλά καταλαβαίνεις τι εννοείς κάθε λέξη;

Αθανασία: Ναι.

Ερευνήτρια: Ωραία. Φαντάσου ότι είσαι δασκάλα και θα μπορούσες να αλλάξεις κάτι από την σχολική προσευχή αν ήθελες. Τι θα άλλαζες;

Αθανασία: Δεν ξέρω. Θα έλεγα κάθε μέρα που λέμε την προσευχή, για όλη την σχολική χρονιά να το λέει κάθε εβδομάδα ένα άτομο από τη Τρίτη τάξη και άνω που ξέρουν την προσευχή.

Ερευνήτρια: Γιατί θα το έκανες αυτό;

Ανθή: Γιατί μερικά παιδιά όπως είδα δεν θέλουν να σηκωθούνε, γιατί απλώς βαριούνται δεν θέλουν και θα ήταν πολύ πιο σωστό να σηκώνονταν όλοι.

Ερευνήτρια: Γιατί πιστεύεις ότι θα ήταν πιο σωστό να σηκώνονται όλοι;

Αθανασία: Γιατί ας πούμε πώς να σας το εξηγήσω είναι πολύ ωραίο, πολύ ωραίο....., να λένε όλοι την προσευχή, να είναι πιο σωστό.

Ερευνήτρια: Δηλαδή πρέπει;

Αθανασία: Ναι.

Ερευνήτρια: Γιατί νομίζεις ότι πρέπει να λένε την προσευχή κάθε μέρα πριν αρχίσει το μάθημα.

Αθανασία: Γιατί θεωρείται πολύ σωστό πώς να το πω...γιατί με τα χρόνια που περνάνε όλα τις προσευχές και τα αυτό που θα λένε θα είναι λίγο αλλαγμένα τα πράγματα. Πρέπει να μάθουνε να την λένε να μην ντρέπονται γιατί εκεί πέρα μπορεί να είναι και πιο πολλά παιδιά.

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου πεις αν σου αρέσει να γίνεται η προσευχή κάθε μέρα στο σχολείο;

Μάρκος: Εντάξει ωραία είναι..... μερικά παιδιά δεν την ξέρουν και πολύ καλά, όπως και εγώ δεν την έχω μάθει πολύ καλά άμα σηκωθώ και κάνω κανένα λάθος ντρέπομαι.

Ερευνήτρια: Η προσευχή είναι κάτι ευχάριστο ή νομίζεις ότι είναι κάτι που πρέπει να γίνει;

Μάρκος: Είναι και ευχάριστο και πρέπει να γίνει

Ερευνήτρια: ευχάριστο γιατί είναι.

Μάρκος: γιατί το πρωί δεν κάνουμε κατευθείαν μάθημα και κάνουμε κάτι που είναι μάθημα λέμε την προσευχή ας πούμε

Αθανασία: για να μας πάει καλά η μέρα.

Ερευνήτρια: έχει συμβεί ποτέ κάτι δυσάρεστο κατά τη διάρκεια της προσευχής;

Μάρκος: Όχι δεν έχει συμβεί.

Αθανασία: Αν κάνετε και ησυχία και καθόσατε και ήσυχτοι δεν υπάρχει περίπτωση να συμβεί κάτι δυσάρεστο.

Ερευνήτρια: Και εσείς που είστε σε μεγαλύτερη τάξη κάνετε συνήθως ησυχία....

Αθανασία: Ναι έχουμε μάθει τους κανόνες και ξέρουμε ας πούμε τι πρέπει να κάνουμε...πως, γιατί.

Ερευνήτρια: Εσύ έχεις πει ποτέ την προσευχή μπροστά σε όλα τα παιδιά; Σου άρεσε;

Μάρκος: Εντάξει ωραίο ήτανε.

Ερευνήτρια: Γιατί ήταν ωραίο;

Μάρκος: Γιατί είπα την προσευχή και μετά ένιωθα ξελαφρονόμουνα.

Αθανασία: Είχε και άγχος...

Μάρκος: Ναι πριν την πω είχα και άγχος.

Αθανασία: - Ναι και εγώ την προηγούμενη φορά που σηκώθηκα σε κάθε πρόταση που έλεγα..... δεν μπορούσα ήταν λίγο αγχωτικό. Ήταν πρώτη φορά η καινούρια μας προσευχή μετά το Πάσχα και εγώ δεν τη θυμάμαι καλά από πέρσι και ένιωθα λίγο άγχος.

Ερευνήτρια: Εσένα Μάρκο για πιο άλλο λόγο σου άρεσε;

Μάρκος: Γιατί λες την προσευχή με τα παιδιά σε ακούνε όλοι και είναι ωραίο.

Ερευνήτρια: Γιατί είναι ωραίο..... σε θαυμάζουνε.....

Μάρκος: Κάτι τέτοιο.

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου πεις αν υπάρχει καμία διαφορά από το να λες τη προσευχή πάνω μπροστά σε όλα τα παιδιά η να είσαι κάτω μαζί με τα άλλα παιδιά;

Μάρκος: Εεεεεεεε το να είμαι κάτω είναι κάτι το συνηθισμένο, το να τη λέω είναι πιο ωραίο.

Αθανασία: Όταν είσαι κάτω κάθεται κάτω κανονικά στη θέση σου και ποιος σε ακούει; Δε σε παρακολουθούνε όλοι. Ενώ εκεί πέρα πάνω στο προαύλιο σου δίνουνε όλοι προσοχή.

Ερευνήτρια: Φαντάσου ότι είσαι δασκάλα και θα μπορούσες να αλλάξεις κάτι από την σχολική προσευχή αν ήθελες. Τι θα άλλαζες;

Αθανασία: Θα έβαζα τα παιδιά της πέμπτης και της έκτης να το πούνε γιατί είναι πιο μεγάλα παιδιά και δεν την ξέρουνε και όσα παιδιά δεν την ξέρουνε πρέπει να τη μάθουνε. Και εγώ που είπα από την Τρίτη και άνω εννοώ ότι μερικά παιδιά της τρίτης ξέρουνε την προσευχή και όταν ξέρουν ας πούμε θα ρωτήσω και αυτοί που θα ήξεραν την προσευχή –είναι και λίγο μικρά βέβαια- αφού θα ήξεραν την προσευχή γιατί να μη σηκωθούν μια φορά να το συνηθίσουν και μετά από όλες τις τάξεις κα άνω να μην προβληματίζονται πια.

Ερευνήτρια: Δηλαδή μόνο αυτό θα άλλαζες.

Αθανασία: Ναι...α και μερικές φορές που είχε βρέξει μπαίνουμε μέσα και τη λέμε ανεβαίνουμε στα σκαλιά.

Ερευνήτρια: Εσύ προτιμάς να τη λες έξω μπροστά σε όλα τα παιδιά ή μέσα στην τάξη σου;

Αθανασία: Εγώ προσωπικά δεν προβληματίζομαι για αυτό το πράγμα, γιατί πάντοτε θα την πω την προσευχή όταν νιώσω καλά.

Ερευνήτρια: Μια τελευταία ερώτηση. Ποιο νομίζετε ότι είναι το νόημα της προσευχής;

Αθανασία: Το νόημα της προσευχής είναι να πάει η μέρα σου καλά.

Ερευνήτρια: Και γιατί θα πάει η μέρα καλά αν πεις την προσευχή;

Μάρκος: Γιατί λέμε την προσευχή και σαν να προσκυνούμε στον θεό.

Αθανασία: Εμείς που πιστεύουμε ας πούμε εδώ πέρα στο θεό, ναι στο θεό, λέμε ότι θα μας έχει καλά άμα προσευχόμαστε ας πούμε λέμε προς τιμή του την προσευχή. Και η προσευχή έχει πάρα πολύ καλά λόγια για το θεό και εντάξει νιώθει ωραία ας πούμε.

2. ΣΠΥΡΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ, ΧΡΥΣΑ & ΓΙΩΡΓΟΣ

Ερευνήτρια : Πως ξεκινάει η μέρα σας στο σχολείο; Τι κάνετε;

Σπύρος : Κάνουμε ζωγραφιά....

Ερευνήτρια : Πριν πλείτε στη τάξη.

Χρύσα : Όταν χτυπάει το κουδούνι κάνουμε προσευχή....

Ερευνήτρια : Θέλω να μου μιλήσεις για την προσευχή. Να μου περιγράψεις πως κάνετε προσευχή. Τι γίνεται, γιατί εγώ δεν ξέρω πολλά πράγματα για το πώς γίνεται η προσευχή στο σχολείο.

[Σ.τ.Σ: σιωπή μερικών λεπτών]/

Σπύρος : να μιλήσω εγώ; Λέμε προσευχή. Κάνουμε τον σταυρό μας και μετά πηγαίνουμε στην τάξη πάνω και συνεχίζουμε το μάθημα και περιμένουμε τη δασκάλα μας.

Ερευνήτρια : Θα ήθελα όμως να μου πείτε περισσότερες λεπτομέρειες για την προσευχή. Ας πούμε κάθε φορά βγαίνει το ίδιο παιδάκι και λέει την προσευχή.

Κώστας : Όχι και κάθε μέρα, κάποιες φορές.

Χριστίνα : Σηκώνει το χέρι του και οι δασκάλες λένε ποιος θα έρθει.

Ερευνήτρια : Μετά τι άλλο γίνεται;

Σπύρος : Μερικά δεν κάνουν το σταυρό τους και μερικά τον κάνουνε.

Ερευνήτρια : Ποια παιδάκια δεν τον κάνουν;

Σπύρος : Η πρώτη, η μεικτή πρώτη δεν κάνει τον σταυρό της που τους βλέπω και έχουνε τη μπάλα στα πόδια και βλέπουνε.

Ερευνήτρια : Γιατί νομίζετε δεν κάνουν το σταυρό τους;

Γιώργος : Εγώ βλέπω αυτόν τον Σπύρο που δεν κάνει μερικές φορές τον σταυρό του. Έχει την μπάλα στα και παίζει.

Κώστας : Και μιλάει και πάλι.

Σπύρος : Ναι, εσύ τι κάνεις μιλάς με τον Αντώνη;

Κώστας :Εγώ δεν κάνω τίποτα. Και κάνω την προσευχή μου και μιλάω με τον Αντώνη και αυτός μου λέει «άντε φύγε από εδώ» και εγώ του λέω «άντε στο καλό».

Ερευνήτρια : Δηλαδή, τα περισσότερα παιδιά την ώρα της προσευχή τι κάνουμε ησυχία ή μιλάνε;

Όλοι μαζί :Ησυχία, μιλάνε

Ερευνήτρια :Οι δάσκαλοι τι κάνουνε;

Σπύρος: Βλέπουνε.. μερικές φορές, όταν βλέπουνε τα σκουπίδια, μας λένε «τι χάλια είναι αυτά»και λένε να μοιραστούμε στο προαύλιο να τα μαζέψουμε..

Ερευνήτρια : Από εσάς έχει πει κανείς σας την προσευχή;

Χρύσα: Η πρώτη και η δεύτερα δεν λένε την προσευχή, μόνο από τρίτη και πάνω λένε.

Ερευνήτρια :Γιατί δεν λένε την προσευχή τα παιδιά της πρώτης και της δεύτερας;

Κώστας : Δεν ξέρω ...

Σπύρος : Και πως θα λέμε εμείς;

Ερευνήτρια: Εσύ την έχεις πει; Για πες μου τι έκανες; τι σου είπε ο δάσκαλος.;

Γιώργος :Δεν μου είπε να ανέβω επάνω και να πω την προσευχή. Δεν ανέβηκα πάνω, ούτε την είπα μόνος μου.

Ερευνήτρια: Σε ακούσανε και τα υπόλοιπα παιδιά ή την είπες μόνος σου;

Γιώργος: Όχι, την λένε και οι άλλοι... που να με ακούσουνε!

Ερευνήτρια :Το παιδάκι που λέει την προσευχή κάθεται μαζί με εσάς;

Χρύσα : Όχι σηκώνεται και πηγαίνει εκεί πάνω, που είναι σαν σκαλί. Εκεί πηγαίνει και λέει την προσευχή. Με τους δασκάλους κάθεται εκεί.

Ερευνήτρια : Πιστεύεται στο Χριστό;

Σπύρος :Εγώ πιστεύω στο Χριστό και στην Παναγίτσα και στον Άγιο Σπυριδώνα.

Χρύσα :Εγώ σε όλους

Κώστας :Εγώ σε όλους

Γιώργος: Και εγώ σε όλους

Ερευνήτρια : Έχει γίνει ποτέ τίποτα περίεργο την ώρα που λέτε την προσευχή

Χρύσα :Καμιά φορά μιλάνε τα παιδιά, τσακάνονται

Γιώργος: Καμιά φορά ο Σπύρος έρχεται και μου μιλάει για μια ώρα

Ερευνήτρια :Και οι δάσκαλοι τι κάνουνε;

Χρύσα: Μας φωνάζουνε

Ερευνήτρια :Σας αρέσει η προσευχή έτσι όπως γίνεται ;

Όλοι μαζί: Ναι

Ερευνήτρια :Γιατί;

Σπύρος :Γιατί καθόμαστε έτσι και κάνουμε το σταυρό μας;

Ερευνήτρια :Γιατί σου αρέσει αυτό;

Σπύρος :Γιατί καθόμαστε λίγη ώρα. Και στο μάθημα μου αρέσει...

Ερευνήτρια :Αλλά η προσευχή;

Σπύρος :Περισσότερο.

Ερευνήτρια :Γιατί;

Σπύρος :Γατί...κάνεις τον σταυρό σου;

Ερευνήτρια :Και εκτός από αυτό; Αυτό είναι τόσο ευχάριστο;

Σπύρος :Μου αρέσει και το ποδόσφαιρο

Ερευνήτρια :Την ώρα της προσευχής, τι σου αρέσει;

Σπύρος : Να κάθομαι και να κάνω τον σταυρό μου.

Ερευνήτρια: Εσένα, τι σου αρέσει στην προσευχή;

Γιώργος: Τον σταυρό μου, γιατίδεν ξέρω τις λέξεις στα ελληνικά

Ερευνήτρια :Και σου αρέσει αυτό;

Γιώργος: Ναι...γιατί άμα μου τις λέγανε...πάλι θα τις ξεχνούσα

Ερευνήτρια :Εσύ από πού είσαι;

Γιώργος :Από την Ιταλία

Κώστας : Δηλαδή Ιταλός

Ερευνήτρια :Αν ήσουν δάσκαλος τι θα άλλαζες στην προσευχή; Και τι θα άφηνες;

Γιώργος: Δεν ξέρω...

Ερευνήτρια: Θα την άφηνες έτσι όπως ήταν.

Κώστας : Κυρία, γιατί τον κάνουμε, όμως, έτσι τον σταυρό; [Σ.τ.Σ : Δείχνει με το χέρι του τον τρόπο με τον οποίο κάνουν το σταυρό τους οι Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Ο Κώστας είναι καθολικός και κάνει το σταυρό του με διαφορετικό τρόπο από τους Ορθόδοξους].

Ερευνήτρια: Εσύ γιατί νομίζεις;

Κώστας :Δεν ξέρω

Σπύρος: Γατί έτσι σταυρώθηκε ο Χριστούλης

- Ερευνήτρια :** Εσένα σου αρέσει ο τρόπος που γίνεται η προσευχή;
- Χρύσα :** Ναι, γιατί κάνουμε τον σταυρό μας
- Ερευνήτρια :** Υπάρχουν κάποια παιδάκια που δεν κάνουμε προσευχή;
- Κώστας :** Τα πρωτάκια από τη μέση και κάτω δεν κάνουν προσευχή κάθονται εκεί και παίζουν με την μπάλα τους μιλάνε, ειδικά ο Ηρακλής.
- Σπύρος:** Κάποιοι κάθονται πάνω και δεν κάνουν προσευχή, ζωγραφίζουν, τεμπελιάζουν...
- Ερευνήτρια :** Δηλαδή όποιος θέλει δεν κάνει προσευχή;
- Όλοι μαζί:** Ναι.
- Σπύρος:** Ναι, αλλά πρέπει να την κάνεις εγώ κάθε μέρα την κάνω
- Ερευνήτρια:** Εσείς που δεν θέλετε να κάνετε προσευχή γιατί την κάνετε και δεν κάθεστε πάνω με τα υπόλοιπα παιδιά;
- Σπύρος:** Γιατί δεν είναι σωστό αυτό.
- Ερευνήτρια:** Γιατί δεν είναι;
- Σπύρος:** Δεν είναι...
- Γιώργος:** Εμένα μου αρέσει περισσότερο η προσευχή από τη ζωγραφική.
- Ερευνήτρια:** Γιατί;
- Γιώργος:** Μου αρέσει πιο πολύ, γιατί βαριέμαι να ζωγραφίζω και θέλω να κάνω προσευχή.
- Σπύρος:** Μου αρέσει που κάποια παιδιά κάνουνε αστεία, που κάνουμε τον σταυρό μας και κάποια παιδιά κάνουνε πιο ωραία αστεία και γελάνε όλα τα παιδιά.
- Κώστας:** Εγώ ξέρεις τι κάνω, όταν θέλω να κάνω αστεία πέφτω κάτω και γελάνε και σκάνε από τα γέλια.
- Ερευνήτρια :** Και πως λέτε αστεία επιτρέπεται; Δεν σας ακούνε οι υπόλοιποι; Ο δάσκαλος σας ;
- Γιώργος :** Τα λέμε σιγά τα αστεία.
- Σπύρος:** Για να μην ακουστεί.
- Ερευνήτρια :** Τι άλλο κάνετε από το να λέτε αστεία;
- Χρύσα:** Μερικά παιδιά παίζουνε μπάλα.
- Ερευνήτρια:** Πως παίζουνε μπάλα;
- Σπύρος:** Την παίρνουνε πριν την προσευχή και την κρατάνε στα πόδια τους.
- Ερευνήτρια :** Και ο δάσκαλος σας που σας βλέπει τι λέει ;
- Σπύρος:** Φωνάζει.
- Γιώργος :** Μας παίρνει την μπάλα.
- Ερευνήτρια :** Τιμωρούνε τα παιδάκια;
- Χριστίνα :** Καμιά φορά ναι.
- Ερευνήτρια:** Γιατί
- Χρύσα:** Γιατί παίζουνε την ώρα της προσευχής με την μπάλα και δεν κάνουν την προσευχή τους
- Κώστας:** Εγώ όλο κάνω την προσευχή μου και μου αρέσει να κάνουμε αστεία και όλα αυτό.... Αλλά την άλλη φορά αυτός εδώ ο Σπύρος είπε μια κακή λέξη στην προσευχή
- Σπύρος:** Εσύ την λες κάθε μέρα
- Κώστας:** Και ο κύριος τον πιάνει και τον βάζει εκεί να το πει και δεν το λέει ...φοβάται
- Ερευνήτρια :** Να πει τι, την κακή λέξη που είπε;
- Σπύρος:** Και εσύ πόσες κακές λέξεις λες ; το βλέπεις που γελάς;
- Ερευνήτρια :** Θα ήθελα να μου πείτε πως ακριβώς κάθεστε την ώρα της προσευχής;
- Σπύρος:** δύο -δύο , ο ένας πίσω από τον άλλο
- [Σ.τ.Σ: Αρχισαν πάλι να αναφέρονται στις τις λέξεις οι οποίες δεν είναι κοινωνικά επιτρεπτό να λέγονται κατά τη διάρκεια της προσευχής, αλλά και γενικότερα σε όλο το φάσμα των κοινωνικών συναναστροφών]
- Ερευνήτρια :** Τι πιστεύεται δηλαδή ότι είναι καλό η κακό να λέτε αυτές τις λέξεις ;
- Σπύρος:** Κακό, κακό, πάρα πολύ κακό
- Γιώργος:** Είναι κακές λέξεις δεν πρέπει να λέμε στο σχολείο, γιατί απαγορεύονται.
- Κώστας :** Γιατί ο χριστός δεν μας αγαπάει.
- Σπύρος:** Ναι αλλά μερικές είναι πιο πολύ κακές , που λένε για τους άγιους. Και αυτό είναι πιο κακό από αυτό που λέμε εμείς.
- Ερευνήτρια:** Αυτές τις λέξεις ποιος τις λέει;
- Σπύρος:** Οι μεγάλοι, η έκτη, Πέμπτη.
- Ερευνήτρια:** Αν ήσασταν δάσκαλοι τι θα κάνατε αν ακούγατε κάποιο παιδάκι να λέει άσχημες λέξεις;
- Σπύρος:** Όπως κάνει και ο κύριος. Θα του τράβαγα τα μαλλιά και θα τον έβαζα τιμωρία.
- Ερευνήτρια:** Εσύ Χρύσα τι θα έκανες αν ήσουν δασκάλα και άκουγες κάποια παιδιά να λένε άσχημες λέξεις;
- Χρύσα:** Θα τους έβαζε τιμωρία.
- Σπύρος:** Όποιος μιλάει κυρία κάθεται στη γωνιά τρεις ώρες, Όχι τρεις ώρες, μισό λεπτό, μισό λεπτό.

- Ερευνήτρια :** Αν ήσουν δάσκαλος και έβλεπες κάποιο παιδάκι πχ σαν και εσένα να λέει κακές λέξεις, τι θα έκανες;
- Κώστας:** Θα το έβαζα τιμωρία...
- Σπύρος:** Και εσύ γιατί το λες...και εσύ;...Και εγώ. Δεν λέω μόνο για σένα....και εγώ...και εγώ...δεν θα το ξαναπώ....εσύ όμως γιατί τις λες.
- Κώστας:.** Γιατί το είπες και εσύ.... Εντάξει....κατάλαβες...
- Ερευνήτρια:** Έχετε σκεφτεί κάποιοι άλλο τρόπο να γίνεται η προσευχή;
- Γιώργος:** Ναι.... Μπορείς να το κάνεις και έτσι [Σ.τ.Σ: δείχνει τον σταυρό των καθολικών].
- Σπύρος :**Ναι, γίνεται Γιώργο μου...
- Κώστας :**Τα παιδιά που σηκώνουν το χέρι τους σημαίνει που πρέπει να πάνε εκεί που είναι οι κυρίες να το πούνε, το πώς το είπες και το λέμε και κάνουμε και το σταυρό μας.
- Ερευνήτρια:** Εσύ καταλαβαίνεις τα λόγια της προσευχής; Εσύ Σπύρο για πες;
- Σπύρος:** Εγώ θα έκανα την προσευχή μη σηκώνονται έξω τα παιδιά και να το λέγαμε δυνατά.
- Ερευνήτρια:** Γιατί να μην σηκώνονται τα παιδιά;
- Σπύρος :** Γιατί μερικοί μπορεί να ζηλεύουνε.
- Ερευνήτρια :** Τι να ζηλεύουν;
- Σπύρος :** Που δεν πάνε εκεί.....
- Ερευνήτρια:** Εσύ ζηλεύεις που δεν πας εκεί;
- Σπύρος:** Λίγο....
- Ερευνήτρια :** Γιατί ζηλεύεις;
- Σπύρος:** Γιατί πάνε κάθε μέρα η Τρίτη, η Τετάρτη, η Πέμπτη και η έκτη.
- Κώστας:** Εμείς ποτέ δεν πάμε.....(γιατί κυρία)
- Σπύρος:** Γιατί είμαστε μικροί..
- Ερευνήτρια:** Και ζηλεύεις και εσύ;
- Γιώργος:** Εγώ δεν ζηλεύω. Έτσι και αλλιώς, εγώ δεν θέλω να το πω, δεν μου αρέσει...
- Ερευνήτρια :** Γιατί δεν σου αρέσει, για πες μου.
- Γιώργος:** Έτσι...δεν θέλω να το πω.
- Ερευνήτρια :** Μπορείς να πεις ένα λόγο που δεν σου αρέσει;
- Γιώργος :**Δεν ξέρω τα λόγια.
- Ερευνήτρια:** αν σου άρεσαν τα λόγια θα ήθελες να το πεις;
- Γιώργος:** Αν μου άρεσαν, ναι.
- Ερευνήτρια :** Εσένα Κώστα σου αρέσει η προσευχή;
- Κώστας:** Όχι.
- Ερευνήτρια:** Γιατί;
- Κώστας :** Γιατί, δεν το ξέρω, δεν το θυμάμαι.
- Ερευνήτρια:** Αν ήξερες τα λόγια, θα ήθελες να ανεβαίνεις να λες την προσευχή;
- Κώστας:** Όχι, γιατί δεν το ξέρω ...δεν το θυμάμαι...
- Ερευνήτρια:** Αν ήταν μια προσευχή άλλη που δεν θα έπρεπε να λες κάποιο συγκεκριμένο ποίημα θα σου άρεσε να ανεβαίνεις;
- Κώστας:** Όχι.
- Ερευνήτρια :** Στο σπίτι σας κάνετε προσευχή;
- Σπύρος :** όταν πηγαίνω στο σχολικό, κάνω τρεις φορές τον σταυρό μου.
- Γιώργος:** Εγώ , πριν κοιμηθώ κάνω μερικές φορές προσευχή.
- Χρύσα:** Εγώ δεν κάνω την προσευχή μου στο σπίτι μου.
- Ερευνήτρια :** Οι γονείς σου;
- Χρύσα :** Όχι.
- Ερευνήτρια :** Πηγαίνετε στη εκκλησία;
- Σπύρος :** Εγώ έχω πάει περίπου 100 φορές.
- Κώστας:** Εγώ δεν πηγαίνω. Μονό όταν υπάρχουν κάποια πράγματα που πρέπει να δούνε και οι γονείς μου πάμε.

3. ΚΑΤΙΑ & ΕΙΡΗΝΗ

Ερευνήτρια: Θέλω να μου περιγράψεις πως γίνεται η προσευχή στο σχολείο;

Κάτια: Σηκώνεται ένα παιδί και λέει την προσευχή.

Ερευνήτρια: Πως σηκώνεται αυτό το παιδί

Κάτια: Τον σηκώνει ο δάσκαλος. Λέει παράδειγμα, να σηκωθεί ένα παιδί από την Πέμπτη. Όποιο παιδί σηκώνει το χέρι του, ο δάσκαλος ας πούμε, λέει έλα ειρήνη.

Ερευνήτρια: Πως κάθεστε την ώρα της προσευχής.

Ειρήνη: Είμαστε κατά σειρά. Τριάδες, σαν τάξη. Ξέρω εγώ, πρώτη, Δευτέρα... και έχει κάτι σκαλάκια και εκεί σηκώνεται το παιδί και λέει την προσευχή. Και τα παιδιά, δεν κουνιούνται, κάθονται ίσια, πώς να το πω... ακίνητοι.

Ερευνήτρια: Και κάθονται τα κορίτσια και τα αγόρια μαζί;

Ειρήνη: Μπερδεμένα.

Ερευνήτρια: Εσείς που προτιμάτε να κάθεστε στις γραμμές;

Εγώ στην πρώτη ή στην δεύτερη, γιατί πίσω συνήθως κάθονται τα αγόρια και γελάνε... και οι δάσκαλοι τους φωνάζουνε...

Κάτια: Εγώ κάθομαι στην δεύτερη γραμμή στην μέση. Δεν θέλω να κάθομαι ούτε πρώτη ούτε και στο τέλος.

Ερευνήτρια: Και ποια παιδιά κάνουν συνήθως φασαρία την ώρα της προσευχής;

Κάτια: Τα αγόρια.

Ερευνήτρια: Έχετε πει ποτέ την προσευχή;

Κάτια: Ναι.

Ερευνήτρια: Γιατί θέλεις να τη λες την προσευχή;

Κάτια: Γιατί μόν'αρέσει να σηκώνομαι να λέω την προσευχή...τι άλλο.

Ειρήνη: Εμένα μου αρέσει να σηκώνομαι να λέω την προσευχή, γιατί θεωρώ ότι είναι σωστό. Και στην αρχή την πρώτη φορά που είχα πει την προσευχή ντρεπόμουνα λίγο, αλλά την δεύτερη φορά ήταν εντάξει, δεν υπήρχε πρόβλημα.

Ερευνήτρια: Υπάρχει κάποιος άλλος λόγος που θέλετε να λέτε την προσευχή εκτός του ότι είναι σωστό;

Ειρήνη: Εμμ...γιατί οι δάσκαλοι νομίζουν ότι κάποια παιδιά είναι ισχυρά να το πω, δεν ξέρω πώς να το πω...

Ερευνήτρια: Πιο καλοί μαθητές εννοείς;

Ειρήνη: Όχι σε αυτό τον τρόπο, γιατί και άλλα παιδιά που δεν είναι καλοί μαθητές σηκώνονται και λένε την προσευχή.

Ερευνήτρια: Εσύ πως το εννοείς το ισχυρά δηλαδή;

Ειρήνη: Δεν ντρέπονται, έχουν πιο πολύ θάρρος...

Ερευνήτρια: Εσύ Κάτια: το νομίζεις αυτό;

Κάτια: Πιστεύω, γιατί είναι πιο καλοί μαθητές και όπως είπε και η Σοφία, έχουν πιο πολύ θάρρος.

Εγώ ας πούμε ντρέπομαι να πω την προσευχή.

Ειρήνη: Εκείνη τη στιγμή δεν το δείχνει κάποιος ότι ντρέπεται.

Ερευνήτρια: Μου είχα πει κάποια παιδιά σε ένα άλλο σχολείο ότι την προσευχή όταν βρέχει την κάνουν μέσα στις τάξεις, και θα ήθελα να σας ρωτήσω είναι πιο εύκολο να την πείτε μέσα στην τάξη ή έξω;

Κάτια: Γιατί είναι λίγα τα παιδιά, είναι μόνο η δασκάλα μας για αυτό.

Ειρήνη: Προτιμώ μέσα στην τάξη, γιατί αν κάνουμε κάποιο λάθος μέσα στην τάξη τα παιδιά μας καταλαβαίνουν πιο πολύ από ότι κάποια άλλα παιδιά που κοροϊδεύουν αμέσως.

Ερευνήτρια: Αν ήσουν δασκάλα και μπορούσε να αλλάξεις κάτι στον τρόπο που γίνεται η προσευχή η ακόμα και να μην γίνεται, τι θα έκανες;

Ειρήνη: Το να μην κάνουμε προσευχή σχολείο δεν είναι κάτι πολύ καλό. Δεν θα ήθελα να αλλάξω κάτι στον τρόπο που γίνεται η προσευχή, και τα περισσότερα σχολεία από ότι ξέρω έτσι την κάνουν ε την προσευχή.

Κάτια: Ναι και εμένα μου αρέσει αυτός ο τρόπος. Να κάθονται τα παιδιά στην τάξη τους, ο καθένας με τη σειρά.

Ερευνήτρια: Γιατί νομίζεις ότι γίνονται οι σειρές

Κάτια: Γιατί αν κάποιοι παιδί είναι σε κάποια άλλη σειρά, κάποια από τα παιδιά που κάνουν πιο πολύ φασαρία, τότε θα κάνει πιο πολύ φασαρία, τότε θα κάνει ακόμα πιο πολύ φασαρία και έτσι όταν

κάποιο παιδί θα λέει την προσευχή δεν θα ακούγεται. Αν τα παιδιά δεν ήταν σε σειρές τα παιδιά θα κάνανε πιο πολύ φασαρία.

Κάτια: Αν τα παιδιά ήταν ανακατεμένα από εδώ και από εκεί δεν θα υπήρχε ησυχία την ώρα της προσευχής.

Ερευνήτρια: Τι σημαίνει για σας να κάνετε προσευχή;

Ερευνήτρια: Γιατί είναι σημαντικά να ξεκινάει η μέρα σας με την προσευχή;

Κάτια: Γιατί πιστεύω ότι θα μας βοηθήσει και στην υπόλοιπη μέρα και να είμαστε καλά και γιατί είναι κάτι ιερό να πούμε την προσευχή στο σχολείο. Για αυτό το λόγο.

Ειρήνη: Και εγώ το ίδιο πιστεύω. Και εκτός του ότι είναι ιερό και η μέρα μας θα πάει καλά, πιστεύω ότι είναι και καλό να λες την προσευχή και σωστό.

4. ΑΓΓΕΛΙΚΗ & ΜΑΡΙΑ

Ερευνήτρια: Πες μου το όνομα σου και από πού είσαι

Μαρία: Μαρία και είμαι από τη Αλβανία.

Ερευνήτρια: είσαι πολλά χρόνια εδώ;

Μαρία: Ναι.

Ερευνήτρια: Πόσα;

Μαρία: Δεν θυμάμαι και από πότε είχα έρθει γιατί ήμουν πάρα πολύ μικρή όταν ήρθα εδώ. Είχα ζήσει πάνω στη γιαγιά μου.

Ερευνήτρια: Στην Αλβανία.

Μαρία: Όχι έχω άλλη μια γιαγιά εδώ, γιατί η μαμά μου είναι Αλβανίδα και ο πατέρας μου είναι από την Ελλάδα.

Ερευνήτρια: Ωραία τώρα θέλω να μου περιγράψεις πως γίνεται η προσευχή.

Μαρία: Είναι οι δάσκαλοι .. βγαίνουμε εκεί.. όσοι θέλουμε να βγούμε έξω και όσοι θέλουν να πουν την προσευχή σηκώνουν τα χέρια και μετά ο κύριος διαλέγει ένα παιδί από όλα και μετά λεν την προσευχή.

Ερευνήτρια: Το παιδί που λέει την προσευχή; Κάτω κάθεται ή

Μαρία: Όχι το παιδί λέει πρώτα κάνουμε το άγιος ο θεός και αυτά όλοι μαζί, αλλά μετά λέει ένα άλλο, και μετά λέμε και κάτι άλλο και πηγαίνουμε κάτω στην τάξη μας.

Ερευνήτρια: Εσύ έχεις πει ποτέ την προσευχή;

Μαρία: Ναι μόνο μια φορά και την είχα πει λάθος.

Ερευνήτρια: Σου άρεσε;

Μαρία: Ναι, γιατί είναι κάτι που...το λέμε ας πούμε στα παιδιά, αλλά αυτό πάει είναι και για το χριστό όχι μόνο για τα παιδιά και αυτό είναι μια...μου άρεσε δηλαδή γιατί.....επειδή όταν είμαστε εκεί όλοι μαζί, αλλά εκείνη τη μέρα ήμασταν πρώτη Δευτέρα και Τρίτη εκεί, αλλά η Πέμπτη και η έκτη δεν ήταν και η Τετάρτη

Ερευνήτρια: Τι νιώθεις όταν λες την προσευχή και σου αρέσει τόσο πολύ;

Μαρία: Όχι και τόσο πολύ....γιατί λέμε την προσευχή, σαν να λέμε κάτι στον χριστό

Ερευνήτρια: Ναι και σου αρέσει που λένε κάτι στον χριστό και σου αρέσει έτσι όπως γίνεται η προσευχή;

Μαρία: Ναι.

Ερευνήτρια: Έτσι που μαζεύεστε όλοι μαζί;

Μαρία: Ναι, γιατί εκεί λέμε κάτι. Δε λέμε, ας πούμε... Αλλά μετά μερικά παιδιά λένε την προσευχή καλά - καλά και μετά πηγαίνουν παίζουνε πριν να κάνουμε μάθημα χτυπάει το κουδούνι βγαίνουνε έξω και αρχίζουν να βρίζονται.

Ερευνήτρια: - μετά τη σχολική προσευχή;

Μαρία: Ναι.

Ερευνήτρια: Εγώ όμως θέλω να μου πεις γιατί σου αρέσει εκείνη την ώρα η προσευχή.

Μαρία: Δεν μπορώ να το περιγράψω, δεν μπορώ δηλαδή γιατί είναι ένα συναίσθημα και δεν μπορώ να πω ότι κάνω προσευχή και είναι.... Τα έχω ξεχάσει δηλαδή.

Ερευνήτρια: Λοιπόν θα μιλήσω λίγο με την Αγγελική και μετά θα ξαναμιλήσουμε μαζί. εσύ προσπάθησε να σκεφτείς το συναίσθημα που νιώθεις όταν κάνεις προσευχή. Για πες μου Αγγελική: Από πού είσαι;

Αγγελική: Από την Αλβανία.

Ερευνήτρια: Είσαι πολύ καιρό στην Ελλάδα;

Αγγελική: Ναι.

Ερευνήτρια: Πόσο καιρό;

Αγγελική Από το νήπια, δεν θυμάμαι ακριβώς από πότε.

Ερευνήτρια: Ωραία, θέλω να μου περιγράψεις και εσύ την προσευχή.

Αγγελική Στην αρχή χτυπάει το κουδούνι, μαζευόμαστε όλα τα παιδιά στην αυλή και κάνουμε σειρές δηλαδή όπως είμαστε και λέμε το άγιος ο θεός. Σηκώνεται ένα παιδί που το λέει αυτό και το λένε και όλοι οι άλλοι κάτω.

Ερευνήτρια: Εσένα σου αρέσει η προσευχή;

Αγγελική Ναι εκεί κάτω επειδή δεν έχω σηκωθεί ποτέ να πω πάτερ ημών.

Ερευνήτρια: Θα ήθελες να σηκωθείς;

Αγγελική Ναι

Ερευνήτρια: Γιατί;

Αγγελική Γιατί μου αρέσει να το λέω, στην αρχή δηλαδή, επειδή είναι πώς να το πω. Μου αρέσει να λέω την προσευχή.

Ερευνήτρια: Δεν είναι το ίδιο να το λες κάτω με πάνω;

Αγγελική Εεεε δεν ξέρω, γιατί κάτω εμείς το πάτερ ημών, μπορεί να το πούμε από μας. Όμως δεν ξέρω μου αρέσει να λέω την προσευχή πριν να αρχίσω μάθημα.

Ερευνήτρια: Προσπάθησε να μου πεις γιατί σου αρέσει, για ποιους λόγους

Αγγελική Δεν ξέρω τώρα...

Ερευνήτρια: Εσένα Μαρία;

Αγγελική Εμένα μου αρέσει η προσευχή γιατί...

Ερευνήτρια: Σου αρέσει να τη λες κάτω η πάνω;

Αγγελική Όχι πάνω εδώ... γιατί μαζευόμαστε όλα τα παιδιά αλλά μερικές φορές ντρέπομαι και δεν μπορώ να σηκώσει το χέρι μου και να πω θέλω να πω την προσευχή.

Ερευνήτρια: Εσύ είπες ότι θα σου άρεσε να λες και πάνω. την προσευχή.

Αγγελική Δεν ξέρω τώρα πώς να το ...

Ερευνήτρια: Είναι επειδή σε βλέπουνε όλα τα παιδιά... σε θαυμάζουνε.

Αγγελική Ναι και για αυτό όμως και θέλω να τη λέω την προσευχή μπροστά σε όλους και μου αρέσει αυτό.

Ερευνήτρια: Γιατί, για πες μου γιατί προσπάθησε να μου πεις να καταλάβω.

Αγγελική Δεν ξέρω τώρα πώς να το εξηγήσω.....

Ερευνήτρια: Προσπάθησε λίγο.

Αγγελική Πρώτα από όλα γιατί κάνω την προσευχή μου και όταν θα αρχίσω μάθημα θα είναι καλό.

Μαρία: Έχεις τον Χριστό κοντά σου.

Αγγελική Κάνω την προσευχή στο χριστό μου αρέσει αυτό.

Ερευνήτρια: Όμως μου είπες ότι προτιμάς πάνω.

Αγγελική Όμως μου αρέσει πιο πολύ να το λέω πάνω, να με ακούνε όλοι.

Ερευνήτρια: Γιατί

Αγγελική Δεν ξέρω, έτσι.....

Ερευνήτρια: Χωρίς λόγο

Αγγελική Να μου αρέσει.

Ερευνήτρια: Εσύ πάνω ή κάτω;

Μαρία: Εγώ κάτω.

Ερευνήτρια: Γιατί εμένα κάτω μου αρέσει επειδή μας κοιτάνε όλα τα παιδιά και λένε αυτοί πιστεύουνε στο χριστό, ενώ μερικά άλλα παιδιά δεν λέω ότι δεν πιστεύουνε στο χριστό επειδή δεν λέν την προσευχή, αλλά όταν δηλαδή λέω την προσευχή αισθάνομαι κάτι, σαν να λέω κάτι στον χριστό, σαν δηλαδή να του λέω χριστέ είμαστε αυτό και αυτό, να του λέμε αυτά τα λόγια.

Ερευνήτρια: θα προτιμούσες να το λες πάνω, όπως η Αγγελική;

Αγγελική Όχι κάτω.

Ερευνήτρια: Κάτω γιατί; Τι δεν σου αρέσει πάνω.

Αγγελική Όχι το ίδιο είναι και πάνω και κάτω

Ερευνήτρια: Αλλά κάποια μικρή διαφορά έχει. Ποια είναι αυτή;

Αγγελική Η μικρή διαφορά είναι ότι πάνω ας πούμε είμαστε λίγα παιδιά και μερικά παιδιά από την τάξη μου, όταν λένε την προσευχή εδώ πάνω στην τάξη μου.

Ερευνήτρια: Έχεις πει ποτέ την προσευχή πάνω μόνη σου;

Αγγελική Όχι, γιατί δεν μπορώ δίπλα στον κύριο μου και να κάθομαι να λέω. Ντρέπομαι τον κύριο μου δεν είναι ότι δεν τον ντρέπομαι.

Ερευνήτρια: Α... ντρέπεσαι τον κύριο σου. Δηλαδή δεν σου αρέσει εσένα να αναβαίνεις μόνη σου πάνω και να το λες.

Αγγελική Εεεε μια φορά δεν ήθελα δηλαδή, ήθελα να σηκωθώ να σηκώσω το χέρι μου για να πω την προσευχή, αλλά λέω ας το καλύτερα να μην τη πω.

Ερευνήτρια: Γιατί;

Αγγελική: Γιατί εκείνη την μέρα δεν μπορούσα να σηκωθώ και να την πω πάνω στην τάξη, πήγα να σηκώσω το χέρι μου, αλλά... επειδή μια άλλη φορά που είχαμε πει εδώ και την είχα πει εγώ την προσευχή εεεε άρχισαν να γελάνε τα παιδιά επειδή δεν την έλεγα εγώ καλά.

Ερευνήτρια: Εσύ Αγγελική, έχεις πει την προσευχή;

Αγγελική: Όχι δεν την έχω πει.

Ερευνήτρια: Και γιατί δεν την έχεις πει αφού σου αρέσει τόσο πολύ να την λες;

Αγγελική: Ναι σηκώνω το χέρι μου. Όμως, δεν ξέρω. Μερικές φορές ντρέπομαι και δεν το σηκώνω, άλλες φορές σηκώνουνε άλλα παιδιά.....

Ερευνήτρια: Ενώ θα ήθελες να σηκωθείς να την πεις

Αγγελική: Ναι.

Ερευνήτρια: Και το σηκώνεις δηλαδή και δεν έχει τύχει να σε σηκώσει κάποια φορά ο δάσκαλος σου.

Αγγελική: Όχι. Μερικές φορές δεν το σηκώνω, όμως τις περισσότερες ναι το σηκώνω.

Αγγελική: Το σηκώνει η Κλέα, αλλά δεν θέλει ο κύριος λέει κάποιο άλλο παιδί..

Αγγελική: Ναι βλέπω που έρχεται άλλος και το κατεβάζω

Ερευνήτρια: Δηλαδή συνήθως προτιμά κάποιο άλλο παιδάκι;

Αγγελική: Ναι.

Μαρία: Όχι προτιμά και εμάς.

Αγγελική: Ναι λέει είναι και η σειρά μας μερικές φορές.. Όμως μπορεί να μην με προσέχει πολλές φορές.

Ερευνήτρια: Και γιατί νομίζεις εσύ ότι συμβαίνει αυτό.

Μαρία: Κυρία μπορεί να μην θέλει να σηκώσει, γιατί μπορεί να μιλάει συνέχεια η Αγγελική, όπως έκανα εγώ παλιά και

Ερευνήτρια: Δεν αφήνεις τους άλλους να μιλήσουν.

Μαρία: Ναι.

Αγγελική: Όχι

Μαρία: Εγώ έτσι έκανα παλιά και για αυτό δεν με σήκωνε συνήθως.

Ερευνήτρια: Εσύ γιατί νομίζεις.

Αγγελική: Δεν ξέρω μπορεί να μη με βλέπει την ώρα που το σηκώνω ή να νομίζει ότι έχω σηκωθεί.

Ερευνήτρια: Και τώρα να σας ρωτήσω κάτι άλλο, αν ήσουν δασκάλα θα ήθελες να γίνεται η προσευχή όπως γίνεται τώρα ή θα άλλαζες κάτι;

Μαρία: Όχι δεν θα άλλαζα, γιατί έτσι μου αρέσει δηλαδή, αλλά θα άλλαζα μόνο ένα πράγμα. Να βγαίνουν όλοι οι δάσκαλοι, αλλά όχι ένα δυο τρεις σε μια κολόνα ο καθένας.

Ερευνήτρια: Τι εννοείς να βγαίνουν όλοι;

Μαρία: Μια φορά που κάνομε την προσευχή εδώ δεν είχαν βγει όλοι οι δάσκαλοι, ήταν μόνο τρεις δάσκαλοι. Και πρέπει να βγαίνουν όλοι.

Ερευνήτρια: Και γιατί πιστεύεις ότι πρέπει να βγαίνουν όλοι ;

Μαρία: Για να ακούνε όλοι την προσευχή που θα πει το κάθε παιδί.

Ερευνήτρια: Ενώ συνήθως δεν βγαίνουν όλοι ;

Μαρία: Όχι.

Ερευνήτρια: Και γιατί θεωρείς τόσο σημαντικό να ακούνε όλοι οι δάσκαλοι την προσευχή;

Μαρία: Ε γιατί είναι καλό.

Ερευνήτρια: Γιατί;

Μαρία: Είναι καλό γιατί μας αρέσει όλους, αλλά χωρίς να βγει όλοι οι δάσκαλοι δεν είναι τίποτα αυτό.

Ερευνήτρια: Γιατί;

Μαρία: Ε τι προσευχή χωρίς τους δασκάλους, τι είναι αυτό...

Β. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΜΕ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥΣ

1. ΓΕΩΡΓΙΑ

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου περιγράψεις μια συνηθισμένη μέρα σχολικής προσευχής.

Γεωργία: Χτυπάει το κουδούνι και συγκεντρώνονται τα παιδιά στην αυλή και έρχονται και όλοι οι δάσκαλοι και προσπαθούν να βάλουν τα παιδιά στην σειρά τους, γιατί συνήθως τα παιδιά δεν μπαίνουν στη σειρά τους. Πάνε περίπου στη θέση που είναι η κάθε τάξη -η κάθε τάξη έχει το δικό της χώρο- και η κάθε τάξη είναι δίπλα στην άλλη, αλλά συνήθως κάποια μένουν πιο πίσω, κάποια συζητάνε και έτσι οι δάσκαλοι προσπαθούν να συνεντύνουν τα παιδιά, να τα βάλουν στην σειρά τους και τους κάνουν και κάποιες παρατηρήσεις, ώστε να μη μιλάνε την μεταξύ τους. Έτσι ξεκινάει η προσευχή. Αυτή είναι η διαδικασία.

Ερευνήτρια: Ποια παιδιά σηκώνονται συνήθως να πουν την προσευχή;

Γεωργία: Συνήθως από την Πέμπτη έκτη δημοτικού και συνήθως είναι τα ίδια, κορίτσια. Λίγες φορές σηκώνεται και κάποιο αγόρι να πει την προσευχή. Και συνήθως τα ίδια κορίτσια. Δεν υπάρχει προθυμία από όλα τα παιδιά.

Ερευνήτρια: Γιατί νομίζεις ότι συμβαίνει αυτό;

Γεωργία: Γιατί τα αγόρια είναι πιο ατίθασα. Φοβούνται μήπως τα άλλα παιδιά τα κοροϊδεύουν, επειδή λένε την προσευχή. Υπάρχει ένα είδος ρατσισμού όσον αφορά την προσευχή. Τα αγόρια το θεωρούν πιο γυναικεία δουλειά, ίσως.

Ερευνήτρια: Με ποιο τρόπο νομίζεις ότι η σχολική προσευχή συμβάλλει στην εκπαιδευτική διαδικασία;

Γεωργία: Πιστεύω ότι είναι σημαντικό να γίνεται η προσευχή, όχι μόνο για την προσευχή, αλλά γιατί τα παιδιά συγκεντρώνονται πριν μπουν στις τάξεις στην αυλή και έτσι υπάρχει μια ψυχική προετοιμασία των παιδιών, ώστε να ενταχθούν στο σχολείο. Είναι μια ψυχολογική προετοιμασία ένταξης στο χώρο του σχολείου και μετά μπαίνουν στις τάξεις τους κάπως πιο συνειδητοποιημένα ότι πρέπει να γίνει μάθημα και ότι βρίσκονται στο σχολείο.

Ερευνήτρια: Υπάρχουν περιπτώσεις που δε γίνεται η προσευχή;

Γεωργία: Ναι. Καμιά φορά, όταν βρέχει, και τα παιδιά δεν κάνουν προσευχή και μπαίνουν κατευθείαν από το σπίτι τους στο σχολείο και ξεκινάνε μάθημα. Τότε τα παιδιά είναι πιο ανήσυχα και θέλουνε το χρόνο τους, ώστε να προσαρμοστούν στο χώρο του σχολείου. Υπάρχει μια ανησυχία που δεν υπάρχει τόσο έντονη, όταν γίνεται προσευχή.

Ερευνήτρια: Εσύ τι κάνεις κατά τη διάρκεια της προσευχής;

Γεωργία: Βγαίνω και εγώ στην αυλή μαζί με τους άλλους εκπαιδευτικούς και συνήθως ελέγχω τα παιδιά, αν όντως είναι στην σειρά τους, αν όντως κάνουν ησυχία. Να.....βασικό είναι να κάνουν ησυχία και να μπορούν να προσαρμοστούν και να σκεφτούν και να συνειδητοποιήσουν ότι βρίσκονται στο σχολείο και πρέπει έτσι να αλλάξει η συμπεριφορά τους.

Ερευνήτρια: Τι κάνεις αν τα παιδιά μιλάνε μεταξύ τους;

Γεωργία: Συνήθως, αν κάποια παιδιά μιλάνε μεταξύ τους ή γελάνε τους λέω ότι γίνεται προσευχή και ότι «πρέπει να είσαστε ήσυχοι να μην μιλάτε μεταξύ σας και να σεβαστείτε την ώρα της προσευχής». Έτσι μαθαίνουν τα παιδιά, και γενικά στην ζωή τους, ότι υπάρχουν ορισμένες στιγμές που δεν μπορούν να κάνουν άλλες δραστηριότητες, δηλαδή στην ώρα της προσευχής δεν μπορούν να παίζουνε και μπάλα και να μιλάνε και με το φίλο τους. Δε χρειάζεται να γίνει και στην ώρα της προσευχής, που διαρκεί 3 λεπτά. Αυτήν την ώρα έχουν την υποχρέωση να κάνουν ησυχία, να έχουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά.

Ερευνήτρια: Πιστεύεις ότι είναι σωστό να γίνεται η προσευχή στο σχολείο;

Γεωργία: Εγώ πιστεύω ότι είναι σωστό και είναι καλό που υπάρχει.

2. ΓΙΑΝΝΗΣ

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου περιγράψεις μια συνηθισμένη μέρα σχολικής προσευχής;

Γιάννης: Τα παιδιά έρχονται από νωρίς στο σχολείο. Από τις οκτώ ξεκινάνε να έρχονται κάποια. Οκτώ και τέταρτο και είκοσι χτυπάει το κουδούνι, μπαίνουνε στις γραμμές και, αφού μπουνε στις γραμμές, κάνουνε πρώτα την προσευχή και, αφού γίνει η προσευχή, μπαίνουμε στις τάξεις. Σηκώνουμε ένα

άτομο από διαφορετική τάξη κάθε φορά, όχι συνήθως ένα παιδί να λέει το ίδιο και το ίδιο τη προσευχή.. Λοιπόν...

Ερευνήτρια: Αυτό γιατί το κάνετε;

Γιάννης: Ε...γιατί θέλουμε να έχει συμμετοχή όλο το σχολείο πιστεύω, αλλά δεν είμαστε εμείς που τα σηκώνουμε. Πρώτα υπάρχει πρωτοβουλία από τα παιδιά, δηλαδή λέμε: «ποιος θέλει να πει την προσευχή;» σηκώνουν τα παιδιά χέρια και από αυτά τα παιδιά κάποιος λέμε να έρθει πάνω να πει την προσευχή. Δεν πιέζουμε δηλαδή κάποιον αναγκαστικά. Όχι θα πεις εσύ! Όχι θα πει ο άλλος την προσευχή! Οποιος θέλει...

Ερευνήτρια: Τα παιδιά είναι πρόθυμα να πούνε την προσευχή;

Γιάννης: Είναι πρόθυμα και ιδίως νομίζω από τις μικρότερες τάξεις υπάρχει μεγαλύτερη προθυμία, από την τρίτη τάξη που τους κάνω εγώ και που τους έμαθα τώρα την προσευχή. Νομίζω στις μεγάλες τάξεις όχι τόσο. Λιγοστεύουν τα παιδιά. Δεν ξέρω αν συμβαίνει έτσι σε αυτό το σχολείο μόνο. Μπορεί έτσι να το είδα εγώ. Δεν ξέρω. Μην το βάλουμε γενικό ότι συμβαίνει παντού. Απλά αυτό έχω παρατηρήσει από το δικό μας σχολείο.

Ερευνήτρια: Γιατί πιστεύεις ότι συμβαίνει αυτό, γιατί νομίζεις ότι θέλουν να ανεβαίνουν τα μικρότερα παιδιά να λένε προσευχή.

Γιάννης: Νομίζω ότι -τώρα προσωπική μου άποψη έτσι καθαρά - νομίζω ότι είναι ένας τρόπος αυτός να δείξει το παιδί ότι είναι ενεργό στο σχολείο ότι προσφέρει, να δείξει ότι είμαι εδώ ότι συμμετέχω στο σχολείο και ότι ξεχωρίζω με αυτόν τον τρόπο, γιατί εκείνη τη στιγμή που ανεβαίνει μπροστά από το σχολείο και λέει την προσευχή κατά κάποιο τρόπο ξεχωρίζει και ίσως υπάρχει και κάποιος ανταγωνισμός, ιδίως από τα μικρότερα παιδιά με την έννοια ότι «*ά θέλω και εγώ να σηκωθώ, όχι μόνο ο άλλος θέλουμε όλοι να πούμε*». Νομίζω όμως ότι τα παιδιά δεν έχουν σκοπό σε όλα αυτά, δηλαδή το κάνουν τελείως με την αγαθότητα που έχουν, δηλαδή δε νομίζω ότι υπάρχει κάποιος ιδιοτελής σκοπός για τον οποίο σηκώνονται να πουν προσευχή. Ίσως αυτά τα λέμε οι μεγάλοι, τα ερμηνεύουμε, αλλά νομίζω τα παιδιά πιο αθώα σκέφτονται. Απλά θέλουν να ανέβουν πάνω και να πούνε την προσευχή. Είναι απλό θέλουνε.

Ερευνήτρια: Την ιδιοτέλεια πως την ερμηνεύεις;

Γιάννης: Ά, σηκώθηκε ο άλλος και εγώ θέλω να δείξω ότι είμαι καλός μαθητής για αυτό θέλω να ανέβω και εγώ να την πω. Αυτό είναι ίσως σκέψη των μεγάλων και όχι σκέψεις των παιδιών.

Ερευνήτρια: Έχει συμβεί κάποιο περιστατικό περιέργο κατά την διάρκεια της προσευχή ή ίσως απειθαρχίας ή κάτι να ενοχλεί;

Γιάννης: Εμένα να ενοχλεί προσωπικά; Όχι κανένα. Απλά έχω παρατηρήσει καμιά φορά στην τάξη μου, όταν έξω βρέχει και δεν μπορούμε να πούμε την προσευχή και την λέμε πάνω, λένε τα παιδιά: «*κύριε ο τάδε είπε προσευχή, τώρα θέλω εγώ να πω προσευχή*». Θέλουνε όλα μαζί να πούνε, να ανέβουν πάνω. Οπότε απλά υπάρχει κάποια δυσκολία σε εμένα ως προς την επιλογή, γιατί δε θέλω να αδικήσω κανέναν, αλλά και αυτό δε γίνεται. Κάποιος πρέπει να σηκωθεί από τους 20.

Ερευνήτρια: Αν περνούσε από το χέρι σου να αλλάξει κάτι στην προσευχή τι θα άλλαζες;

Γιάννης: Στη διαδικασία της προσευχής εννοείς; Με βρίσκεις λίγο απροετοίμαστο. Να αλλάξω κάτι....Δε με έχει ενοχλήσει κάτι για το αλλάξω. Δηλαδή δεν έχω παρατηρήσει, αλλά πάντα αν κάποιος πει ότι κάτι πρέπει να αλλάξει, γιατί δεν είναι σωστό αυτό που γίνεται... Τώρα δε μου έρχεται κάτι στο μυαλό, αλλά πάντα όλες οι προτάσεις είναι ευπρόσδεκτες...Να ακούσουμε και να δούμε τι άλλο μπορούμε να κάνουμε. Πάντως βλέπω αρκετή προθυμία από τα παιδιά. Ίσως πολλές φορές κάνουμε την προσευχή χωρίς να καταλαβαίνουμε τι λέμε, γιατί είναι μια γλώσσα που δε χρησιμοποιούμε ούτε εμείς οι μεγάλοι ούτε τα παιδιά. Βέβαια υπάρχει και στο βιβλίο και η μετάφραση της προσευχής και έχουμε κάνει και ερμηνεία της. Καμιά φορά, όταν αυτό το πράγμα γίνεται καθημερινά κάπου το ξεχνάς. Τη μετάφραση, κάπου το λες σαν ποίημα, δηλαδή δεν υπάρχει τόσο μεγάλη σχέση μεταξύ αυτού που λες και αν πραγματικά το λες γιατί το εννοείς ή αν το έχεις μάθει σαν ποίημα και το λες, αλλά βέβαια δεν μπορούμε να πούμε: «*α για αυτόν το λόγο δε θα κάνουμε την προσευχή καθημερινά για να μην γίνεται συνήθειο*». Νομίζω ότι είναι λίγο και πως το νιώθει ο καθένας μέσα του, δεν μπορείς να το επιβάλλεις, δηλαδή και ούτε μπορείς να το ξέρεις, αν ο άλλος που το λέει προσευχή, το λέει, γιατί το έχει μάθει ποίημα ή το λέει γιατί τα εννοεί αυτά τα λόγια, αλλά κακά τα ψέματα και εμείς οι μεγάλοι πολλές φορές τα κάνουμε τα περισσότερα πράγματα από συνήθειο και όχι γιατί τα εννοούμε εκείνη τη στιγμή.

Ερευνήτρια: Υπάρχουν παιδιά από άλλο θρήσκευμα σε αυτό το σχολείο;

Γιάννης: Από άλλο θρήσκευμα;.....[Σ.τ.Σ: σωπαίνει για λίγο] Κοιτάξτε, δεν έχω θίξει αυτό το θέμα στην τάξη μου μέσα. Δεν έχω ρωτήσει. Έχω ρωτήσει μόνον ποιος είναι από άλλη χώρα. Βέβαια παιδιά από την Αλβανία τα οποία ίσως κάποια από αυτά ίσως να.... είναι μουσουλμάνοι εγώ δεν το ξέρω αυτό.... Απλά τους αφήνω ελεύθερα. Λέω: «*ποιος θέλει να πει προσευχή;*»Και βλέπω τα χέρια που σηκώνονται. Βέβαια δεν σημαίνει ότι αυτοί που δεν σηκώνουν χέρια είναι μουσουλμάνοι. Ίσως κάποια από αυτά να μη θέλουν να πουν προσευχή για αυτόν το λόγο, γιατί δεν πιστεύουν, αλλά είναι κάτι το

οποίο δεν το έχω συζητήσει καθόλου και ύστερα δε θα ήθελα..... Ο καθένας είναι ελεύθερος ακόμα και τα παιδιά και οι μεγάλοι να επιλέξουν αυτό που θέλουν να πιστεύουν και άμα θέλουν να λένε την προσευχή, να τη λένε και άμα θέλουν να μην την λένε. Η θρησκεία δεν μπορεί να γίνει καταναγκαστικό έργο.

Ερευνήτρια: Ωραία. Από τους γονείς δεν έχει....

Γιάννης: Όχι, όχι. Ακόμα και στα θρησκευτικά που κάνουν τα μαθήματα.- το μάθημα των θρησκευτικών- τα αφήνω τα παιδιά ελεύθερα να συζητήσουν και να πουν αυτό που νιώθουν ή υπάρχουν κάποια παιδιά τα οποία δε συμμετέχουν στο μάθημα των θρησκευτικών, αλλά εγώ το θεωρώ ότι είναι τελείως από επιλογή τους. Δηλαδή είναι ένα μάθημα ελεύθερο. Μπορούν να συζητήσουν και όποιος έχει μια άποψη μπορεί να την έχει.

Ερευνήτρια: Δεν συμμετέχουν καθόλου....

Γιάννης: Να υπάρχουν μερικά παιδιά που από ότι έχω δει δε συμμετέχουν καθόλου στο μάθημα των θρησκευτικών. Όχι με την έννοια ότι δεν προσέχουν. Προσέχουν και ακούνε ότι συμβαίνει εκεί μέσα, αλλά δεν έχουν μια προσωπική άποψη, δηλαδή να μου πούνε κάτι για το Χριστό, τι έχουν ακούσει ή από την τηλεόραση τώρα το Πάσχα - υπήρχαν πολλά έργα - έτσι να μου πούνε, αλλά προσέχουν όμως. Ακούνε, απλά δεν συμμετέχουν. Δε θέλουν να πουν κάτι αυτά τα ίδια.

3.ΓΡΗΓΟΡΗΣ

Ερευνήτρια: Πως γίνεται η προσευχή στο σχολείο;

Γρηγόρης: Δεν έχει αλλάξει ο τρόπος που γίνεται η προσευχή. Ο ίδιος ήταν όταν ήμουν μαθητής και όταν ήμουν διευθυντής στο σχολείο. Τα παιδιά πριν από το μάθημα έμπαιναν στις γραμμές κατά τάξεις, και στην συνέχεια ορίζονταν ένας από την Πέμπτη ή την έκτη να κάνει την προσευχή, και όλοι οι υπόλοιποι ακολουθούσαν. Μετά το τέλος μπαίναμε για μάθημα.

Ερευνήτρια: Και γιατί ορίζονταν από την Πέμπτη ή την έκτη;

Γρηγόρης: Συνήθως η έκτη αναλάμβανε όλες τις πρωτοβουλίες, τις γιορτές, το ένα το άλλο, και από εκεί έμπαινε αυτός που έκανε την προσευχή.

Ερευνήτρια: Γιατί; Υπήρχε κάποιος λόγος;

Γρηγόρης: Όχι, αλλά συνήθως έτσι είχε παγιωθεί. Τώρα, αν γίνονταν καμιά φορά μέσα στην τάξη προσευχή την έκανε η ίδια η τάξη.

Ερευνήτρια: Τα μικρότερα παιδιά ήθελαν να πουν και αυτά την προσευχή; υπήρχε ενδιαφέρον;

Γρηγόρης: Αυτό.....μερικά καμιά φορά, σήκωναν το χέρι και ήθελαν να κάνουν την προσευχή, οπότε τους δίναμε την ευκαιρία. Πολύ λίγα όμως. Όχι όλα.

Ερευνήτρια: Γενικότερα, υπάρχει συμμετοχή από τα παιδιά; Θέλουν να λεν την προσευχή;

Γρηγόρης: Οι περισσότεροι μαθητές...έ αναπτύσσεται ένας σαν συναγωνισμός, διάφοροι ανάλογα με το τι θέλει το κάθε παιδί, τι στόχους έχει, δηλαδή είναι παιδιά που θέλουν να φαίνονται και ίσως και η προσευχή τους έδινε το δικαίωμα αυτό.

Ερευνήτρια: Συνήθως την προσευχή την έλεγαν αγόρια ή κορίτσια;

Γρηγόρης: Δεν υπάρχει τέτοιο θέμα. Περισσότερο τα κορίτσια μάλλον. Ίσως γιατί, όπως είπα προηγουμένως, θέλουν κάπως να φαίνονται να συμμετέχουν.

Ερευνήτρια: Και τα κορίτσια δηλαδή θέλουν να φαίνονται και να συμμετέχουν περισσότερο από τα αγόρια;

Γρηγόρης: Μάλλον για αυτό. Είναι και λίγο πιο ώριμα τα κορίτσια στην ηλικία των 11 12 χρονών έχουν άλλα ενδιαφέροντα, το ένα το άλλο και η προσευχή τους δίνει το δικαίωμα να..

Ερευνήτρια: Πιστεύεις ότι η προσευχή συμβάλλει στην εκπαιδευτική διαδικασία;

Γρηγόρης: Η προσευχή υπάρχει στο σχολείο. είχε καθιερωθεί από παλιότερα, δρομολογήθηκε από τους παλιότερους. Μη ξεχνάτε ότι είμαστε και ένα κράτος το οποίο και βάση του συντάγματος ορίζει την χριστιανική θρησκεία την ορθόδοξη ως επικρατούσα, και κατά αυτόν τον τρόπο εισήχθη στα σχολεία και εφαρμόζεται. Να τη σταματήσει κάποιος δεν μπορεί, γιατί ο περίγυρος...άλλοι θα αντιδράσουν...θα δημιουργηθούν προβλήματα, αν κάποιος διευθυντής ή κάποιος δάσκαλος θελήσει να σταματήσει την προσευχή, οπωσδήποτε δημιουργούνται προβλήματα.

Ερευνήτρια: Γιατί δημιουργούνται προβλήματα.

Γρηγόρης: Εξαρτάται, γιατί σήμερα υπάρχουν διαφορετικές απόψεις γύρω από την θρησκεία, υπάρχει και μια κοινωνία η οποία έχει δεχθεί και ανθρώπους από άλλα κράτη, από άλλες θρησκείες, οπότε δημιουργείται πρόβλημα. Άλλοι αλλόθρησκοι, ας πούμε δεν θέλουν την προσευχή στα παιδιά τους, γιατί πρεσβεύουν άλλα, όπως οι ιεχωβάδες και τους δίνεται το δικαίωμα αυτών όλων, τα παιδιά τους να μην περιλαμβάνονται στην προσευχή. είναι ολόκληρο νομοθετικό πλαίσιο.

Ερευνήτρια: Πρέπει πρώτα να δηλώσουν οι γονείς; :

Γρηγόρης: Ναι, πολλές φορές έρχονται και δηλώνουν στον διευθυντή ότι το παιδί μου δεν θέλω να κάνει ούτε θρησκευτικά, ούτε προσευχή, οπότε βρίσκεται ένας τρόπος να απασχοληθεί το παιδί, για να μην συμμετέχει.

Ερευνήτρια: Εσύ έχεις συναντήσει τέτοια περιστατικά;

Γρηγόρης: Εγώ δεν συνάντησα τέτοια περιστατικά, αλλά καταλαβαίνω από άλλους ανθρώπους που μου είχαν πει, οι οποίοι είχαν πρόβλημα και το έλυνα κατά αυτόν τον τρόπο.

Ερευνήτρια: Από δασκάλους ή μαθητές έχεις αντιμετωπίσει περιπτώσεις που να μην θέλουν να παρίστανται στην προσευχή;

Γρηγόρης: Είπα το εξής επειδή η προσευχή είναι καθεστώς και επειδή το χριστιανικό δόγμα εδώ στην Ελλάδα είναι καθεστώς, εύκολα ο καθένας δεν εκδηλώνει τις προθέσεις του και εύκολα δεν συγκρούεται σε τέτοιου είδους περιπτώσεις. Αποφεύγει.

Ερευνήτρια: Για σένα προσωπικά τι νόημα έχει να συμμετέχεις σε αυτήν την τελετουργία

Γρηγόρης: Εφόσον ανέλυσα προηγουμένως και είπα το εξής για το δόγμα, εμείς θέλοντας δε θέλοντας συμμετείχαμε, ακολουθούσαμε μια διαδικασία. Τώρα το τι πίστευε ο καθένας... σε μια άλλη συζήτηση μπορούμε να το πούμε.

Ερευνήτρια: Όχι σε αυτήν την συζήτηση.

Γρηγόρης: Νομίζω προσωπικά, επειδή το βίωσα και σαν μαθητής εκκλησιαστικής σχολής, ότι με την προσευχή και την υποχρεωτική συμμετοχή επέρχεται ένας καταναγκασμός μπορώ να πω, γιατί σε αυτήν την περίπτωση υπερισχύουν άτομα ακραία. Μέχρι και υποχρεωτικές εξομολογήσεις έχω υποστεί. Μας υποχρέωναν να πάμε να εξομολογηθούμε. Δηλαδή, φευγάμε από την τάξη, από το μάθημα και πηγαίναμε στον πνευματικό και γυρίζαμε σε πέντε, δέκα λεπτά στην ηλικία 15, 16, 17, χρονών, και στην συνέχεια μας πήγαιναν να μεταλάβουμε ή μας υποχρέωναν υποχρεωτικά συμμετοχές σε όρθρους, σε ακολουθίες διάφορες και με αυτόν τον τρόπο, μπορώ να πω πειστικά και όπως καταλαβαίνεις η πίεση αυτή πολλές φορές φέρνει και αντίθετα αποτελέσματα. Παρουσιάζεται μια αντίδραση από τα παιδιά δυσανασχετούν, την ώρα της προσευχής δεν συμμετέχουν, μιλάνε μεταξύ τους, γελάνε, γκριμάτσες κάνουν. Δεν... η προσευχή είναι μια διαδικασία, η οποία για να κάνεις την προσευχή πρέπει να πιστεύεις σε αυτά που γίνονται γύρω σου, και την προσευχή πρέπει να την κάνεις με αυτόν τον τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές της προσευχής, γιατί μαθαίναμε στα παιδιά ότι η προσευχή είναι επικοινωνία με τον θεό. Δεν μπορείς εσύ την ίδια ώρα να επικοινωνείς με τον θεό και ο άλλος από δίπλα σου να γελάει, επειδή αυτό το πράγμα δεν το ενστερνίζεται ή αδιαφορεί για αυτό. Με αυτήν την έννοια.

Ερευνήτρια: Είπες ότι τον καταναγκασμό στην προσευχή τον ένιωθες, όταν ήσουν παιδί. Σαν διευθυντής, ένιωθες κάποιο καταναγκασμό, όταν συμμετείχες στην προσευχή;

Γρηγόρης: Ναι. Την υποχρέωση του δημοσίου υπαλλήλου, όπως τηρούσα το πρόγραμμα εκεί, ακολουθούσα τα βιβλία και της ιστορίας και των θρησκευτικών και άλλα πράγματα, οποιαδήποτε φρονηματιστικά μαθήματα, ας πούμε. Μπορεί να είχα διαφορετικές απόψεις, αλλά πλην όμως εφόσον γραφόμουν στα βιβλία, δύσκολα ο δάσκαλος περνάει τις απόψεις του. Μπορεί βέβαια να δημιουργεί αμφιβολίες, ερωτηματικά με τρόπο που αυτός ξέρει. Πλην όμως να ξεφύγει κατά πολύ από την πεπατημένη δεν μπορεί. Ισχύει η δημόσιο - υπαλληλική νοοτροπία. Σου λέει, αφού παίρνω τα λεφτά από το κράτος, είμαι υπάλληλος του κράτους, κάνω αυτά που θέλει το κράτος.

Ερευνήτρια: Υπήρχαν κάποιοι δάσκαλοι που μου είπαν ότι συχνά ο διευθυντής χρησιμοποιεί την προσευχή ως μέσο άσκησης εξουσίας.

Γρηγόρης: Εγώ δεν το ένιωσα, ούτε και θα το ανεχόμουν, ούτε και το επιδίωξα. Σα είπα, το εξής ότι η θρησκεία είναι ένα πράγμα που επαφίεται στην θέληση του καθενός. Ούτε να τον εξαναγκάσεις μπορείς. Κάθε ενέργεια, η οποία εξαναγκάζει τον άνθρωπο να φανερώσει αυτό που πιστεύει, είναι καταπάτηση προσωπικών δεδομένων και καταπίεση της προσωπικότητας του. Δεν μπορείς εύκολα, ας πούμε, να κοντράρεις κάποιον ή να θέτεις, ας πούμε ζητήματα διλημματικής μορφής και να τον εξαναγκάζεις, ας πούμε να τεθεί στην μια ή στην άλλη πλευρά. Είναι πολύ δύσκολο πράγμα θρησκεία και γενικά η συμπεριφορά γύρω από τα όσο ορίζουν την θρησκεία τις τελετές της και το ένα και το άλλο. Είναι πράγματα τα οποία, πρέπει να ιδωθούν, ας πούμε με πολύ συναινετικό τρόπο. Γιατί υπάρχουν και άνθρωποι, ας πούμε οι οποίοι δεν δέχονται αυτήν την εισαγωγή των θρησκευτικών μαθημάτων στην εκπαίδευση και πόσο μάλλον τώρα που αρχίζει...είπα και προηγουμένως, ότι η εκπαίδευση αυτή έχει ανθρώπους κάθε είδους. Δεν μπορείς να υποχρεώσεις τον άλλον να μάθει θρησκευτικά, και αν ήθελε κάποιος να βάλει θρησκευτικό μάθημα στο σχολείο, μπορούσε να κάνει μαθήματα συγκριτικής θρησκειών. Οπότε να γνωρίσει ο άλλος όλες τις θρησκείες και μέσα από αυτήν την διαδικασία να επιλέξει τον χριστιανισμό. Αλλά το να του το επιβάλλεις του αλλοιού με αυτόν τον τρόπο είναι μεγάλο πρόβλημα. Και το είδατε και στην σύγκρουση της εκκλησίας με το κράτος για τις ταυτότητες που πρέπει να αναγράφεται το θρήσκευμα. Γιατί αποτελεί δέσμευση και για σένα που αναγράφεται πάνω το τις πιστεύεις. Και εξάλλου το τι πιστεύεις μπορείς να το ανατρέξεις στην πορεία. Δεν μπορεί να κατοχυρωθεί πάνω σε μια ταυτότητα, αλλά και ο άλλος, ο οποίος θα δει την ταυτότητα

συν διάκειται ευμενώς ή δυσμενώς σε κάθε περίπτωση. Δηλαδή, αν πάω και πω ότι είμαι δάσκαλος καθολικός, οι άλλοι οι ορθόδοξοι θα με αντιμετωπίσουν διαφορετικά. Και έχει συμβεί αυτό, μέχρι και άρνηση διορισμού.

Ερευνήτρια: Εσύ αν μπορούσες να αλλάξεις κάτι στον τρόπο που γίνεται η προσευχή:

Γρηγόρης: Είπαμε ότι η θρησκεία είναι προσωπικό. Δεν ομαδοποιείται, δεν μπορείς ας πούμε να ασκήσεις ομαδική θρησκευτική αγωγή. Είναι πράξη ενσυνείδητη. Ο καθένας πρέπει να πιστεύει αυτό το οποίο κάνει και συνεπώς τέτοιες ενέργειες μαζικότητας τις θεωρώ περιττές, και αν ήταν δυνατόν η προσευχή να λείπει από το σχολείο ή να γίνεται ευκαιριακά σε μια μεγάλη γιορτή... Γιατί παλιότερα είχαμε και τον υποχρεωτικό εκκλησιασμό! δηλαδή φτάσαμε στο σημείο να συγκεντρώνουμε τα παιδιά κάθε πρωί στο σχολείο και εν παρατάξει πηγαίναμε εκκλησία. Αυτό καταργήθηκε. Στην περίπτωση αυτή συνάντησα αντιδράσεις, και σεβόμενος τις απόψεις τους, τους είπα ότι δεν θέλω να προχωρήσω σε άρνηση. Ήξερα ότι κάποιοι δεν ήθελε το παιδί του να πάει, το σεβόμουν και δεν το έπαιρνα.

Ερευνήτρια: Όταν δηλαδή καταργήθηκε ο εκκλησιασμός, υπήρχαν δηλαδή ανάλογες αντιδράσεις όπως αυτές που υπάρχουν τώρα για την κατάργηση της σχολικής προσευχής:

Γρηγόρης: Οποσδήποτε, και για διαφόρους λόγους, είτε ήταν άνθρωποι οι οποίοι είχα ελεύθερη γνώμη για το ζήτημα, είτε πρέσβευαν άλλες, ας πούμε θρησκευτικές δοξασίες, είτε καθολικοί, είτε ιερωβάδες, είτε...κυκλοφορούν πολλές τέτοιες αιρέσεις, κατά την θρησκεία αιρέσεις.

Ερευνήτρια: Εσύ τώρα που πρέπει να αναλάβεις το ρόλο του διευθυντή και να κάνεις πράγματα που δεν συμφωνείς, νιώθεις.....

Γρηγόρης: Είπα ότι είναι ένα καταναγκασμός, εξαναγκάζεσαι. Νιώθεις να καταπατείται η ελευθερία σου, η προσωπικότητα σου, όταν είσαι δέσμιος μιας καταστάσεως και ακολουθείς εκεί που σε οδηγούν, δεν έχεις τις καλύτερες διαθέσεις. Επόμενο.

Ερευνήτρια:

Δηλαδή και σαν μαθητής ένιωθες καταπιεσμένος και σαν διευθυντής....

Γρηγόρης: Ναι, οποσδήποτε, και το συζητήσα κάποτε με έναν εκπρόσωπο της εκκλησίας ότι γίνονταν αυτό και αυτό και αυτό και ότι πίστευα στην ενσυνείδητη θρησκεία, και συμφώνησε και αυτό ότι ο τρόπος ο οποίος γίνεται η εκκλησία, δεν είναι ο ενδεδειγμένος. Κανονικά η εκκλησία έπρεπε να μπορεί να προωθεί τις απόψεις της στην κοινωνία, είτε με την στάση της, είτε με τα έργα της αν εμπνεύσει τον κόσμο ότι αυτό που είναι γύρω του είναι ας πούμε καλό, και να το ασπαστεί ο καθένας, γιατί στην περίπτωση σας είπα της ορθόδοξης εκκλησίας βρίσκω πολλά τρωτά. Δηλαδή αν συγκρίνεις τον εκκλησιασμό των ορθόδοξων και των μουσουλμάνων θα βρεις μεγάλη διαφορά. Δηλαδή στις εκκλησίες και στα τζαμιά των μουσουλμάνων επικρατεί άκρα σιωπή, ενώ στις εκκλησίες τις δικές μας, όταν έρχονται και σε μεγάλες γιορτές, ο καθένας μιλάει με το διπλανό του, σχολιάζει τι φοράει η μία και τι φοράει η άλλη και πως συμπεριφέρεται ο ένας και ο άλλος. Περισσότερο έχει καταντήσει η ομαδική προσευχή, η οποία επιβάλλεται από την θρησκεία και είναι ο εκκλησιασμός, έχει καταντήσει περισσότερο κοινωνική συνάθροιση, παρά ας πούμε άσκηση θρησκευτικού καθήκοντος. Με αυτήν την έννοια.

Γρηγόρης: Έτσι να πάμε εκκλησία, να βρούμε τον γνωστό μας, τον ένα τον άλλον, να συμμετέχουμε και περισσότερο γίνεται, ας πούμε μια υποκριτική συνάθροιση, γιατί αν μελετήσει κάποιος τα διδάγματα της θρησκείας θα δει ότι όλοι αυτοί οι άνθρωποι οι οποίοι συμμετέχουν στην ομαδική προσευχή, όπως είναι ο εκκλησιασμός, στην κοινωνική τους ζωή έχουν αντίθετες συμπεριφορές.

Ερευνήτρια: Και γιατί πιστεύεις ότι θέλουν να γίνεται αυτή η συνάθροιση;

Γρηγόρης: Περισσότερο πιστεύω ότι είναι κατευθυνόμενη αυτή η συνάθροιση για να μπορεί αν έχει λόγο η εκκλησία και ύπαρξη.

Ερευνήτρια: Όσον αναφορά τα ίδια τα άτομα, γιατί πηγαίνουν;

Γρηγόρης: Είπαμε για κοινωνικούς λόγους, για γνωριμίες, να δείξουν ότι αυτοί είναι καλοί, ας πούμε άτομα της κοινωνίας, ότι δεν είναι αντιδραστικοί...ο καθένας δεν ξέρω τι έχει στην σκέψη του.

4. ΔΑΝΑΗ

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου πεις πως ξεκινάει η μέρα σας μέχρι που κάνετε προσευχή.

Δανάη: Εντάξει, εμείς πρέπει κανονικά να είμαστε από τις οκτώ στο σχολείο. Οκτώ και μισή θα χτυπήσει κουδούνι, οκτώ και είκοσι πέντε για την ακρίβεια, για να μη χάσουμε χρόνο για την προσευχή. Και πρέπει να βγούμε όλοι οι δάσκαλοι έξω, μόνο σε περίπτωση που είναι άρρωστος κάποιος μπορεί να μείνει μέσα. Και μετά κανονικά: γραμμές τα παιδιά, ανάπαυση, προσοχή σαν στρατιωτάκια. Και την προσευχή όλα μαζί, χορωδία. Σε περίπτωση που τα μικρά ξεφεύγουνε λίγο, πέφτει νόημα από τον διευθυντή, όχι με τρόπο, ξέρεις, να τους πει «πάτε πιο σιγά βρε παιδιά», αλλά με ένα κούνημα του χεριού! λες και είναι, ξέρω εγώ, στρατιώτες έτσι. [Σ.τ.Σ: δείχνει πως κάνει το χέρι του ο διευθυντής]

Ερευνήτρια: Δηλαδή λένε όλα τα παιδιά μαζί την προσευχή;

Δανάη: Όλα, όλα, όλα μαζί. Καλά και εγώ όταν ήμουν στο δημοτικό, όλοι μαζί λέγαμε προσευχή έξω, αλλά σαν παιδί δεν είχα νιώσει ποτέ, ρε παιδί μου, ότι είμαι στρατιώτης που πρέπει να κάνω ανάπαυση και προσοχή. Τώρα [Σ.τ. Σ: δίνει έμφαση στη φωνή της] από την πλευρά του δασκάλου το βλέπω πολύ υπερβολικό να γίνεται αυτό στα παιδιά. [Σ.τ. Σ: με τη φωνή της μιμείται τον διευθυντή του σχολείου] «*Ανάπαυση!*», αν το πόδι προεξέχει..., ξέρω εγώ... όλοι το ίδιο... ή «*τεντώστε τα χέρια και να είναι ευθεία!*».

Ερευνήτρια: Πώς νιώθεις που αναλαμβάνεις ένα τέτοιο ρόλο;

Δανάη: Εγώ τη φορά που έχω βγει έξω και έχουν μείνει μέσα οι υπόλοιποι και ο διευθυντής, γιατί συζητάγανε για κάποιο θέμα, δεν τους έχω κάνει ποτέ ανάπαυση και προσοχή, γιατί το θεωρώ υπερβολικό. Υποτίθεται αυτό να το κάνεις στο στρατό σαν καψώνι στον άλλον ή για να σου δείξει σεβασμό, αν είσαι, ξέρω εγώ, ανώτερος. Ε... τώρα στα παιδάκια δε μου αρέσει να τους πω: «*κάντε γραμμές και να είναι ευθείες και τεντωμένα τα χέρια ολονών και ανάπαυση και να είναι τα πόδια- ξέρεις- ίδια απόσταση*».

Ερευνήτρια: Και για πιο λόγο πιστεύεις ότι γίνονται οι γραμμές και όλα αυτά;

Δανάη: Από μια άποψη το κάνουν, ρε παιδί μου, γιατί σε κάτι πρέπει να υπακούνε. Και είναι και αυτό κάτι, αλλά το συγκεκριμένο δε μου αρέσει! Οι γραμμές και η ανάπαυση και αυτό το στυλ. Να γίνει προσευχή! Ναι, γιατί είναι, ξέρω εγώ, επίσημη θρησκεία του κράτους, τα περισσότερα [Σ.τ.Σ: κάνει μικρή παύση] παιδιά σε αυτό πιστεύουν...εντάξει να γίνει, για να μη χαθούνε κάποια πράγματα. [Σ.τ.Σ: δυναμώνει τη φωνή της και δίνει ιδιαίτερη έμφαση]. Εντάξει να μη φτάσουμε και στο άλλο άκρο! Πήγαίνα σε ένα σχολείο ούτε προσευχή κάνανε ούτε τίποτα. Έχει τύχει να πάω σε σχολείο των Ιωαννίνων συγκεκριμένα και μου είχε κάνει εντύπωση, γιατί ούτε προσευχή κάναμε ούτε τίποτα. Να μην φτάσουμε και στο άλλο άκρο!

Ερευνήτρια: Και πια διαφορά υπάρχει στο σχολείο των Ιωαννίνων από το σχολείο που είσαι τώρα;

Δανάη: Στα παιδιά δεν πρόσεξα καμιά διαφορά.

Ερευνήτρια: Πως ξεκινούσε η μέρα δηλαδή;

Δανάη: Τίποτα, χτυπούσε κουδούνι και μπαίνανε στις τάξεις μέσα. Δεν είχαμε κάνει ποτέ προσευχή. Δε θυμάμαι ποτέ να κάναμε προσευχή, γιατί μια βδομάδα είχα καθίσει κιόλας. Πηγαίνανε στο σχολείο, μπορεί να αφήνανε τα πράγματα τους μέσα και, όταν χτυπούσε κουδούνι, κατευθείαν στην αίθουσα. Και τώρα σε αυτό το σχολείο, που είμαι, δεν πιστεύω ότι αυτό έχει να κάνει...ότι βοηθάει, βρε παιδί μου, στο να δείξουν σεβασμό και υπακοή τα παιδιά, γιατί μπορώ να σου πω τα συγκεκριμένα [Σ.τ.Σ: παιδιά] είναι πολύ χειρότερα από εκείνα τα παιδιά από θέμα συμπεριφοράς και σεβασμού.

Ερευνήτρια: Πώς νιώθεις που πρέπει να κάνεις αυτό το πράγμα;

Δανάη: Δε μου αρέσει. Δε μου αρέσει. Το θεωρώ...Να είμαι μπροστά και να υποχρεώσω το παιδάκι τώρα της πρώτης δημοτικού να μου κάνει τώρα προσοχή και ανάπαυση. Νιώθω λες και είναι στρατιωτάκι. Δε μου αρέσει αυτό το πράγμα.

Ερευνήτρια: Έχει κάποιο νόημα για σένα να γίνεται η προσευχή;

Δανάη: Η προσευχή ναι. Σου είπα είναι, για να μη χαθούνε κάποια πράγματα, γιατί είμαι υπέρ του να γίνει προσευχή.

Ερευνήτρια: Ποια πράγματα να μη χαθούνε;

Δανάη: Όσον αφορά, ξέρω εγώ, τη θρησκεία. Όχι ότι είναι κάτι, βρε παιδί μου, που θα τα βοηθήσει να δείξουν σεβασμό σε αυτό που λέμε «ο θεός» και σε αυτό που τους διδάσκουμε στα θρησκευτικά, αλλά, εντάξει, στην προσευχή, σου λέω, είμαι υπέρ.

Ερευνήτρια: Υπάρχουν παιδιά που είναι από διαφορετική θρησκεία στο σχολείο;

Δανάη: Όχι.

Ερευνήτρια: Σηκώνεται κάποιο παιδάκι να πει την προσευχή;

Δανάη: Όχι, όλα μαζί.

Ερευνήτρια: Είναι πολύ διαφορετικό από αυτά που έχω ακούσει μέχρι τώρα.

Δανάη: Εγώ ήμουν συνηθισμένη, ας πούμε, στα χρόνια τα δικά μας που σηκωνότανε κάποιο παιδί και έκανε την προσευχή -και στο σχολείο που ήμουνα πέρυσι- και τα άλλα το ακούγανε και κάνανε σταυρό. Ούτε αυτό δε μου αρέσει το όλα μαζί.

Ερευνήτρια: Γιατί;

Δανάη: Γιατί νιώθω λες και γίνονται μάζα, ότι τα βάζεις σε κάτι σαν να είναι ένα κύμα που πρέπει να κάνουνε συγκεκριμένα πράγματα όλα μαζί.

Ερευνήτρια: Αν μπορούσες να αλλάξεις κάτι στον τρόπο που γίνεται η προσευχή, τι θα ήταν αυτό;

Δανάη: Θα μου άρεσε καλύτερα ένα παιδάκι να λέει την προσευχή. Και θα το έκανα - και να σου πω και για ποιο λόγο- θα ρωτούσα ποιο παιδάκι θέλει να πει την προσευχή, για να δω ποια θα είναι η αντίδραση. Θέλουνε αυτό το πράγμα; Δεν το θέλουνε;

Ερευνήτρια: Θα τα ρωτούσες δηλαδή, αν θέλουνε να πουν την προσευχή

Δανάη: Θα ρωτούσα ποιο παιδί θέλει να σηκωθεί και να πει την προσευχή, για να δω αν θα έχει συμμετοχή αυτό το πράγμα, ο μαθητής.

Ερευνήτρια: Υπάρχουν διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο στον τρόπο που κάθονται τα παιδιά στην γραμμή;

Δανάη: Κάθονται και ανακατεμένα. κάθονται και αγόρια και κορίτσια, γιατί ας πούμε, δεν είναι ίσος αριθμός να είναι έτσι και έτσι, για να μπορείς να τα βάλεις, ας πούμε, δύο -δύο να είναι αγόρια και κορίτσια. Είναι ανακατεμένα, αλλά κάθονται... Έχουμε βάλει το γυμναστή, βρε παιδί μου, να τα τοποθετήσει με σειρά ύψους. Οι πιο ψηλοί να κάθονται στο τέλος, οι πιο κοντοί μπροστά. Εντάξει αυτό μπορεί να γίνεται για να βλέπουν. Πρέπει να καθίσουν στις γραμμές που έχουμε καθορίσει.

Ερευνήτρια: Τα παιδιά πως συμπεριφέροντε;

Δανάη: Πολλές φορές είναι ορισμένα, μικρότερης ηλικίας, ας πούμε πρώτη ή δεύτερα, που θα τύχει να χαζέψουνε με κάτι άλλο ή να γελάσουνε την ώρα της προσευχής... Εκείνη τη στιγμή μπορεί να γίνει κάποια παρατήρηση από το διευθυντή. Αν είναι κάποιο παιδάκι -και αυτό δεν μου αρέσει το τόσο υπερβολικό - αν είναι κάποιο παιδάκι που φοράει σκούφο, ξέρω εγώ, θα του πει: «*βγάλε το σκούφο!*». Εντάξει να γίνεται την ώρα της εκκλησίας, επειδή σέβεται τον χώρο... εντάξει, αλλά δε νομίζω ότι παίζει ρόλο στο παιδάκι, επειδή φορά το σκούφο του την ώρα της προσευχής. Το θέμα είναι να νιώθει ότι αξίζει να το κάνει αυτό το πράγμα, άσχετα αν φορά τον σκούφο ή όχι.

Ερευνήτρια: Θετικά σημεία βλέπεις να υπάρχουν στην προσευχή;

Δανάη: Σου είπα, ας ξεκινήσουμε με αυτό για να μάθουνε να υπακούνε σε κάποια πράγματα, αλλά από την άλλη δε μου αρέσει. Προσευχή θέλω να γίνεται, αλλά όχι αυτό το υπερβολικό στυλ: να κάθονται στις γραμμές ακούνητα αμίλητα - ακριβώς έτσι- ακούνητα αμίλητα στρατιωτάκια. Η προσευχή να γίνεται. Όχι, όμως, με αυτό τον τρόπο. Ας πούμε, «*Μη φοράς τον σκούφο!*» ή «*Βγάλε τα γάντια!*» ή «*Να είσαι προσοχή!*».

Ερευνήτρια: Για εσένα προσωπικά ποιο είναι το νόημα του να κάνεις προσευχή;

Δανάη: Είναι απλώς για να ξεκινήσει καλά η μέρα μου, γιατί πιστεύω ότι υπάρχει κάτι ανώτερο είτε Βούδας είτε Αλλάχ είτε ξέρω εγώ τι. Εντάξει... εμείς εδώ τυχαίνει να το λέμε Ιησού Χριστό και Θεό. Εντάξει... και πιστεύω ότι εκείνη τη στιγμή επικαλούμαι μια ανώτερη δύναμη που μπορεί να με βοηθήσει να πάει καλύτερα η μέρα.

[Σ.τ.Σ : Μόλις έκλεισα το μαγνητοφωνάκι, άρχισε να μιλά σχετικά με το διευθυντή του σχολείου της και την αυστηρότητα που δείχνει απέναντι στο θέμα της προσευχής, αλλά και γενικότερα στον τρόπο διαχείρισης της εξουσίας του. Ζήτησα από τη συγκεκριμένη δασκάλα να ξαναοιζώ το μαγνητοφωνάκι και να ηχογραφήσω αυτά που έλεγε, γιατί θεωρούσα ότι είναι σημαντικά. Μου απάντησε θετικά με την προϋπόθεση να μην αποκαλύψω, σε περίπτωση δημοσίευσης της έρευνας της, ούτε το σχολείο που δούλευε ούτε το όνομα της]

Ερευνήτρια: Δηλαδή δίνεται στο διευθυντή μια ευκαιρία την ώρα της προσευχής να χρησιμοποιήσει την εξουσία του;

Δανάη: Ναι, εγώ έτσι το βλέπω αυτό το πράγμα. Όταν βλέπεις τον άλλον να κάνει με το χέρι του έτσι [Σ.τ.Σ: τεντώνει το δεξί της χέρι και το κατεβάζει περιοδικά προς τα κάτω] για πιο σιγά, για να σε υπακούσουνε.... Εντάξει... εκείνη τη στιγμή σε παιδάκια απευθύνεσαι. Είναι υπερβολικό.

Ερευνήτρια: Και τα παιδιά τον υπακούνε;

Δανάη: Τα παιδιά, εντάξει, δείχνουνε κάποιο φόβο απέναντι του, αλλά δεν είναι σεβασμός αυτό το πράγμα, είναι φόβος, γιατί, όταν θα έρθει μέσα στην τάξη, στην δική μου για παράδειγμα που το ζω, δε θα ήθελα σε καμία περίπτωση να δεχτώ τέτοια συμπεριφορά από τα παιδιά. Να μπαίνω μέσα σε τάξη, να είναι όλα παναγίτσες, αγγελούδια και με το που θα βγω από την τάξη να ακολουθούνε τα σχόλια. Δεν είναι σεβασμός αυτό το πράγμα καθόλου. Εμένα μου αρέσει που ορισμένες φορές μου αντιμιλούνε μέσα στην τάξη και μπορούνε να σχολιάσουνε μέσα στην τάξη, γιατί θέλω να πιστεύω ότι δεν υπάρχει περίπτωση να έχω φύγει από την τάξη και να με σχολιάσουν. Το θέμα είναι να μπορείς να τα κάνεις να σε σεβαστούν και όχι να σε φοβούνται ή αν μπορείς, να τα έχεις και τα δύο ταυτόχρονα.

Ερευνήτρια: Εσύ απέναντι σε αυτόν τον διευθυντή, που είναι κάπως αυταρχικός, πως το βιώνεις αυτό το πράγμα;

Δανάη: Δηλαδή όταν είμαστε μέσα στο γραφείο και περνάει κάποιος άνθρωπος και μας λέει, παιδιά άντε πάμε, πάμε [Σ.τ.Σ: μένει για λίγο σκεπτική] και μας λέει ότι όλοι πρέπει να βγούμε έξω, και εμένα εκείνη τη στιγμή μου έρχεται κάτι.

Ερευνήτρια: Δηλαδή νιώθεις κάπως σαν να συμπάσχεις με τα παιδιά;

Δανάη: Ναι. Θα προτιμούσα δηλαδή να ακούσω το κουδούνι και να βγω έξω από μόνη μου. Να μην ακούσω κάποιον να μου πει: «*Πάμε, άντε βγαίνουμε όλοι έξω!*». Να σηκωθώ από μόνη μου και να πάω, γιατί όντως το θέλω να γίνει η προσευχή, αλλά όχι με αυτόν τον τρόπο. Να το επιβάλλει.

Ερευνήτρια: Οπότε αυτό ίσως έχει και κάποια αρνητική επίδραση στην πίστη σου;

Δανάη: Γενικά δεν μου αρέσει. Τώρα θα την πάμε αλλού την συζήτηση. Και για την πίστη μου που μου είπες, γενικά δε μου αρέσει και από άλλους ανθρώπους, όχι μόνο από τον διευθυντή μου. Νιώθω

ότι με βάζουνε σε καλούπια. Ότι πρέπει να κάνεις αυτό. Τώρα! Καν' το! Το νιώθω δηλαδή σαν διαταγή. Θέλω δηλαδή να κάνω κάποια πράγματα από μόνη μου.

Όταν θελήσω εγώ να τα κάνω. Ας πούμε αυτό που λένε μερικοί: «Μου είπε και ο διευθυντής ότι πρέπει κάθε Κυριακή να πηγαίνεις στην εκκλησία!». Δε θέλω να ακούσω το πρέπει.. Όταν θελήσω εγώ κάτι θα το κάνω.

Ερευνήτρια: Η προσευχή δηλαδή με τον τρόπο που γίνεται αυτή τη στιγμή συμβάλλει στην ενδυνάμωση του θρησκευτικού συναισθήματος;

Δανάη: Δεν το νομίζω. Δεν το νομίζω.

Ερευνήτρια: Συμβάλλει σε κάτι άλλο; Σε ποιο;

Δανάη: Στο να κάνεις τα παιδιά, πώς να σου πω,... Θέλω να πιστεώω εγώ έτσι. Γιατί αυτή τη στιγμή τσαντίζομαι και εγώ, όταν μου λένε ότι τώρα πρέπει να βγεις και να πεις την προσευχή. Νιώθω ότι το κάνουνε αναγκαστικά όχι γιατί θέλουνε να το κάνουνε. Γραμμές, προσευχή! Δε μου αρέσει. Σαν παιδί δεν θυμάμαι τον εαυτό μου να σκεφτώ ότι... ένιωθα ότι απλά έτσι πρέπει να γίνει, αλλά τώρα που είμαι από την πλευρά, του δασκάλου, δε μου αρέσει να βλέπω 70 παιδιά να ακούνε το κουδούνι, να τρέχουν και να ξεκινάνε. «ανάπαυση, προσοχή, γραμμές, προσευχή». Σου λέω και εγώ το έκανα σαν παιδί, αλλά έτσι μου φαίνεται πολύ υπερβολικό, το να έχεις 70 παιδιά και να τα έχεις έτσι σαν στρατιωτάκια... Θα έπρεπε αλλιώς να κερδίσεις σεβασμό και υπακοή και σου είπα ότι ελάχιστες φορές μου έχει περάσει από το μυαλό ότι μπορεί να βοηθάει αυτό το πράγμα στο να υπακούνε, στο να τους λες ότι πρέπει να κάνουνε κάποια πράγματα και να τα κάνουνε. Ελάχιστα νομίζω ότι βοηθάει.

Ερευνήτρια: Βοηθάει όμως;

Δανάη: Σε μικρό βαθμό ρε συ! Πιο πολύ το βλέπω ότι το κάνουνε έτσι αναγκαστικά. Και αν έπαιζε ρόλο δεν θα ήταν έτσι όπως είναι μέσα στην τάξη... όταν μια φορά και εγώ βγήκα έξω, μόνη μου, ένα πρωινό, αν τους έλεγα ανάπαυση, προσοχή, δεν θα το κάνανε., αλλά εγώ δε θέλω να πω αυτό στα παιδιά. Μόνο προσευχή τους έκανα. Είπα καλημέρα παιδιά. Αντε να κάνουμε προσευχή.

Ερευνήτρια: Έχει γράψει και ένας καθηγητής από το τμήμα σας ότι η προσευχή αποτελεί για ορισμένους εκπαιδευτικούς ένα μέσο άσκησης εξουσίας..

Δανάη: Ναι, δε μου αρέσει. Τώρα σου λέω που είμαι από αυτήν την θέση νιώθω ότι αν θα το έκανα αυτό το πράγμα στα παιδιά, θα ήταν για να τους επιβάλλω εξουσία. Καν' το αυτό τώρα! Ναι εμένα με μεταφέρει σε άλλο κλίμα. Σε μάζα, σε στρατό, σε άλλα πράγματα.. Και τώρα με πάει σε άλλες ηλικίες, γυμνάσιο και λύκειο. Θυμάμαι είχαμε μια διευθύντρια του σχολείου που ήταν υπερβολικά θεούσα. Υπερβολικά μιλάμε. Γύρω στα πενήντα ανύπαντρη, φούστες μακριές, κότσο το μαλλί, μας έφερνε ξομολόγο στο σχολείο, ντε και καλά να εξομολογηθούμε, Πάσχα, Χριστούγεννα, εκκλησία. Και θυμάμαι τον εαυτό μου σε εκείνη την ηλικία, γυμνάσιο και λύκειο, που το έλεγα από μόνη μου ότι αν μου λέγανε, μας λέγανε από το σχολείο, ότι αύριο, ας πούμε, είναι του αγίου Νικολάου όποιος θέλει 8:15 να έρθει στο σχολείο να πάμε εκκλησία, σε πληροφορώ ότι θα πήγαινα με πολύ καλύτερη διάθεση, με καλύτερη ψυχολογία. Παρά να μου λέγανε: αύριο πάμε εκκλησία 8:30 να είστε όλοι εδώ ντυμένοι, ξέρω εγώ, για εκκλησία. Και το έλεγα από τότε, από τότε που ήμουν παιδί.

Ερευνήτρια: Κατά κάποιο τρόπο δηλαδή όλη αυτή η επιβολή φέρνει αντίθετα αποτελέσματα;

Δανάη: Ναι. Και ειδικά σε μεγαλύτερες ηλικίες που τα παιδιά μπαινουνε στην εφηβεία.

Ερευνήτρια: Αν στο σχολείο υπήρχαν παιδιά άλλου θρησκευματος πώς θα τα αντιμετώπιζες την ώρα της προσευχής;

Δανάη: Στο σχολείο δεν έχουμε παιδιά διαφορετικού θρησκευματος, αλλά σαν μαθήτρια είχα ένα συμμαθητή ο οποίος ήταν μουσουλμάνος και καθόταν στην γραμμή με τα χέρια του ή στην προσοχή ή στην ανάπαυση, έρχονταν εκκλησία και μάλιστα πήγαινε και κάθονταν μπροστά - μπροστά, συμμετείχε στα θρησκευτικά παρόλο που μπορούσε να μην είναι στο μάθημα. Εμένα το συγκεκριμένο μου είχε κάνει εντύπωση. Εννοείται με το που θα χτυπούσε κουδούνι θα έβαζα και αυτά [Σ.τ.Σ.: τα παιδιά διαφορετικού θρησκευματος] στην γραμμή. Εντάξει μαζευόμαστε το πρωί για να πούμε μια καλή μέρα όλοι μαζί, γιατί υποτίθεται είναι μια ομάδα όλο το σχολείο. Να πούμε μια καλή μέρα στα παιδιά, να ανακοινώσεις κάτι που μπορεί να έγινε κατά την διάρκεια της ημέρας, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα τους επέβαλλα να κάνουνε προσευχή.

Ερευνήτρια: Όλη αυτή η διαδικασία της προσευχής πιστεύεις ότι βοηθάει στην εκπαιδευτική διαδικασία;

Δανάη: Είναι απλά κάτι που κάνουνε σαν ομάδα.

Ερευνήτρια: Και έχει κάποιο νόημα αυτό;

Δανάη: Απλά εγώ το βλέπω σαν μια δραστηριότητα, πέρα από αυτά που είπαμε, για να τα πάει πιο κοντά στην θρησκεία, για τις παραδόσεις. Απλά έτσι όπως είμαστε το πρωί, πριν μπούμε στις τάξεις, απλά να κάνουμε κάτι κοινό, σαν ομάδα πέρα από το διάλειμμα που βγαίνουνε και παίζουνε όλα μαζί. Θέλω και εγώ να ρωτήσω τα παιδιά την άποψη τους για την προσευχή. Γιατί και εγώ το σκέφτομαι πολύ έντονα κάθε πρωί, ρε παιδί μου, κάνουνε αυτό το πράγμα, αυτό το σκηνικό. Αντε θα καθίσουν στις γραμμές τα καμμένα τώρα... Θέλω να τα ρωτήσω.

5. ΔΗΜΗΤΡΗΣ

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου περιγράψεις τι κάνεις από την ώρα που φτάνεις στο σχολείο μέχρι και το τέλος της σχολικής προσευχής.

Δημήτρης : Εξαρτάται από το αν έχω εφημερία ή όχι. Αν έχω εφημερία, πηγαίνω νωρίτερα στο σχολείο, γιατί πρέπει να ανοίξουμε τις αίθουσες, να ανοίξουμε το σχολείο, ώστε τα παιδιά να το βρουν ανοιχτό. Επομένως, όταν έχουμε μια μέρα την εβδομάδα σχολείο, πηγαίνουμε νωρίτερα. Όταν δεν έχω εφημερία πάω κανονικά, όπως πάνε και οι υπόλοιποι συνάδελφοι. Χτυπάει το κουδούνι, αν έχει καλό καιρό, κάνουμε την προσευχή όλοι μαζί έξω. Διαφορετικά, ο καθένας μέσα στην τάξη του.

Ερευνήτρια: Πως γίνεται η προσευχή έξω;

Δημήτρης : Ένα παιδί - ή δύο πολλές φορές - σηκώνεται...

Ερευνήτρια: Α... μπορούν να σηκωθούν και δύο; Γιατί;

Δημήτρης : Για να μοιραστούν τη χαρά της συμμετοχής.

Ερευνήτρια: Νομίζεις ότι αρέσει στα παιδιά να κάνουν προσευχή;

Δημήτρης : Δε διαμαρτύρονται κιόλας, αλλά δε νομίζω ότι έχουν αναπτυχθεί τόσο πολύ, ώστε να καταλαβαίνουν τι ακριβώς κάνουν. Οπότε και να μην κάνουν προσευχή, δε θα διαμαρτυρόντουσαν και πάλι. Πιο πολύ τυπικό είναι. Μετά ουσιαστικό.

Ερευνήτρια: Είπες ότι βιώνουν την χαρά της συμμετοχής. Τι ακριβώς εννοείς;

Δημήτρης : Χαρά της συμμετοχής μπορεί να υπάρχει και στο ποδόσφαιρο και όχι απαραίτητα στην προσευχή. Στη χαρά της συμμετοχής στην προσευχή θα μιλήσουν δύο άτομα μαζί, τρία άτομα μαζί. Χαρά... δε διακρίνω κάποια ιδιαίτερη χαρά. Πιο πολύ τυπικό είναι, δεν μπορούν να καταλάβουν τι γίνεται. Σε πρώτο στάδιο ακόμα.

Ερευνήτρια: Υπάρχει προθυμία από τα παιδιά να σηκωθούν να πουν την προσευχή.

Δημήτρης : Δεν εξαρτάται από το αν είναι προσευχή ή όχι, εξαρτάται από το χαρακτήρα του καθενός. Άλλος είναι περισσότερο άνετος απέναντι στο κοινό, άλλος είναι λιγότερος άνετος απέναντι στο κοινό. Κυρίως, οι ίδιοι σηκώνουν χέρι αλλά δεν εξαρτάται από το αν θέλουν ή δεν θέλουν να πουν την προσευχή. Εξαρτάται από το αν έτσι είναι ο χαρακτήρας τους και για αυτό το κάνουν.

Ερευνήτρια: Αν νιώθουν άνετα δηλαδή να μιλάνε μπροστά στο κοινό;

Δημήτρης : Ναι, δεν έχει λόγο δηλαδή, επειδή είναι θρησκευτική καττήρηση. Οτιδήποτε άλλο να ήταν οι ίδιοι θα σήκωναν χέρι.

Ερευνήτρια: Υπάρχει διαφορά όταν λένε την προσευχή στην τάξη τους;

Δημήτρης : Υπάρχει μεγαλύτερη συμμετοχή, δηλαδή, όταν ρωτάω «ποιος θέλει να πει την προσευχή», σηκώνουν περισσότερα άτομα χέρι, σχεδόν όλοι.

Ερευνήτρια: Και αυτό που το αποδίδεις;

Δημήτρης : Ίσως να ντρέπονται μπροστά σε όλο το σχολείο.

Ερευνήτρια: Βοηθάει σε κάτι η προσευχή στη ζωή του σχολείου.

Δημήτρης : Την προσευχή μπορείς να την εντάξεις στο μάθημα των θρησκευτικών, επέκταση δηλαδή. Ή εισαγωγή των θρησκευτικών ή επέκταση.

Ερευνήτρια: Εισαγωγή με ποια έννοια;

Δημήτρης : Εισαγωγή, γιατί, παραδείγματος χάριν, για κάποιο λόγο λένε την προσευχή. Επομένως θα μιλήσουμε και για την θρησκεία. Τώρα, αν η συγκεκριμένη δομή βοηθάει κάπου, ίσως αυτός που σηκώνεται έχει σημαδιακό χαρακτήρα: οι πολλοί ακούν τον ένα. Όπως ο λαός ακούει το θεό, παραδείγματος χάριν -απλοποιημένα- έτσι και οι πολλοί στην προσευχή ακούν τον ένα.

Ερευνήτρια: Επομένως αυτό μπορεί να έχει κάποιο νόημα για τα ίδια τα παιδιά, να τα κάνει να νιώθουνε πιο...

Δημήτρης : Ναι, μα και αυτοί που σηκώνονται είναι αυτοί που νιώθουν πιο άνετα για να σηκώνονται, γιατί σηκώνονται συνήθως οι ίδιοι. Δεν έχει σχέση με το εάν είναι καλοί μαθητές ή όχι. Γιατί πολλοί καλοί μαθητές δε σηκώνουν χέρι αν πουν την προσευχή.

Ερευνήτρια: Για σένα προσωπικά τι νόημα έχει η συμμετοχή σου στην προσευχή;

Δημήτρης : Για μένα προσωπικά είναι σημαντικό. Πιστεύω σε μια ανώτερη δύναμη, πιστεύω στο θεό, αρκετά [Σ.τ.Σ: λίγα λεπτά σιωπή]. Εκκλησία μπορεί να μην πηγαίνω πολύ συχνά. Ωστόσο ο Χριστόδουλος είναι κάθε μέρα εκεί. Από την άλλη ο Χριστόδουλος εκπροσωπεί τον Χριστό, που φορούσε ένα χιτώνιο και δεύτερο δεν είχε να βάλει. Ο Χριστόδουλος όμως από πάνω μέχρι κάτω κοστίζει 30 με 40 εκατομμύρια και ζει πλουσιοπάροχη ζωή. Επομένως, αυτό που έχει σημασία για μένα είναι να είσαι καλός άνθρωπος, δεδομένου του δυνατού - όχι ότι η σύγχρονη κοινωνία σε αφήνει

να είσαι καλός άνθρωπος. Είναι σημαντική η προσευχή για κάποιον που μπορεί να καταλάβει, για μεγαλύτερους ανθρώπους. Μπορείς να προσεύχεσαι στο θεό για υγεία και οτιδήποτε άλλο. Καλό είναι.

Ερευνήτρια: Εκείνη την ώρα δηλαδή βιώνεις όλα αυτά τα συναισθήματα;

Δημήτρης: Προσεύχομαι και προσεύχομαι πραγματικά, δεν το λέω τυπικά δηλαδή.

Ερευνήτρια: Πιστεύεις ότι θα ήθελες να αλλάξεις κάποια πράγματα στον τρόπο που γίνεται η προσευχή;

Δημήτρης: Όχι, δεν θα άλλαζα κάτι. Επικαλούμαστε μια ανώτερη δύναμη, αλλά να σου πω τι, όσο θρησκόληπτο και αν ακούγεται -που δεν είναι- γιατί στη σημερινή εποχή έχει καταντήσει να θεωρείσαι θρησκόληπτος, αν πιστεύεις πραγματικά και αν αναφέρεις τον θεό, αν επικαλείσαι το θεό.

Ερευνήτρια: Υπάρχει κάποια διαφορά ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια όσον αφορά τη συμμετοχή τους στην προσευχή;

Δημήτρης: Κυρίως σηκώνονται κορίτσια να πουν την προσευχή. Εντάξει τα αγόρια είναι πιο ζωηρά. Και κατά τη διάρκεια, όχι αυτοί που σηκώνονται, αλλά αυτοί που είναι κάτω. Αυτό δεν είναι θέμα προσευχής, να είναι ζωηρός ο άλλος. Είναι και στα μαθηματικά και στην προσευχή.

Ερευνήτρια: Ενώ τα κορίτσια...

Δημήτρης: Τα κορίτσια γενικά είναι πιο ήρεμα. Αυτό ισχύει και στην προσευχή. Αλλά επαναλαμβάνω, όχι γιατί είναι προσευχή. Γενικά είναι πιο ήρεμα, γενικά.

Ερευνήτρια: Κάνουν ησυχία την ώρα της προσευχής;

Δημήτρης: Ναι κυρίως κάνουν ησυχία.

Ερευνήτρια: Υπάρχουν παιδιά από άλλο θρήσκευμα;

Δημήτρης: Υπάρχουν Αλβανοί, οι οποίοι όμως έχω την εντύπωση, χωρίς να είμαι σίγουρος, ότι είναι χριστιανοί... επειδή είναι πολλά χρόνια εδώ.

Ερευνήτρια: Υπάρχουν κάποια παιδιά που δεν θέλουν να συμμετέχουν στην προσευχή;

Δημήτρης: Όχι, όλοι συμμετέχουν.

Ερευνήτρια: Με δεδομένη την έλευση των μεταναστών ποια νομίζεις ότι θα έπρεπε να είναι η θέση της προσευχής στο σχολείο;

Δημήτρης: Εγώ νομίζω ότι πρέπει να συνεχίσει να υπάρχει η προσευχή στο σχολείο, γιατί δεν είναι καλό να αλλοιώνουμε τα δικά μας ήθη και έθιμα, επειδή ήρθαν «κάποιοι». Δεν το λέω υποτιμητικά. Και εμείς επήγαμε στην Γερμανία. Αυτό έχει και άλλες προεκτάσεις, παραδείγματος χάριν, στη σημαία. Ποιος θέλει να σηκώσει την σημαία; Δε νομίζω ότι πρέπει να αλλοιώνονται τα ήθη και τα έθιμα μας. Πρέπει να λέμε την προσευχή. Όπως και ο Αλβανός πρέπει να σηκώνει την σημαία, γιατί έτσι λέει ο νόμος. Ο καλύτερος μαθητής πρέπει να σηκώνει την σημαία. Και από την στιγμή που το λέει ο νόμος τη σηκώνει. Ή ο Γερμανός ή ο Άγγλος, δεν θέλω να ακουστεί αρνητικά, ή ο Ιάπωνας ή ο Αμερικάνος.

Ερευνήτρια: Τι στάση θα κρατούσες απέναντι σε μαθητές που δεν θα ήθελαν να πουν την προσευχή

Δημήτρης: Το να αναγκάζεις να κάποιον να κάνει κάτι, δεν συμβαδίζει με τις αρχές του χριστιανισμού. Δε νομίζω να ανάγκασε ο ίδιος ο χριστός κάποιον να κάνει κάτι παρά τη θέληση του. Με το λόγο του και με την πειθώ του. Το να αναγκάζεις κάποιον υποχρεωτικά θέλει συζήτηση, γιατί είναι υποχρέωση της κοινωνίας μέσα στην οποία ζεις και μπορεί να υπάρξουν διαμαρτυρίες. Αν για παράδειγμα κάποιο παιδάκι δε θέλει να συμμετέχει στην προσευχή και το αφήνεις να μη συμμετέχει, τότε μπορεί να σε χαρακτηρίσουν, ξέρω εγώ, να πουν ότι δεν πιστεύεις κιόλας. Ότι οι δάσκαλοι δεν πιστεύουν και ότι πρέπει να αναγκάσουν το παιδί να γίνει χριστιανός. Ναι, θα του μιλήσεις, αλλά θέλει συζήτηση. Εγώ είμαι υπέρ. Και κάποιος που δε θέλει να πει την προσευχή να του διδάξεις κάποια πράγματα, για να καταλάβει και σιγά-σιγά να αρχίσει να συμμετέχει. Θέλει όμως περισσότερο σκέψη και περισσότερο κουβέντα.

Ερευνήτρια: Είπες πως αν ένας δάσκαλος άφηνε ένα παιδί να μην κάνει προσευχή ο κοινωνικός του περίγυρος μπορεί να έλεγε....

Δημήτρης: Καλώς ή κακώς δεν είμαστε μόνοι μας. Πρέπει να βλέπουμε και γύρω. Δεν θα το φοβόμουν ιδιαίτερα. Παράδειγμα έφερα. Το σκέφτεσαι...το σκέφτεσαι...καλό είναι λέω να μπορέσεις να κάνεις τον άλλον να το πει. Να συμμετάσχει. Γιατί όχι; Ακόμα και αν δε θέλει. Προφανώς δε θα θέλει λόγω της οικογένειας του. Δεν θα θέλουν οι δικοί του, να συμμετέχει και για αυτό δεν θα συμμετέχει. Αλλά το να αναγκάσεις με την βία ή οτιδήποτε...Δε νομίζω να υπάρχουν και πολλές τέτοιες περιπτώσεις, κάποιος να μη θέλει να κάνει προσευχή. Με έντονο...δηλαδή να ήταν έντονη η άρνηση του, δηλαδή μπορεί να αρνήθηκε μία-δύο, αλλά στην συνέχεια πιστεύω ότι...Καλό είναι να συμμετέχουν όλα...καλώς ή κακώς, όταν είσαι σε χριστιανική κοινωνία πρέπει να ενταχθείς εκεί. Είσαι στην Ελλάδα μαθαίνεις ελληνικά, δε μαθαίνεις άλλη γλώσσα.

Ερευνήτρια: Δηλαδή θεωρείς το χριστιανισμό χαρακτηριστικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας.

Δημήτρης: Ασφαλώς, γιατί βοήθησε πολύ την ελληνική κοινωνία. Τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς στους τούρκους και η αρωγή της ήταν σημαντική στο να διατηρηθεί. Δεν ήταν μικρό πράγμα. Βοήθησε αρκετά. Άσχετα αν τώρα τελευταία στην πορεία έχει ξεφύγει κάπως η εκκλησία. Μπορεί να βοηθάει

μεν. αλλά όχι όπως θα έπρεπε. Εγώ θα ήθελα την εκκλησία να είναι φτωχή και όχι πλούσια, γιατί αυτόν που πρεσβεύει και εκπροσωπεί είναι πολύ σοφό

6. ΕΛΠΙΔΑ

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου περιγράψεις τι κάνεις από την ώρα που φτάνεις στο σχολείο μέχρι και το τέλος της σχολικής προσευχής.

Ελπίδα: Δεν έχω δουλέψει σε πάρα πολλά σχολεία. Έχω δουλέψει σε 4 σχολεία. Σε όλα αυτά γίνονταν η προσευχή πάντα το πρωί πριν μπούμε στις τάξεις. Χτυπούσα το κουδούνι συγκεντρώνονταν τα παιδιά στο προαύλιο και πάντοτε παρουσία όλων των δασκάλων έβγαινε κάποιος μαθητής από τις μεγάλες τάξεις συνήθως και έλεγε την προσευχή ή μόνος ή με τη συνοδεία και των άλλων παιδιών. Η προσευχή είναι πάντα η συνηθισμένη και η ίδια πάντα σε όλα τα σχολεία.. Δεν έχω ακούσει κάτι ιδιαίτερο, ούτε έχει πέσει στην αντίληψη μου σχολείο το οποίο να μην κάνει προσευχή. Εξάλλου έρχεται και εγκύκλιος στο σχολείο κάθε χρόνο η οποία λέει αυτό ακριβώς ότι το πρωί πριν μπούμε στις τάξεις πρέπει να γίνεται προσευχή. Αν θέλεις τη γνώμη τη δικιά μου πάνω στο ζήτημα της προσευχής.. νομίζω ότι είναι ένα ζήτημα το οποίο έχει να κάνει καθαρά με τη σχέση που υπάρχει στο κράτος μας και στην Εκκλησία. Από ότι ξέρω δε γίνεται προσευχή στα σχολεία της Ευρώπης. Βέβαια για μας που μεγαλώσαμε από μικρά παιδιά με τη θρησκεία και όλα αυτά είναι κάτι το οποίο το έχουμε συνηθίσει. Από 6 χρονών που πήγα στο σχολείο κάθε πρωί κάνουμε αυτό το πράγμα. Οπότε τώρα θα μου φαίνονταν παράξενο, αν κάποτε μπαίναμε το πρωί στις τάξεις χωρίς να κάνουμε προσευχή. Το μόνο που με προβληματίζει σαν δασκάλα τώρα είναι ότι στα σχολεία μας έχουν αρχίσει να έρχονται παιδάκια από όλο το κόσμο με τελείως διαφορετικές θρησκείες και εκεί, ας πούμε, είναι το μόνο που με προβληματίζει. Αν θα πρέπει να συνεχίσουμε να το κάνουμε αυτό ή αν όχι. Ο ίδιος προβληματισμός υπάρχει και για το μάθημα των θρησκευτικών, γιατί μαζί με μας παραβρίσκονται στην προσευχή και τα παιδάκια τα οποία είναι και από άλλα θρησκευόμενα τα οποία, τουλάχιστον εγώ, ποτέ δεν έχω εξαναγκάσει να κάνουνε το σημείο του σταυρού.

Ερευνήτρια: Τα παιδιά από άλλα θρησκευόμενα συμμετέχουν στην προσευχή;

Ελπίδα: Κοίταξε, είναι άλλα που συμμετέχουν. Είναι άλλα που την ώρα της προσευχής δεν κάνουν το σταυρό τους, αλλά ούτε κάνουν και βλακείες. Σέβονται δηλαδή αυτό το πράγμα που βλέπουν να γίνεται

Ερευνήτρια: Για σένα προσωπικά τι νόημα έχει η συμμετοχή στην προσευχή;

Ελπίδα: Εγώ μπορώ να πω ότι τώρα το κάνω καθαρά μηχανικά, εφόσον είναι κάτι που μας λέει η θρησκεία να γίνεται θεωρώ ότι είναι κάτι που πρέπει να το σεβαστώ όπως θεωρώ πρέπει να σεβαστώ και τους ανθρώπους που το κάνουν, γιατί το νιώθουν αυτό το πράγμα. Δεν έχει καμία ιδιαίτερη σημασία για μένα. Απλά εμείς που το κάνουμε από 6 χρονών πιθανόν και να μου έλειπε, αν δεν το κάναμε.

Ερευνήτρια: Γιατί;

Ελπίδα: Γιατί είναι κάτι που έχω μάθει από 6 χρονών μέχρι και 40 χρονών που πρέπει να το κάνω το πρωί πριν μπω στην τάξη και στην αρχή θα παραξενευόμουν, αν δεν έκανα. Όταν ένα πράγμα το κάνεις από πάρα πολύ μικρός, τελικά αρχίζεις να το νάχνεις αυτό το πράγμα. Έτσι ακριβώς. Τώρα, ας πούμε, θα πω κάτι άσχετο, εγώ ας πούμε, το Πάσχα, αν δεν πάω στο χωριό μου, παρόλο που τον καιρό που κάθομαι εδώ δεν μου λείπει καθόλου, αν δεν πάω στο χωριό μου θα μου έρθει πολύ άσχημα. Είναι η συνήθεια, για μένα τουλάχιστον, για άλλους ανθρώπους μπορεί να έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία. Για άλλους ανθρώπους που είναι πιο κοντά στην θρησκεία και αυτό το πράγμα το σέβομαι εγώ όπως θα σεβόμουν οποιαδήποτε άνθρωπο οποιοδήποτε θρησκευόμενος να προσεύχεται σε αυτό που πιστεύει.

Ερευνήτρια: Είναι τα ίδια παιδάκια που λένε την προσευχή;

Ελπίδα: Κοίταξε σε ένα από τα σχολεία που ρωτούσαμε ποιο παιδάκι θέλει δεν υπήρχε ιδιαίτερη προθυμία. Στο σχολείο που είμαι τώρα έχουμε σειρά. Βγαίνουνε τα παιδιά της πέμπτης και της έκτης με τη σειρά. Και την λένε όλα. Κανένα παιδί δεν έχει αρνηθεί να πει.

Ερευνήτρια: Υπάρχει ίση συμμετοχή και από αγόρια και από κορίτσια

Ελεονόρα: Ναι. Ξέρεις και αυτοί που συνήθως να θέλανε αυτό ήταν, ξέρεις, και οι πιο καλοί μαθητές.

Ερευνήτρια: Υπάρχει κάτι που θα ήθελες να αλλάξεις στην προσευχή με δεδομένη την έλευση των μεταναστών;

Ελπίδα: Αυτό που θα ήθελα να πω είναι η κατάργηση της όπως και η κατάργηση του μαθήματος των θρησκευτικών. Ούτε θα μπορούσαμε να φτάσουμε στο σημείο να κάνουμε προσευχές διαφόρων θρησκευμάτων, γιατί καταλαβαίνεις ότι θα κάναμε μισή και μία ώρα προσευχή. Άλλωστε είναι

συνταγματικά κατοχυρωμένη η ανεξιθρησκία, αν και βέβαια αυτό είναι μόνο στα χαρτιά. Δεν είναι στην πραγματικότητα. Αυτός είναι ο λόγος που δεχόμαστε τους οικονομικούς μετανάστες εδώ, αλλά τους θέλουμε βαπτισμένους. Είναι πιο εύκολα να γίνουν αποδεκτοί στην κοινωνία, όταν βαπτιστούν αυτοί και τα παιδιά τους... Έχω ακούσει από στόμα συναδέλφου να γίνεται συγκεκριμένα κουβέντα για τη σημαία, που είναι επίκαιρο κάθε φορά που έχουμε παρέλαση. Έχω ακούσει από στόμα συνάδελφου να λέει ότι ουδέποτε θα άφηνα τον Αλβανό να πάρει την σημαία, θα το κανόνιζα μέσα στην τάξη, θα του έβαζα μικρότερο βαθμό, αλλά να δω δάσκαλο να επιβάλλει σε Αλβανό να βαπτιστεί ή να το μεταχειρίζεται διαφορετικά, τουλάχιστον μπροστά, μου δεν έχω δει.

Ερευνήτρια: Αν κάποιος Αλβανός ή κάποιος άλλος διαφορετικής εθνικότητας βαπτιστεί γίνεται πιο εύκολα αποδεκτός στην ελληνική κοινωνία;

Ελπίδα: Πάντα Αλβανός είναι, αλλά γίνεται πιο εύκολα αποδεκτός.

Ερευνήτρια: Πάντα Αλβανός....

Ελπίδα: Ναι γιατί του μένει αυτό. Είναι σαν ρετινιά που του κολλάει [Σ.τ.Σ: γέλια]. Πως να το κάνουμε αυτό: Τους βλέπω ότι οι περισσότεροι [Σ.τ.Σ: Αλβανοί] προσπαθούν να μπουν μέσα στην κοινωνία μας και εγώ όσες φορές είχα μαθητές είμαι πολύ ευχαριστημένη και από τους ίδιους και από τους γονείς τους. Στο σχολείο που δουλεύω τώρα έχουμε και περισσότερες εθνικότητες, έχουμε Βούλγαρους, Γιαπωνέζους, Φιλιπινέζους. Όχι σώνει και καλά και οι δύο γονείς, αλλά ο ένας. Αυτό που βλέπω είναι ότι οι Ευρωπαίοι δεν κάνουν και τόσες προσπάθειες να προσαρμοστούν. Οι υπόλοιποι το προσπαθούν αυτό το πράγμα να γίνουν αποδεκτοί εδώ, να ζήσουν. Ιδιαίτερα αυτοί που είναι οικογενειάρχες είναι άνογοι και στην συνεργασία τους με το δάσκαλο και με όλα. Και προσέχουν και τα παιδιά τους να πάνε καλά στο σχολείο και όλα αυτά. Ενώ οι άλλοι είναι λίγο σνομπ και πολλές φορές δημιουργούν προβλήματα οι ξένοι στο δάσκαλο. Μπορεί, ας πούμε, μια Εγγλέζα να έρθει και να σου πει διάφορα ενώ δεν το κάνει ποτέ αυτό Αλβανός.

Ερευνήτρια: Διάφορα όσον αφορά την προσευχή;

Ελπίδα: Όχι. Πως θα κάνεις το μάθημα σου. Κοίταζε, σε ένα σχολείο που δούλευα είχα μια μάνα που ήταν Ευαγγελίστρια και πάρα πολύ, ας πούμε, πιστός άνθρωπος ξέρεις τι μου έλεγε: «*Το βασικό υπάρχει και στην δικιά μας θρησκεία και στη δικιά σας: ο Χριστός θυσιάστηκε για να σώσει τον κόσμο*» Και τα έβλεπες τα παιδάκια, και στην Εκκλησία έρχονταν και την προσευχή τους έκαναν. Ξέρεις τι γίνεται; Ένα παιδάκι το οποίο είναι σε ένα περιβάλλον δε θέλει να ξεχωρίζει από το περιβάλλον αυτό και αυτός είναι ο λόγος που λέει: «*ναι θα συμμετέχω εκεί*». Ούτε είναι συνειδητοποιημένο για την θρησκεία όπως είναι οι μεγάλοι και δε θέλει μετά να ξεχωρίσει από το σύνολο: ότι κάνει το σύνολο των συμμαθητών του θα το κάνει και αυτός. Τι θα είναι αυτός; ας πούμε, το μαύρο πρόβατο; Να δείξει ότι δεν είμαι διαφορετικός. Είμαι σαν τους άλλους. Εγώ το έχω δει και σε γονείς πέρυσι που είχα παιδάκια στην πρώτη. Έρχονταν επανειλημμένα γονιός στο σχολείο μέχρι που τον διαβεβαίωσα ότι δεν πρόκειται να μεταχειριστώ διαφορετικά το παιδί του, επειδή δεν είναι ελληνόπουλο. Και ησύχασε ο πατέρας και δεν ξαναήρθε στο σχολείο. Δεν ξέρω, ίσως είχε βιώματα, αλλά μια φορά ήταν πολύ ανήσυχος στην αρχή όσον αφορά αυτό το ζήτημα, μήπως μεταχειριστώ το παιδάκι διαφορετικά από τα άλλα παιδιά. Απλά ήθελε την διαβεβαίωση από εμένα. Να πω: «*όπως όλα και το δικό σου*». Ήθελε απλά την διαβεβαίωση από εμένα. Και όταν πια του το είπα δεν ξαναήρθε στο σχολείο.

7. ΚΩΣΤΑΣ

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου πείτε ποιος είναι ο ρόλος σας κατά τη διάρκεια της προσευχής;

Κώστας: Ο ρόλος μου ο δικός μου ρόλος; Δηλαδή;

Ερευνήτρια: Τι πρέπει να κάνετε, τις οδηγίες που δίνετε στα παιδιά....

Κώστας: Κατά την άποψη μου η σχολική πρωινή προσευχή...πρέπει να γίνεται στο σχολείο για να ενισχυθεί σίγουρα το θρησκευτικό συναίσθημα. Έλληνες είμαστε, χριστιανοί είμαστε πρέπει να το δεχόμαστε, όπως πρέπει να διδάξουμε την γεωγραφία μας, την ελληνική μας γεωγραφία, και την παγκόσμια φυσικά, και την ιστορία μας, όπως και την παγκόσμια, γιατί όχι και τα θρησκευτικά μας; Είναι και αυτή μια παγκόσμια ιστορία, έχει το θρησκευτικό συναίσθημα. Λογικό. Οι δάσκαλοι και ο διευθυντής του σχολείου στέκονται μετωπικά, μετωπικά με τους μαθητές. Κάποιος από τους μαθητές, χωρίς υποδείξεις και έλα εδώ εσύ, έλα εδώ εσύ. Ξέρουνε τι προσευχή θα πούμε. Εκείνο που πρέπει να προσέχει ο δάσκαλος, στα μικρά παιδιά στο δημοτικό σχολείο, είναι ότι όταν κάνεις τον σταυρό σου πρέπει να τον κάνεις με το αριστερό και όχι με το δεξί. Οι μικρές τάξεις και τα μικρά παιδιά μπερδεύονται και...για αυτό πάντοτε με το αριστερό. Εεεε δεν υπάρχει επιβολή στο ποιος μαθητής θα πει την προσευχή, τη μαθαίνουνε, ξέρουνε ότι ένα διάστημα λέμε το πάτερ ημών, άλλο διάστημα λέμε το ανάσταση χριστού θεασάμενη. Το μαθαίνουν πολύ ευχαριστώ. Το έχουν μάθει ήδη όλα τα παιδιά.

Τα μεγάλα παιδιά, επειδή είναι μεγάλη προσευχή το Πάσχα τη λένε όσα παιδιά.... Δεν νομίζω ότι υπάρχει...

Ερευνήτρια: Από ποια τάξη;

Κώστας: Από την Πέμπτη, την έκτη και την Τετάρτη, βλέπετε παιδιά από την πρώτη, τη Δευτέρα δημοτικού το πάτερ ημών θέλουν να το πούνε. Βγαίνουν από μόνα τους. Δεν περιμένουν να πει κάποιος έλα εσύ.

Ερευνήτρια: Υπάρχει προθυμία από τα παιδιά να πουν την προσευχή;

Κώστας: Βεβαίως υπάρχει.

Ερευνήτρια: Γιατί νομίζετε ότι τα παιδιά θέλουν να πουν την προσευχή;

Κώστας: Κοιτάξτε, τα παιδιά στην ηλικία αυτή δεν μπορούν να καταλάβουν πλήρως ότι κάνουμε προσευχή για να αφιερώσουμε την ημέρα μας ξεκινώντας με μια επίκληση στο θεό. Απλά θέλουν να την πουν, θέλουν να βγουν μπροστά στους συμμαθητές τους. Μερικά ίσως και να βιώνουν μερικές φορές ότι πρέπει να ξεκινήσουν με την πρωινή προσευχή, αλλά συνήθως θέλουν να την πούνε επειδή θέλουν να πούνε την προσευχή----όχι δεν μπορώ να φανταστώ ότι υπάρχει παρόρμηση του θρησκευτικού συναισθήματος τόσο μεγάλη. Απλά θέλουν να πούνε την προσευχή δεν έχουν κανένα πρόβλημα. Ακόμα και τα αλλοδαπά παιδάκια, τα Αλβανάκια, ακόμα και αυτά, γιατί όχι, σηκώνονται και λένε την προσευχή.

Ερευνήτρια: Έχετε παρατηρήσει αν ποτέ κάποιο παιδί κάποιας άλλης εθνικότητας δεν θέλει να συμμετέχει στην προσευχή ή να την πει;

Κώστας: [Σ.τ.Σ: κάνει μικρή παύση] όχι εγώ δεν έχω παρατηρήσει κάτι τέτοιο, αλλά και κάποιος να μην θέλει να την πει δεν επιβάλλουμε σε κανένα τίποτα, όχι μόνο στα παιδιά άλλης εθνικότητας, αλλά και στα δικά μας παιδιά.

Ερευνήτρια: Ναι... δεν υπάρχει καμία επιβολή.

Κώστας: Όχι βέβαια

Ερευνήτρια: Για εσάς τι σημαίνει η σχολική προσευχή;

Κώστας: Για μένα προσωπικά;

Ερευνήτρια: Ναι

Κώστας: Για μένα προσωπικά σημαίνει.... είναι.(Σ.τ.Σ: αλλαγή στον τόνο φωνής) επειδή προέρχομαι από μια άλλη γενιά δασκάλων, στην πλάτη μου έχω 35 χρόνια υπηρεσίας ε τότε η πρωινή προσευχή ήταν κάτι (σιωπή) σε έδενε, σε ηρεμούσε, την ήθελες, όπως και ο εθνικός ύμνος στην έπαρση και στην επιστολή της σημαίας σε καθημερινή βάση γίνονταν με ευχαρίστηση από τα παιδιά έτσι και η προσευχή για μας είχε κάτι, είχε ιδιαίτερο λόγο.

Ερευνήτρια: Σας ηρεμούσε...πως το εννοείται δηλαδή;

Κώστας: Ε νάι ένιωθες, δεν ξέρω ένιωθες αυτό που νιώθει ένας χριστιανός. Εγώ τουλάχιστον το βίωνα αυτό το πράγμα.

Ερευνήτρια: Είχε κάποιο ιδιαίτερο νόημα δηλαδή ότι κάθε πρωί ξεκινούσε η μέρα σας με προσευχή;

Κώστας: Ναι, βεβαίως για μένα προσωπικά ναι. Και τα περισσότερα χρόνια που τα έκανα σε μονοθεσία απομακρυσμένα σχολεία....εκεί η μοναξιά σε...σα σε ... ίσως να σε κατευθύνει και να σε οδηγή. Η μοναξιά σημαίνει, εμένα προσωπικά, δεν είχα νέους να συζητήσω μαζί τους, δεν είχα άλλους ανθρώπους να έχουν ενδιαφέροντα ίδια με τα δικά μου. Ίσως αυτό να ήτανε δεν θέλω να πω ότι είμαι θρησκευόμενος, ούτε θρησκόληπτος απλώς μου άρεσε αυτό τα πράγμα, το ήθελα, από μέσα μου την προσευχή...

Ερευνήτρια: Δηλαδή κατά κάποιο τρόπο έκανε την μέρα σας πιο σημαντική;

Κώστας: Βεβαίως, βεβαίως.

Ερευνήτρια: Άσχετα δηλαδή από το θρησκευτικό περιεχόμενο που την περιβάλλει σαν τελετουργία από μόνη της είχε κάποιο νόημα.

Κώστας: Βεβαίως. Ναι είχε και εξακολουθεί για μένα να έχει κάποιο ιδιαίτερο νόημα.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε δηλαδή ότι η προσευχή χρησιμεύει....

Κώστας: Ναι, για μένα χρησιμεύει κάπως πρέπει να είναι (μικρή παύση) δεν ξέρω ας πούμε η ισοπεδωτική τάση όχι εθνικό ύμνο, κάνουν έπαρση της σημαίας μια φορά τη βδομάδα αλλά ούτε αυτή δεν γίνεται(αλλαγή τόνου φωνής, γίνεται πιο γλυκιά.) κάποτε όταν ήμουν μικρός στις πόλεις στις μεγάλες, στα χρόνια του γυμνασίου που πήγαινα στην Κέρκυρα την ώρα που γίνονταν η έπαρση και η επιστολή της σημαίας στο φρουρίο ηκούσε η σάλπιγγα ο σαλπιστής και όπου βρίσκονταν ο καθείς κάθονταν προσοχή και στην επιστολή και στην έπαρση (Σ.Τ.Σ: διακόπτουμε για λίγο γιατί χτυπάει το τηλέφωνο)

Ερευνήτρια: Για σας ο συγκεκριμένος τρόπος που γίνεται η προσευχή, δηλαδή που ένα παιδί σηκώνεται και λέει την προσευχή και τα υπόλοιπα κάθονται σε γραμμές και ακούνε έχει κάποιο ιδιαίτερο νόημα; Κάποιο σκοπό;

Κώστας: Τυπικό είναι, δεν είναι τελετουργία. Γίνεται η προσευχή. Διαφορετικά πως μπορεί να γίνει αν δεν εμφανιστεί κάποιος να κάνει την προσευχή; Να πούμε σε ένα μαθητή μες το πλήθος «πες το

πάτερ ημών»: Να τον βλέπει κάποιος, να κάνει τον σταυρό του, να τον παρακολουθούν και οι άλλοι οι οποίοι όλοι(τονίζει) η τάξη, όλο(τονίζει) το σχολείο τον παρακολουθεί τον βλέπει (τονίζει την λέξη). Την ώρα της σχολικής προσευχής, οποιοδήποτε είτε μικρός είτε μεγάλος μαθητής, την ώρα που λέει την προσευχή όλοι τον κοιτάζουν δεν αδιαφορεί κανένας. Είναι σημαντικό. Είναι σημαντικό αυτό. Είναι σημαντικό μπορεί τα παιδιά να μην το, να μη βγαίνει από μέσα τους αυτή η έννοια της προσευχής, αλλά το ότι το παρακολουθούν -όλο το σχολικό μέρος και όχι μόνο τα παιδιά της τάξης τους-. Απόλυτη ησυχία! Ξέρουν ότι την στιγμή της προσευχής δεν μιλάει κανένας, όλοι θα βγάλουν το καπέλο τους. Όταν μπαίνουμε στο σχολείο είναι σαν να μπαίνουμε στο σχολείο είναι σαν να μπαίνουμε στην εκκλησία όλοι βγάζουμε το καπέλο και το βάζουμε στην τσέπη μας. Δεν αλλάζει για μένα προσωπικά δεν αλλάζει είτε εκκλησία λέγεται, είτε σχολείο είναι το ίδιο πράγμα, είναι χώρος λειτουργίας.

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι τα παιδιά ευχαριστούνται την προσευχή;

Κώστας: Ευχαριστούνται την προσευχή.... Δεν είναι σαν να τους πεις πάμε να παίξουμε γυμναστική και μάλα με αυτήν την έννοια να ενθουσιαστούνε. Πιστεύω, πιστεύω αν μια μέρα δεν κάνουμε προσευχή. Θα σου πούνε «κύριε, δεν κάναμε προσευχή». Θα το πούνε. Θα το πούνε, γιατί πολλές φορές όταν βρέχει και τα βάζουμε στις τάξεις μέσα κάνει ο κάθε δάσκαλος, το θυμάμαι εγώ από τα δικά μου χρόνια, μπαίναμε στο σχολείο μέσα επειδή έξω στην αυλή δεν μπορούσαμε να μείνουμε γιατί έβρεχε και λέγανε κύριε δεν κάναμε προσευχή. Το λένε τα παιδιά, ανεξάρτητα αν.... δεν μπορεί να βγει συναίσθημα θρησκευτικό από ένα παιδάκι που είναι στην Τρίτη τάξη του σχολείου....

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου πείτε αν μπορούσατε να αλλάξετε κάτι από τη διαδικασία της προσευχής τι θα ήταν αυτό;

Κώστας: Να αλλάξεις; Σαν τι να αλλάξεις; Να λέγεται, ξέρω εγώ, μια προσευχή από μια χορωδία. Να ψάλλετε κάτι; Για να είμαι ειλικρινής δεν με έχει απασχολήσει να αλλάξει ο τρόπος που γίνεται η προσευχή. Όχι. Βέβαια καλό θα ήταν και αν είχε μουσικό το σχολείο ίσως θα γίνονταν μια μικρή χορωδία, γιατί θυμάμαι σαν μαθητής στα χρόνια του γυμνασίου που είχαν αυτόν τον τρόπο ήταν πραγματικά πολύ όμορφο.

Ερευνήτρια: Χορωδία δηλαδή;

Κώστας: Από τους ίδιους τους μαθητές. Ανέβαιναν πέντε- πέντε παιδιά μαζί και έλεγαν την προσευχή, έναν ύμνο κάτι

Ερευνήτρια: Πάλι, όμως, ανέβαινε κάποιος και έλεγε την προσευχή και οι άλλοι ακολουθούσαν...

Κώστας: Όχι όχι την έλεγε αυτή η ομάδα. Τώρα την λέει οι ένας και οι άλλοι δεν συμμετέχουν στην προσευχή. Απλά ακούν την προσευχή που τη λέει ένας μαθητής. Ενώ τότε υπήρχαν δέκα παιδιά που αποτελούσαν την χορωδία και έλεγαν κάθε πρωί την προσευχή, έψαλλαν τον ύμνο: συ που κόσμε...τέλος πάντων ένα τροπάριο. Δεν νομίζω ότι... Μπορεί να αλλάξει κάτι. Πάντως θα ήταν αδιανόητο να μη γίνεται προσευχή.....γιατί πάντως στα βιβλία του δημοτικού, όπως είναι γραμμένα των θρησκευτικών δεν προάγει το θρησκευτικό συναίσθημα. Είναι τόσο δεν ξέρω... το παλιό βιβλίο που ήταν σε μορφή ιστορίας, παραμυθιού ήταν πιο καλύτερο από ότι είναι το σημερινό.

Ερευνήτρια: Ποια είναι η διαφορά τους δηλαδή;

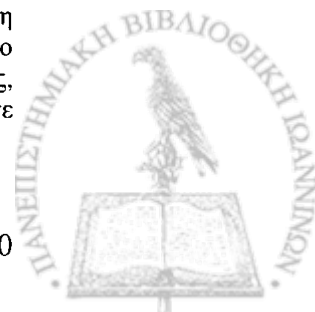
Κώστας: Το παλιό βιβλίο ίσως να τα έκανες...Είχαν την παλιά διαθήκη, την κενή διαθήκη, μετά είχε εκκλησιαστική ιστορία...ήταν πιο καλύτερα από ότι είναι σήμερα. Σήμερα είναι προσπαθεί να σου περάσει το θρησκευτικό συναίσθημα και την καλή πράξη με παράδειγμα.... Μα δεν είναι ούτε πετυχημένο πολλές φορές, ούτε και προκαλεί το ενδιαφέρον του παιδιού. Εδώ στην πρώτη και στης Δευτέρα και στην Τρίτη ειδικά στην πρώτη και στην Δευτέρα κάνουμε ευκαιριακά το μάθημα των θρησκευτικών, των τριών ιεραρχών, της Παναγιάς, τα Χριστούγεννα, το Πάσχα, τα φώτα, ευκαιριακά μαθήματα. Ενώ Τρίτη και Τετάρτη υπήρχε βιβλίο κανονικά.

Ερευνήτρια: Ποια είναι τα θετικά και τα αρνητικά σημεία της προσευχής που γίνονταν στη εποχής σας χορωδιακά με την προσευχή που γίνεται τώρα;

Κώστας: Όχι δεν μπορώ να πω.... Απλά ήταν χορωδία.

Ερευνήτρια: Και ήθελαν να συμμετέχουν τα παιδιά στη χορωδία; Ήταν κάτι σημαντικό για αυτά;

Κώστας: Πιστεύω να το έκαναν με ευχαρίστηση τα παιδιά. Ήταν άλλες οι εποχές οι δικές μου. Δεν υπήρχε.... Σεβόσουν το δάσκαλο, τον καθηγητή..... δεν υπήρχε αυτή η φαινομενική απελευθέρωση του μαθητή. Καθώς και του καθηγητή να είναι φίλος...δεν υπήρχε μεταξύ δασκάλου και μαθητή. Δεν υπάρχει φιλία, σχέση αγαστή και αμοιβαίας εμπιστοσύνης και σεβασμού να, αλλά φιλία δεν γίνεται. Σήμερα είναι λίγο πού χαλαρά. Εγώ δεν συμφωνώ καθόλου, δεν τα δέχομαι ορισμένα πράγματα. Στο χώρο δουλειάς πρέπει να εμφανίζεσαι με αξιοπρέπεια πάντα από την εμφάνιση σου μέχρι το πώς θα καθίσεις στην καρέκλα, γιατί ο δάσκαλος είτε είναι στο γυμνάσιο είτε στο πανεπιστήμιο διδάσκει με τη στάση του και το παράδειγμα του πάντοτε. Γιατί σήμερα η πληροφορία είναι τόσο γρήγορη και τόσο εύκολη που ο μαθητής μπορεί να μάθει στο σπίτι του, το λέω πολλές φορές στους νέους συνάδελφους, όμως το σχολείο είναι κάτι παραπάνω είναι κοινωνικοποίηση, σε βάζει μέσα στην κοινωνία σε ομαδοποιεί, σε εντάσει.

Ερευνήτρια: Επομένως...

Κώστας: Επομένως, και το μάθημα των θρησκευτικών πιστεύω ότι είναι και αυτό ένα μάθημα που πρέπει να γίνεται με την ανάλογη σοβαρότητα. Εμείς πρώτα οι δάσκαλοι και να μη λέμε άντε θρησκευτικά είναι θα τα αφήσουμε να κάνουμε θρησκευτικά ή ελληνικά. Δίνουμε μια ώρα τη βδομάδα.

Ερευνήτρια: Επομένως και με την σχολική προσευχή δίνεται κάποιο παράδειγμα στα παιδιά.

Κώστας: Βεβαίως.

Ερευνήτρια: Θυμάμαι ένα παιδάκι μου είπε ότι θέλω πολύ να με βλέπουνε οι δάσκαλοι μου, να είναι όλοι εκεί όταν γίνεται η προσευχή.

Κώστας: Ναι βεβαίως, το θέλουνε αυτό τα παιδιά. Καμιά φορά λέμε στο δημοτικό σχολείο είναι μικρό παιδάκι, το κάνουμε και γρήγορα και όχι καλά. Λάθος μεγάλο. Αύριο μεθαυριο αν ακολουθήσετε αυτό το πράγμα: ο μαθητής όσο μικρός και να είναι το κριτήριο του είναι αυστηρότατο και αλάνθαστο. Μην τολμήσετε, εδώ μπορεί να μην σας πει τίποτε. Αλλά μην τολμήσετε ότι άντε μαθητής είναι θα τον κοροϊδέσω, δεν θα του δώσω αυτό που πρέπει να του δώσω. Θα καταλάβει, να ξέρεις ότι αυτός θα σε συγκρίνει με τον άλλον. «η κυρία μου είναι πολύ καλύτερη από τον κύριο που είχα πέρσει ή την άλλη κυρία». Κανόνας απαράβατος.

Ερευνήτρια: Με δεδομένη την έλευση των μεταναστών τα τελευταία χρόνια, πιστεύετε ότι υπάρχει κίνδυνος να δημιουργηθεί κάποιο πρόβλημα στα παιδιά άλλων θρησκειών τα οποίο παραβρίσκονται στις θρησκευτικές εκδηλώσεις του σχολείου;

Κώστας: Αυτό φυσικά εξαρτάται και από το σχολείο και από την οικογένεια..

Ερευνήτρια: Από το σχολείο...

Κώστας: Στο σχολείο σας είπα και προηγουμένως δεν πιέζει τα παιδιά να ακολουθήσουν το δικό μας... υπάρχει ανεξιθρησκία στην Ελλάδα, και ο μαθητής ο οποίος είναι αλλόθρησκος και δεν θέλει να παρακολουθεί το μάθημα των θρησκευτικών απαλλάσσεται, δεν τον πιέζει κανείς. Μπορεί να βγει έξω, να κάνει βόλτες στο διάλειμμα. Εξαρτάται, αλλά τουλάχιστον στα παιδάκια που έχουμε εμείς, και είναι αρκετά, είναι άλλοεθνείς, και είναι αρκετοί. Εκείνο που έχουνε βαπτιστεί σηκώνει συζήτηση, γιατί πολλοί βαπτίζουν τα παιδιά για να έχουν κάποια προστασία από κάποιον ή για να πάρουν κάποιο δωράκι, αυτό δεν το ξέρω, δεν έχω ασχοληθεί με αυτό το θέμα, αλλά πιστεύω, δεν νομίζω. Και όπως γίνεται το μάθημα των θρησκευτικών στο σχολείο δεν νομίζω ότι δημιουργεί σύνδρομα στα παιδιά άλλων θρησκειών. Σας είπα μπορεί να μην παρακολουθούν. Δεν πιέζει κανείς.

Ερευνήτρια: Εσείς τι έχετε παρατηρήσει τα παιδιά συμμετέχουν συνήθως ή απέχουν;

Κώστας: Εγώ δεν έχω δει...στο δημοτικό σχολείο είναι διαφορετικά, το παιδί είναι πιο συνεσταλμένο, δεν εκφράζει τόσο την διαφορετικότητα του με έντονο τρόπο...αυτό θα το δείτε περισσότερο στα παιδιά του γυμνασίου ή του λυκείου, εκεί θα πάρετε απάντηση από το ίδιο το παιδί αν...στο δημοτικό σχολείο, και μάλιστα σε ένα δημοτικό σχολείο σαν το δικό μας που είναι περιφερειακό, δεν είναι της πόλης σχολείο. Τα παιδιά τα δικά μας αν τα συγκρίνεις, πας από το σχολείο αυτό που βρίσκεσαι τώρα σε ένα αντίστοιχο πολυθεσίο ης Κέρκυρας θα δεις ότι τα παιδιά στη συμπεριφορά τους είναι πολύ διαφορετικά είναι πιο υπάκουα, πολύ πιο υπάκουα μεγάλη διαφορά, δεν το λέω εγώ, το λένε συνάδελφοι που κάθε χρόνο είναι και σε άλλο σχολείο. Τα παιδιά που είναι στην ύπαιθρο μεγαλώνουν μακριά από τα αστικά κέντρα είναι πολύ διαφορετικά από τα παιδιά...πάρα πολύ διαφορετικά. Πηγαίνουμε στο θέατρο μια φορά το χρόνο στην Κέρκυρα και λένε πως καταφέρντε, γαμίζουμε το θέατρο, γιατί έχει 200 παιδιά το σχολείο, το θέατρο γαμίζουμε, πως τα καταφέρντε και φεύγετε χωρίς να αφήνετε σκουπίδια και πως τα καταφέρντε τα παιδιά σας με τόση προσοχή να παρακολουθούν τη θεατρική παράσταση. Δεν υπολείπονται σε παραστάσεις των παιδιών την Κέρκυρας, το χωριό 30 χιλιόμετρα, αλλά ίσως επειδή είναι ελεύθερα όλη μέρα και εκτονώνονται....

Ερευνήτρια: Εννοείται είναι πιο εύκολη η προσαρμογή;

Κώστας: Βεβαίως, βεβαίως... Ερχόμαστε πρωί εδώ βλέπουμε τα πουλιά που λαλούν, τις καρδερίνες...

Ερευνήτρια: Ενώ στα παιδιά της πόλης τι κάνει πιο δύσκολη την προσαρμογή;

Κώστας: Το περιβάλλον, το περιβάλλον. Είναι καθοριστικός παράγοντας.

Ερευνήτρια: Το περιβάλλον εννοείτε την φύση;

Κώστας: Το περιβάλλον γενικότερα. Βεβαίως και τους ανθρώπους και τη φύση και τα πάντα. Είναι καθοριστικός παράγοντας. Μες στην πόλη χάνεσαι μέσα στο πλήθος, μέσα στη ανωνυμία. Το αίσθημα, ξέρω εγώ της αυτοπροστασίας, της αυτοσυντήρησης, το αίσθημα ότι όλους τους υποπτευόμαστε, δεν έχουμε κανέναν...ε, στα σπίτια καλλιεργείται «μην πάρεις τίποτα από εκείνον, μην σου μιλήσει» ενώ στο χωριό δεν μπορεί να συμβεί αυτό το πράγμα, γιατί όλοι είναι γνωστοί, τα παιδιά είναι πιο απελευθερωμένα, πιο ελεύθερα, είναι πιο αθώα. Είναι υποψιασμένα τα παιδιά στην πόλη από μικρή ηλικία. Είναι πιο περιορισμένα μέσα στο σπίτι, μέσα στην πολυκατοικία. Τα βλέπετε είναι σαν αγριμάκια όταν βγαίνουν έξω. Πως είναι τα αγριμάκια...εδώ παιδάκια που ζούνε στο χαμόγελο του

παιδιού που προέρχονται....έχουμε παιδάκια που είναι από τον σκουπιδοτενεκέ, τα σκουπίδια μαζεύουνε στην κυριολεξία.

Ερευνήτρια: Έχετε παιδάκια από το χαμόγελο του παιδιού;

Κώστας: Βεβαίως. Και τα βλέπετε και εντάσσονται. Υπακούουν στους κανόνες. Έχω μια περίπτωση φέτος για ένα παιδάκι που είναι υπέρ του δέοντος υπέρ- κινητικό, φεύγει από τα όρια, είναι κάτι....όμως η καρδούλα του και η ψυχούλα του έχει αισθήματα, όμως δεν το αφήνει αυτή η παρόρμηση η εσωτερική να κάτσει ήσυχο, να πάει στο θρανίο του, να προσαρμοστεί. Δεν χτυπάει άλλα παιδιά. Αλλά το βλέπετε ότι είναι συνέχεια, τα χέρια του, τα πόδια του είναι σαν να πιάνετε σίδερο, τόσο δυνατό. Και όμως παρόλα αυτά καταφέρνουμε και το εντάσσουμε μέσα στο καλούπι αυτό με προσπάθεια μεγάλη όμως και εκείνο κάνει την προσπάθεια του.

Ερευνήτρια: Έχετε διδάξει σε σχολείο της πόλης ;

Κώστας: Όχι από συζητήσεις που έχω με άλλους συναδέλφους , άλλωστε και με τα σεμινάρια που γίνονται και με τις επαφές που έχω με τους σχολικούς συμβούλους, με τους προϊστάμενους, όλα αυτά τα θέματα συζητούνται...

Ερευνήτρια: Ευχαριστώ πάρα πολύ.

Κώστας: Δεν ξέρω αν κάλυψα τα ενδιαφέροντα...

8. ΜΙΧΑΛΗΣ

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να μου πείτε ποιος είναι ο ρόλος σας στη διάρκεια της προσευχής. Τι πρέπει να κάνετε;

Μιχάλης: Τι εννοείτε τι πρέπει να κάνουμε;

Ερευνήτρια: Τι κάνετε στη διάρκεια της προσευχής; Που παραβρίσκεστε.....

Μιχάλης: Στο προαύλιο χώρο. Όλο το σχολείο και το προσωπικό και κάνουμε τη διαδικασία της προσευχής

Ερευνήτρια: Πως νιώθετε κατά τη διάρκεια της προσευχής;

Μιχάλης: Νιώθουμε πολύ άνετα. Νιώθω μάλλον πολύ άνετα. Με εκφράζει και δεν είναι μια απλή συνήθεια που εμείς την έχουμε μάθει και πρέπει να την κάνουμε.

Ερευνήτρια: Δηλαδή πως το εννοείτε αυτό;

Μιχάλης: Είναι μια βαθύτερη ανάγκη.

Ερευνήτρια: Ο τρόπος που γίνεται η προσευχή, δηλαδή που ένα παιδάκι σηκώνεται και λέει την προσευχή και τα υπόλοιπα είναι από κάτω, νομίζετε ότι αυτό έχει κάποιο νόημα;

Μιχάλης: Που σηκώνεται ένα μαθητής για να πει την προσευχή; Αυτό γίνεται για να συντονίσει και τα άλλα παιδιά μάλλον και να φαίνεται από όλους τους μαθητές που είναι κάτω παραταγμένοι. Αυτό πιστεύω ότι είναι το νόημα. Για να συντονίσει την προσευχή.

Ερευνήτρια: Τα παιδιά θέλουν να πουν την προσευχή; Είναι ευχάριστο για αυτά;

Μιχάλης: Τους είναι πάρα πολύ ευχάριστο και η μόνη δυσκολία που έχουνε είναι όπως θα λέγαμε ένα ποιηματάκι μπροστά σε ένα κοινό και θα δυσκολεύονταν. Παρόμοια δυσκολία έχουν να βγουν και να πουν την προσευχή. Όχι ότι είναι προσευχή και λένε ένα ποίημα. Οτιδήποτε άλλο. Το πρόβλημα τους είναι αυτό απέναντι στο κοινό ότι λένε κάτι, αλλά πιστεύω ότι θέλουν να πουν την προσευχή, προθυμοποιούνται.

Ερευνήτρια: Γιατί;

Μιχάλης: Για τον ίδιο λόγο που θα λέγαμε ένα ποίημα, ένα ωραίο ποιηματάκι. Για να προβληθούν. Θέλουν να βγουν μπροστά να πουν την προσευχή, γιατί τους αρέσει.

Ερευνήτρια: Υπάρχει κάποιο σημείο που σας ενοχλεί στην διαδικασία της προσευχής;

Μιχάλης: Όχι. Εξάλλου είναι τόσο σύντομη η διαδικασία, 2 η 3 λεπτά είναι η διαδικασία. Πόσο μάλλον που εγώ είμαι Χριστιανός ορθόδοξος. Δε βρίσκω κάτι που να με ενοχλεί .

Ερευνήτρια: 3 λεπτά που είναι σημαντικά για σας και τα παιδιά...

Μιχάλης: Σημαντικότερα, σημαντικότερα. Όπως και πέρα από την πρωινή προσευχή υπάρχει και η μεσημεριανή προσευχή και η βραδινή προσευχή του ενός λεπτού ή του μισού λεπτού.

Ερευνήτρια: Κάνετε στο σχολείο μεσημεριανή προσευχή;

Μιχάλης: Όχι, για όποιον πιστεύει φυσικά. Αυτός που δεν πιστεύει δεν είναι ανάγκη να κάνει ούτε το πρωί ούτε το βράδυ καμιά προσευχή. Μιλάμε για αυτούς που πιστεύουν. Για τους υπόλοιπους μπορεί να είναι μια απλή βαρετή διαδικασία που δε χρειάζεται να υπάρχει.

Ερευνήτρια: Επομένως για σας προσωπικά ποιο είναι το νόημα της προσευχής;

Μιχάλης: Θρησκευτικό. Θρησκευτικό είναι το νόημα της προσευχής καθαρά. Τι άλλο θα μπορούσε να είναι; Δε νομίζω να υπάρχει.

Ερευνήτρια: Μου είπατε ότι υπάρχει η προσεχή που γίνεται ομαδικά και η προσεχή που γίνεται ατομικά. Υπάρχουν κάποιες διαφορές ανάμεσα στις δυο αυτές προσευχές;

Μιχάλης: Όχι. Έχει σχέση με το χώρο και το πλήθος των ανθρώπων που βρίσκονται σε ένα χώρο. Δε νομίζω ότι υπάρχει κάποια ιδιαίτερη σημασία σε αυτό.

Ερευνήτρια: Αν μπορούσατε να αλλάξετε κάτι στην διαδικασία...

Μιχάλης: Στην ολιγόλεπτη; Ούτε θα ήθελα να επιμηκύνω την διαδικασία ούτε να την επεκτείνω. Είναι αυτό που πρέπει από άποψη χρόνου.

Ερευνήτρια: Δηλαδή σας εκφράζει έτσι όπως είναι;

Μιχάλης: Με εκφράζει το νόημα και όχι ο χρόνος. Το νόημα είναι αυτό που κάνει.

Και ο τρόπος;

Μιχάλης: Ο τρόπος είναι δευτερεύων. Θα μπορούσε να γίνεται και αλλιώς. Το νόημα είναι ένα και συγκεκριμένο της πράξης, της προσευχής [Σ.τ.Σ: μικρή παύση] και ο σκοπός.. Όλα αυτό για άτομα που πιστεύουν φυσικά. Για άτομα που δεν πιστεύουν δεν συζητάμε. Εκείνος που δεν πιστεύει δεν μπορεί να έχει ούτε άποψη πάνω στο θέμα ούτε λόγο. Αφού δε πιστεύει και να μην συμμετέχει καλό θα είναι.

Ερευνήτρια: Έχει δημιουργηθεί κάποιο πρόβλημα με παιδιά που πιθανόν να ανήκουν σε διαφορετικό θρησκευμα κατά τη διάρκεια της προσευχής;

Μιχάλης: Πρόβλημα με ποια έννοια; Αν θέλουν τα παιδιά να γίνεται έτσι; Αν νιώθουν άβολα; Αν έχω παρατηρήσει κάτι; Και να το είχα παρατηρήσει δεν είναι τόσο σημαντικό αυτό. Το θέμα είναι ότι έχουν έρθει σε μια χώρα που η διαδικασία της προσευχής είναι αυτή η συγκεκριμένη. Αν πήγαينا δηλαδή στην Σαουδική Αραβία εγώ η εσείς τα παιδιά σας η τα παιδιά των ξένων ανθρώπων που είναι εδώ, θα ήταν υποχρεωμένοι να παρίστανται σε μια τέτοια διαδικασία άνευ συζητήσεων και περαιτέρω σχολίων. Επομένως αφού αυτοί ήρθαν εδώ πρέπει μάλλον να συμμετάσχουν με όποιον τρόπο μπορούν σε αυτήν την εκδήλωση που κάνουμε. Δεν μπορούμε εμείς να καταργήσουμε την προσεχή μας, επειδή κάποιοι από αυτούς ίσως να αισθάνονται δυσφορία. Να σταματήσουμε εμείς να λειτουργούμε κάπως, επειδή ίσως αυτοί δε νιώθουν τόσο καλά. Αυτοί μάλλον πρέπει να προσαρμοστούν με τα δικά μας ήθη και έθιμα και όχι εμείς με τα δικά τους πιθανόν, γιατί αυτοί ήρθαν δεν πήγαμε εμείς στην πατρίδα τους. Νομίζω. Είναι δική μου άποψη.

Ερευνήτρια: Έχετε παρατηρήσει σε όλα τα χρόνια που διδάσκετε αν κάποια παιδιά δεν θέλουν να πουν την προσεχή;

Μιχάλης: Ελληνόπουλα; Όχι δεν υπάρχει τέτοιο ζήτημα.

Ερευνήτρια: Άλλου θρησκευματος;

Μιχάλης: Άλλου θρησκευματος δε σηκώνονται να πουν την προσεχή. Ούτε αναγκάζουμε κανέναν μαθητή ούτε ελληνόπουλο να πει την προσεχή ούτε άλλου δόγματος η άλλου θρησκευματος. Επομένως είναι οικιοθελώς. Όποιος θέλει, το λέει. Όποιος δε θέλει, δεν το λέει ή είναι ελληνόπουλο ή οτιδήποτε άλλο.

Ερευνήτρια: Επομένως δεν έχετε δει κάποιο παιδί που να απέχει από την προσεχή;

Μιχάλης: Να απέχει ψυχικά δεν μπορώ το γνωρίζω. Φυσική παρουσία είναι θέλοντας και μη εκεί, επειδή δεν μπορούμε να τους κάνουμε σειρές πίσω από το σχολείο, όταν λέμε την προσεχή εμείς.

Ερευνήτρια: Επομένως δεν έχετε παρατηρήσει κάτι...

Μιχάλης: Μα δεν υπάρχει ψυχικός καταναγκασμός να παραβρίσκεται κάποιος. Απλώς παρευρίσκεται σε μια γραμμή παιδιών. Τώρα από κει και πέρα αν κοιτάει τις ελιές απέναντι και να λέει από μέσα του το κοράνι...

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι από αυτά τα παιδιά υπάρχει προθυμία να πουν την προσεχή; Τα βλέπετε να προσαρμόζονται στα δικά μας ήθη και έθιμα;[Σ.τ.Σ.: Χρησιμοποίησα μια έκφραση που είχε πει παραπάνω «να προσαρμόζονται στα δικά μας ήθη και έθιμα» μήπως και νιώσει περισσότερο κοντά μένα, ότι δεν απειλώ τον δικό του κόσμο και ανοιχτεί. Μερικές φορές νομίζω ότι είναι καλύτερο να παραβιάζεις την ουδετερότητα και να έχουν την αίσθηση οι συνομιλητές σου ότι συμφωνείς με αυτούς.]

Μιχάλης: Αυτό έχει σχέση με την οικογένεια των παιδιών, όχι με την μόρφωση, αλλά με το τι προθέσεις έχει η οικογένεια των παιδιών που έχουν έρθει. Αν έχουν μια εχθρικά άποψη για την χώρα που έχουν έρθει, την μεταφτυτεύουν στην καρδιά του παιδιού και του μαθητή σε σχέση και με τη χώρα και με τη θρησκεία της χώρα και οτιδήποτε αφορά αυτή τη χώρα. Το προκαταβάλλουν αρνητικά το παιδί και πολλά από αυτά τα παιδιά δεν μπορούν να πάνε και καλά στα μαθήματα επειδή προκαταβάλλονται άσχημα από τους γονείς τους ότι αυτή η χώρα είναι έτσι, είναι αλλιώς, είναι καταπιεστική ή οτιδήποτε άλλο. Ενώ άλλοι που έχουν μια πιο χαλαρή αντίληψη για αυτό, για τις δυσκολίες που παρουσιάζονται στη χώρα αυτή άμεση επίδραση έχει αυτό και στη επίδοση των παιδιών τους, πάνε πολύ καλύτερα. Είναι μια πιο χαλαρή αντιμετώπιση των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν εδώ. Ενώ οι πιο φανατικοί πιστεύω φανατίζουν τα παιδιά τους και δημιουργούν γκέτο, προσπαθούν

τα παιδιά αυτών να δημιουργήσουν γκέτο μέσα στο σχολείο, να διαφοροποιηθούν από όλα τα άλλα παιδιά.

Ερευνήτρια: Έχετε παρατηρήσει τέτοια γκέτο;

Μιχάλης: Βεβαίως ναι. Βεβαίως

Ερευνήτρια: Να γκετοποιούνται παιδιά;

Μιχάλης: Ένα παιδί αν έχει τέτοια, ας πούμε σπέρματα μες το μυαλό του από την οικογένεια του θα προσπαθήσει να γκετοποιήσει και τα άλλα ξένα παιδάκια, να κάνει μια ξεχωριστή ομάδα από τα ελληνόπουλα, να διαφοροποιηθεί πλήρως.

Ερευνήτρια: Και με ποιο τρόπο διαφοροποιούνται;

Μιχάλης: Διαφοροποιούνται κάνοντας δική τους ομάδα, εκδηλώνοντας τεράστια επιθετικότητα απέναντι στα ελληνόπουλα. Αν και είναι σπάνιο, και όμως έχει συμβεί. Από ένα και μόνο μαθητή, να προσπαθεί να κάνει την δική του ομάδα. Πιστεύω ότι από το σπίτι του το προκαταβάλλουν αρνητικά για όλα αυτά που του συμβαίνουν και λειτουργεί έτσι.

Ερευνήτρια: Υπάρχει κάποια διαφορά ως προς το φύλο ή κάτι η την ηλικία σε σχέση με την επιθυμία των παιδιών να πουν την προσευχή;

Μιχάλης: Δεν έχω παρατηρήσει. Εξάλλου αυτοί που βγαίνουν είναι τα ίδια πάνω κάτω παιδιά που λένε την προσευχή, αν υπάρχουν εδώ περίπου 200 άτομα την προσευχή συνήθως την λένε 40 άτομα.

Ερευνήτρια: Αυτό γιατί συμβαίνει;

Μιχάλης: Γιατί είπαμε είναι το θάρρος που έχει το κάθε παιδί να ανέβει πάνω σε ένα σκαλί να πει το ποιηματάκι του, την προσευχή του, η αυτοπεποίθηση που έχει ο καθένας. Είναι θέμα χαρακτήρα πιστεύω. Θέλει να προβληθεί, να βγει μπροστά στους άλλους και να απαγγέλει.

9. ΠΑΝΤΕΛΗΣ

Ερευνήτρια: Πιστεύετε ότι συμβάλλει η προσευχή στην εκπαιδευτική διαδικασία ;

Παντελής: Συμβάλλει στην εκπαιδευτική διαδικασία όσον αφορά τον τρόπο που είναι δομημένο το σχολείο σήμερα, που ο ρόλος του είναι λίγο πολύ να βγάλει εργάτες στην κοινωνία. Δεν είναι τόσο παιδαγωγικός ο ρόλος του όσο να διαμορφώσει συγκεκριμένους χαρακτήρες για να χρησιμοποιηθούν αύριο μεθαύριο.

Ερευνήτρια: Και πως τους διαμορφώνει;

Παντελής: Τους μορφώνει πάνω σε συγκεκριμένο τρόπο σκέψης και συγκεκριμένα πράγματα, ώστε αύριο μεθαύριο να είναι ικανοί να παράγουν συγκεκριμένο έργο και για συγκεκριμένους ανθρώπους.

Ερευνήτρια: Εννοείτε τη θρησκεία;

Παντελής: Όχι δεν εννοώ την θρησκεία, εννοώ τους εργάτες

Ερευνήτρια: Και η προσευχή πως καταφέρνει και το κάνει αυτό;

Παντελής: Όχι, η προσευχή. Για την προσευχή...το παιδί με το που έρχεται από το σπίτι του καταλαβαίνει ότι μπαίνει σε ένα άλλο χώρο. Καταλαβαίνει ότι υπάρχουν κανόνες συγκεκριμένοι κανόνες και πρέπει να τους ακολουθήσει. Οπότε μόλις που έρχεται το πρωί κατευθείαν στην προσευχή καταλαβαίνει αυτό το πράγμα, ότι δηλαδή πρέπει να είναι όλοι μαζί και να ακολουθήσουν ορισμένα πράγματα;

Ερευνήτρια: Δηλαδή θα μπορούσαμε να πούμε ότι συμβάλλει στην πειθαρχία;

Παντελής: Πιστεύω πώς ναι

Ερευνήτρια: Για σένα ποιο είναι το νόημα της προσευχής; Σου αρέσει;

Παντελής: Αν μου αρέσει η προσευχή; Επειδή εγώ πιστεύω στην ανεξιθρησκία, πιστεύω ότι -δεν είμαι κατά της προσευχής- αλλά νομίζω ότι δεν ωφελεί πλέον και σε κάτι. Εμένα γενικά δε μου αρέσει ο τρόπος που είναι δομημένο το σχολείο. Αν μπορούσα να την καταργήσω θα την είχα καταργήσει.

Ερευνήτρια: Θα έβαζες κάτι άλλο σε αυτόν το χρόνο που γίνεται η προσευχή;

Παντελής: Δεν το έχω σκεφτεί

Ερευνήτρια: Πιστεύεις ότι αρέσει στα παιδιά να συμμετέχουν στην προσευχή; Είναι για αυτά μια ευχάριστη διαδικασία;

Παντελής: Τα παιδιά μαθαίνουν έτσι. Δεν υπάρχει αν τους αρέσει ή όχι. Μαθαίνουν έτσι. Δεν έχουν την κριτική σκέψη για να ξέρουν αν τους αρέσει ή όχι. Δεν είναι ούτε ευχάριστο, ούτε δυσάρεστο. Ξεκινάει η δουλειά τους έτσι.

Ερευνήτρια: Συνήθως την λένε το ίδια τα παιδιά, υπάρχει προθυμία;

Παντελής: Συνήθως δεν υπάρχει τόσο μεγάλη προθυμία. Είναι συγκεκριμένα τα παιδιά, όχι όμως ότι την λένε με ευχαρίστηση. Προθυμία δεν υπάρχει.

10. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Ερευνήτρια: Θα ήθελα να περιγράψεις τι κάνεις από την ώρα που φτάνεις στο σχολείο μέχρι και το τέλος της σχολικής προσευχής.

Σταμάτης: Το πρωί δεν έχεις και πολύ όρεξη και να παρατηρήσεις... Είναι και πολλά πράγματα που έχουν γίνει και συνήθεια. Ας πούμε, είναι ρουτίνα με αυτήν την έννοια, αλλά εμένα μου κάνει εντύπωση το πρωί ότι τα παιδιά τα βλέπεις δέκα λεπτά πιο πρώτα να ετοιμάζονται να κάνουν προσευχή. Και είναι στημένα στην γραμμή. Δηλαδή έχουν, ας πούμε, συνηθίσει το γεγονός ότι ξεκινάει όλη η ιστορία με την προσευχή, γιατί είναι κάθε μέρα το ίδιο. Και βλέπεις ειδικά τα κορίτσια...

Ερευνήτρια: Γιατί λες ειδικά τα κορίτσια;

Σταμάτης: Ίσως επειδή δεν τους ενδιαφέρει εκείνη την ώρα, το πρωί, να παίζουνε. Ενώ τα αγόρια ξυπνάνε από το πρωί με την μπάλα. Τα κορίτσια είναι εκεί στημένα στην γραμμή τους και περιμένουνε δέκα λεπτά πιο πρώτα να χτυπήσει το κουδούνι. Αυτό ίσως σου προκαλεί εντύπωση, καταρχήν. Μετά όμως είναι όλα εντάξει. Όλα, δηλαδή θέλουνε να πούνε. Μερικές φορές τσακώνονται, γιατί θέλουνε να πάνε δύο - δύο. Επειδή συνηθίζουμε να βάζουμε και από μικρές τάξεις.

Ερευνήτρια: Δηλαδή, από ποιες τάξεις;

Σταμάτης: Στην αρχή τουλάχιστον της χρονιάς ξεκινάμε με τις μεγαλύτερες. Σιγά-σιγά μαθαίνουν και τα μικρά. Και μάλιστα ακόμα και από Τρίτη τάξη λένε την προσευχή. Και μάλιστα έτσι υπάρχει και κάποιος ανταγωνισμός μεταξύ τους. Γιατί να πει αυτό... ξέρεις, ψιλό - τσακώνονται.

Ερευνήτρια: Γιατί αυτό;

Σταμάτης: Ίσως έτσι θέλουν να δείξουν δυναμικά ότι ξέρουν - τα μικρά τουλάχιστον-. Τα μεγαλύτερα, εντάξει, βάρουνται μερικές φορές. Τα υποχρεώνεις καμιά φορά, αλλά τα μικρά έχουν μεγάλη προθυμία. Και μου κάνει εντύπωση αυτό.

Ερευνήτρια: Υπάρχει ή ίδια συμμετοχή και από τα αγόρια και τα κορίτσια;

Σταμάτης: Η αλήθεια είναι ότι τα κορίτσια είναι πιο πρόθυμα, αλλά και τα αγόρια τα περισσότερα που θεωρούνται καλοί μαθητές, ας πούμε, και θέλουν η συμμετοχή τους να είναι καλή, όχι μόνο μες στην τάξη, αλλά ακόμα και σε αυτά που θεωρούν ότι είναι κομμάτι του σχολείου... κάπου και αυτά συμμετέχουν. Αλλά περισσότερο τα κορίτσια.

Ερευνήτρια: Αυτό πώς θα μπορούσες να το ερμηνεύσεις;

Σταμάτης: Τι να σου πω; Νομίζω το γεγονός είναι ότι στα κορίτσια η συμμετοχή τους και μαθησιακά, ας πούμε, και σε όλες τις εκφράσεις του σχολείου είναι καλύτερη: είναι πιο πρόθυμα να ακούνε, δεν αποσπάται η προσοχή τους τόσο πολύ, δεν έχουν αυτό το παιχνίδι, αυτή την μπάλα που έχουν τα αγόρια, που στα διαλείμματα δεν θέλουν να κάνουν τίποτα άλλο. Τα κορίτσια είναι λίγο πιο πρόθυμα σε όλα. Και ευτυχισμένος όποιος έχει τάξη με περισσότερα κορίτσια. Είναι καλύτερα.

Ερευνήτρια: Συνήθως σηκώνονται τα ίδια παιδιά να πούνε την προσευχή;

Σταμάτης: Η αλήθεια είναι ότι σηκώνονται τα ίδια, αλλά αυτό δεν ξέρω.

Ίσως είναι και ότι έχουν συνηθίσει κάποια ή κάποια φοβούνται, ξέρεις... Δεν την ξέρουν ή έχουν τρακ να την πουν μπροστά σε κόσμο. Και παρότι έχουν την άνεση να το πούνε, το ξέρουνε, δυσκολεύονται να σηκώσουν το χέρι τους. Ντρέπονται, δεν έχουν την άνεση όπως κάποια άλλα. Και για αυτό είναι τα ίδια που σηκώνουν χέρι.

Ερευνήτρια: Στις γραμμές γίνεται φασαρία;

Σταμάτης: Επειδή συνηθίζουμε να βάζουμε τα κορίτσια μπροστά που είναι πιο ήσυχα και υπάρχει και ένας σχετικός ανταγωνισμός μεταξύ τους -τσακώνονται δηλαδή ποιο θα πάει σε ποια γραμμή - υπάρχει μια αναταραχή, όταν κάνουν τις γραμμές στην αρχή. Μετά ησυχάζουν, δεν έχουν πρόβλημα.

Ερευνήτρια: Και γιατί θέλουν και τα αγόρια να πάνε στις πρώτες γραμμές;

Σταμάτης: Θεωρούνε ότι προτιμάμε το κορίτσια περισσότερο, ότι τους δίνουμε, ας πούμε, μια πρωτιά που θα θέλανε ίσως και αυτά, τα αγόρια. Και δεν μπορούν να καταλάβουν ότι δεν υπάρχει θέμα διαχωρισμού αγοριών και κοριτσιών. Και τα κορίτσια, ας πούμε, συμπεριφέρονται καλύτερα. Και αυτά θέλουν, ας πούμε, να φαίνονται πρώτα. Εδώ βλέπεις πάμε εκδρομή καμιά φορά, κάνουμε γραμμές για άλλους λόγους και φωνάζουν γιατί τα κορίτσια παν μπροστά. Αυτό γίνεται και σε μεγάλες τάξεις. Εγώ που έχω μεγαλύτερη τάξη, ας πούμε, συμβαίνει να τσακώνονται καμιά φορά όσον αφορά το πρόβλημα των φύλων. Τσακώνονται ποιος είναι καλύτερος. Τα αγόρια φωνάζουνε ότι είναι αυτά καλύτερα. Τα κορίτσια το ίδιο.

Ερευνήτρια: Όταν η προσευχή γίνεται μέσα στις τάξεις τα παιδιά συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο όπως, όταν γίνεται έξω στο προαύλιο του σχολείου;

Σταμάτης: Νομίζω ότι μέσα στις τάξεις η προθυμία των παιδιών είναι μεγαλύτερη, γιατί εκεί αποφεύγουν το σύνολο των παιδιών. Έχουν συνηθίσει την παρουσία των άλλων που είναι συνέχεια μαζί. Οπότε κάποια αναστολή που έχουν στην γενική προσευχή, μέσα στην τάξη δεν την έχουν. Και η προθυμία είναι μεγαλύτερη.

Ερευνήτρια: Για σένα προσωπικά ποιο νόημα έχει η προσευχή;

Σταμάτης: Πολλοί δάσκαλοι έχουν αντίθετη άποψη όσον αφορά την προσευχή. Δε θέλουν να γίνεται ή να γίνεται με άλλους τρόπους. Υπάρχουν πολλά. Εγώ νομίζω ότι έτσι όπως έχουν μάθει και το γεγονός ότι προσεύχονται μαζί όλα τα παιδιά είναι κάτι κοινωνικό. Τα ενώνει ας πούμε. Ξέρουν ότι είναι μαζί. Είναι κάτι κοινό. Δε διαφωνώ στο να κάνουμε μια προσευχή. Δεν είναι κάτι κακό.

Ερευνήτρια: Μου είπες ότι η προσευχή τα ενώνει...

Σταμάτης: Ναι. Δε νομίζω ότι είναι κάτι το εξαιρετικό, αλλά και μόνο το γεγονός ότι βάζεις τα παιδιά να είναι μαζί και να κάνουν ένα συγκεκριμένο πράγμα είναι καλό, επειδή τα κοινωνικοποιεί περισσότερο. Ξέρεις τι πρόβλημα έχουν τα παιδιά σήμερα; Ότι είναι το ΕΓΩ τους. Ας πούμε το καθένα μοναχό του. Έχουν μάθει έτσι. Είναι δύσκολο να ομαδοποιηθούν πολλές φορές. Να πάνε σε ομάδες, να κάνουνε κάποια πράγματα και τσακώνονται. Η ακόμα και στο παιχνίδι δυσκολεύονται να συμμετέχουν όλα μαζί. Εκεί υποτίθεται ότι κάνουν κάτι [Σ.τ.Σ.: δυναμώνει την ένταση της φωνής, το υπογραμμίζει] κοινό χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερη συμμετοχή όπως στο παιχνίδι ή σε μια ομάδα εργασίας. Αλλά και μόνο η παρουσία τους, η ίση, και το γεγονός ότι ακούνε κάτι το ίδιο, είναι σαν να τα κάνει ομάδα. Έτσι είναι. Δηλαδή, για σκέψου, παιδιά που παίζανε μαζί και να παίξουν ένα παιχνίδι που τους αρέσει και πάλι σκοτώνονται. Είναι δύσκολο να ομαδοποιηθούν, να κοινωνικοποιηθούν τα παιδιά σήμερα. Και αυτό το έχουν μάθει έτσι. Ότι και να τους πεις βάζουν μπροστά το ΕΓΩ. Εκεί πέρα, ας πούμε, δεν υπάρχει. Τουλάχιστον, ας πούμε, κάτι κάνουνε, δεν το ζουν βέβαια, δεν συμμετέχουν ενεργά, αλλά τα βάζει όλα μαζί.

Ερευνήτρια: Εσύ προσωπικά πως τη βιώνεις αυτήν την τελετουργία; Τι νόημα έχει;

Σταμάτης: Εμένα μου αρέσει έτσι όπως γίνεται. Έχω συνηθίσει κιόλας. Πώς να σου πω δε θα μου άρεσε να μη γίνονταν, γιατί νομίζω ότι κάτι θα χάσουμε. Ας πούμε είναι κάτι που, όσο και να υπάρχουν αντιρρήσεις πάνω σε αυτό, μας ενώνει. Και εμάς τους δασκάλους που είμαστε παρόντες, όλοι και τα παιδιά. Δηλαδή πας το πρωί στη δουλειά, πίνεις τον καφέ σου, κουβεντιάζεις ένα θέμα και μετά αν δεν υπάρχει προσευχή, τρέχει ο καθένας στην τάξη του. Ενώ με την προσευχή, που διαρκεί πέντε με 10 λεπτά, μαζευόμαστε όλοι εκεί πέρα, λέμε και τίποτα παραπάνω όλοι μαζί, είναι και για μας καλό, τους δασκάλους. Ενώ σε άλλη περίπτωση άλλοι που έρχονται, ας πούμε αργά, με το που έρχεται δεν προλαβαίνει να πει καλημέρα και πάει στην τάξη του. Μετά ίσως τον δεις στο διάλειμμα. Ενώ με την προσευχή υποχρεωτικά θα τον δεις. Σου λέω υπάρχουν περιπτώσεις που συναδέλφους, κάτι να τους τύχει λίγο να αργήσουν δεν τους βλέπεις. Θα τους δεις στις 12. Ενώ στο διάστημα των 5 λεπτών της προσευχής προλαβαίνουν να είναι όλοι παρόντες σε κάτι που μπορεί να ειπωθεί σε κάτι που πρέπει να ακούσουν ή σε κάτι που θα μας πει ο διευθυντής και για να πούμε μια καλημέρα, ρε παιδί μου. Είναι καλό πράγμα. Ενώ σε άλλη περίπτωση καθένας θα πηγαίνει στην τάξη του από άλλο δρόμο και ποτέ συνάντηση δεν θα τύχει.

Ερευνήτρια: Υπάρχουν παιδιά από άλλο θρήσκευμα;

Σταμάτης: Παρότι υπάρχουν παιδιά εξωτερικού, παιδιά από την Αλβανία που οι γονείς τους είναι μουσουλμάνοι, δεν υπάρχει αντίρρηση για την προσευχή και δεν έχουμε κανένα παιδί που να μένει στην τάξη της ώρα της προσευχής. Θέλουν να παραβρίσκονται. Έχω συζητήσει με γονείς από την Αλβανία και δεν έχουν καμία αντίρρηση οι γονείς να συμμετέχει το παιδί που είναι και μικρό ακόμα. Και να συμμετέχει στην προσευχή, γιατί είναι και καλή μαθήτρια και στις εθνικές γιορτές. Ξέρει που δεν έχουν σχέση με αυτούς.

Ερευνήτρια: Παιδιά από άλλο θρήσκευμα μπορεί να πούνε την προσευχή;

Σταμάτης: Όχι, η αλήθεια είναι όχι. Εκτός από κάνα δυο περιπτώσεις ξένων παιδιών που ήρθαν από Αγγλία, που ήρθαν πολύ μικρά σχολείο και έχουν εγκλιματιστεί τελείως, οι άλλες περιπτώσεις δε θέλουν να πουν προσευχή και δεν μπορείς να σηκώσεις κιόλας! Δε σηκώνουν το χέρι και δεν μπορείς και να τα υποχρεώσεις. Εφόσον ξέρεις ότι ανήκουν θρησκευτικά κάπου αλλού δεν μπορείς να τα σηκώσεις αυθαίρετα, όπως κάποια άλλα δικά μας που μπορεί να σηκώνουν χέρι και λέει «έλα πες την προσευχή». Υπάρχει κάποιο πρόβλημα. Ξέρεις ότι δεν μπορείς να την υποχρεώσεις.

Ερευνήτρια: Συνδέεται η εικόνα της προσευχής με την εικόνα του καλού μαθητή;

Σταμάτης: Όχι. Απλώς το παιδί θέλει να εκφραστεί και με αυτόν τον τρόπο νομίζοντας ότι κάτι θα κερδίσει, θέλει να δείξει ότι είναι τόσο καλό όσο και στην τάξη. Και επειδή ξέρει και έχει μάθει την προσευχή και βλέπει και τα άλλα παιδιά, τους συμμαθητές του, που ξέρει ποια είναι καλά και ποια όχι, θέλει και αυτό.

Ερευνήτρια: Παραπάνω είπες ότι δεν θα ήθελες να καταργηθεί η προσευχή, γιατί ίσως χάνονταν κάποια πράγματα....

Σταμάτης: Ξέρεις με αυτά που ακούμε τώρα να μην ορκίζεται κανείς στο ευαγγέλιο, να αφήσουν όλα εκτός θρησκείας. Ούτε θρησκόληπτος είμαι ούτε έχω ιδιαίτερη σχέση με την εκκλησία, αλλά επειδή θεωρώ ότι είναι αλληλένδετα αυτά.

Ερευνήτρια: Αλληλένδετα με τι;

Σταμάτης: Η θρησκεία με την πατρίδα και τα λοιπά και πρέπει να κρατάμε τους τύπους στο σχολείο. Θέλουμε την προσευχή όσο και να μην συμφωνούμε και με αυτούς. Δεν είναι κακό να γίνεται μια προσευχή. Οι πιο πολλοί είναι αντίθετοι στο γεγονός. Υπήρχε ένα μονοθεσία σχολείο στο οποίο δεν έκαναν ποτέ προσευχή. Εγώ, όμως, επειδή ήξερα γονείς από αυτό το σχολείο πολλοί μου κάνανε παράπονα για το γεγονός ότι ο δάσκαλος δεν έκανε προσευχή ποτέ και ήταν αντίθετοι στο συγκεκριμένο. Εντάξει να τύχει μια μέρα να μην κάνεις, ξέρω εγώ, ή να βρέχει ή να συμβαίνει κάτι ή να το ξεχάσεις. Δεν έκανε ποτέ συνειδητά. Ήταν αντίθετος και με την προσευχή και με την εκκλησία και με οτιδήποτε. Ας πούμε γίνεται εκκλησιασμός καμία φορά και βάσει εγκυκλίου, αλλά και επί ευκαιρία κάποιων τοπικών εορτών πάμε στην εκκλησία. Δεν είναι κακό. Ούτως ή άλλως δεν πάνε, ξέρεις μια Κυριακή με τους γονείς τους. Το να πάμε με το σχολείο σε ένα εκκλησιασμό επί ευκαιρία μιας τοπικής εορτής δεν είναι κακό. Αν θέλουνε στο κάτω -κάτω μεγαλώνοντας, ας μην πάνε. Τουλάχιστον ξέρουν ότι υπάρχει και αυτό. Δεν είναι κακό να ξέρει κανείς κάποια πράγματα για την θρησκεία ή τα θρησκευτικά σαν μάθημα ή με παρουσία στην προσευχή ή στον εκκλησιασμό. Έτσι και αλλιώς δεν έχει προεκτάσεις τέτοιες που να επηρεάζουν το παιδί. Η προσευχή είναι 5 λεπτά δεν είναι τίποτα. Δεν το υποχρεώνεις να κάνει κάτι ή να γίνει καλύτερος χριστιανός ή να γένει θρήσκος ή θρησκόληπτος με την κακή έννοια.

